EDEBİYAT VE TARİH PERSPEKTİFİNDE TEVFÎK EL-HAKÎM'İN 'AVDETU'L-VA'Y VE VESÂİK FÎ TARÎKİ 'AVDETİ'L-VA'Y ESERLERİNİN İNCELENMESİ

Tuncay YILDIZEL

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri
Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN

2025

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

EDEBİYAT VE TARİH PERSPEKTİFİNDE TEVFÎK EL-HAKÎM'İN 'AVDETU'L-VA'Y VE VESÂİK FÎ TARÎKİ 'AVDETİ'L-VA'Y ESERLERİNİN İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tuncay YILDIZEL

Danışman: Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN

BAYBURT- 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN danışmanlığında, Tuncay YILDIZEL tarafından hazırlanan "Edebiyat ve Tarih Perspektifinde Tevfîk el-Hakîm'in 'Avdetu'l-Va'y ve Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y Eserlerinin İncelenmesi" başlıklı bu çalışma, 22.12.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN ……

Üye : Doç. Dr. Rumeysa BAKIR DAYI ……

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Lütfi ÖZBEY ……

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun …/…/… tarih ve 20…../…..-….. sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALIM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN danışmanlığında hazırlamış olduğum "Edebiyat ve Tarih Perspektifinde Tevfîk el-Hakîm'in 'Avdetu'l-Va'y ve Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y Eserlerinin İncelenmesi" başlıklı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımı kabul edeceğimi beyan ederim.

22.12.2025

Tuncay YILDIZEL

ÖN SÖZ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada Tevfîk el-Hakîm'in *'Avdetu'l-Va'y* ve *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y* adlı eserleri muhteva ve üslup bakımından incelenmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Tevfîk el-Hakîm'in biyografisine yer verilmiş; bu doğrultuda yazarın eğitim, iş ve edebî hayatı, eserleri ele alınmıştır. İkinci bölümde Tevfîk el-Hakîm'in edebî üslubunu ve eserlerini daha iyi anlayabilmek ve yorumlayabilmek amacıyla Mısır tarihine yer verilmiş bu bağlamda Antik Mısır'dan Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın vefatına kadar olan tarihî süreç değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde Tevfîk el-Hakîm'in konu edinilen eserleri hakkında bilgi verilmiş, eserlerin üslup ve muhteva özellikleri çeşitli alt başlıklar altında incelenmiştir. Bu bölümde eserlerde yer alan önemli noktaların Arapça metinleri tercümesi ile verilmiştir. Ayrıca Mısır siyasetinde yaşanmış olaylar ve yazarın bu konudaki düşünceleri aktarılmıştır.

Faydalı olması temenni edilen bu çalışma ile Mısır'daki tarihî çalkantılar Tevfîk el-Hakîm'in kaleminden objektif bir şekilde verilerek edebî ve tarihî açıdan anlaşılması istenilmiştir. Ders ve tez yazım sürecinde danışmanlığımı yaparak daima destek olan ve yol gösteren Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN hocama, tez konumu seçmemde ve tercüme konusunda desteğini esirgemeyen Mısırlı arkadaşım Hidaye SALAMA'ya, tezime son şeklini vermemde bana yardımcı olan Hazine Gül CENGİZ'e ve ders döneminde yaşanan olumsuzluklara rağmen eğitim faaliyetlerine devam eden değerli hocalarıma teşekkür ediyorum.

Tuncay YILDIZEL

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EDEBİYAT VE TARİH PERSPEKTİFİNDE TEVFÎK EL-HAKÎM'İN 'AVDETU'L-VA'Y VE VESÂİK FÎ TARÎKİ 'AVDETİ'L-VA'Y ESERLERİNİN İNCELENMESİ

Tuncay YILDIZEL

Bayburt Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İbrahim ÜNALAN
Bayburt-2025, Sayfa: 112

Mısır, İsrail'le birçok çatışmaya girmiş ve bu çatışmalardan ağır yenilgiler almıştır. Geçmişinde İsrail'den yaralar barındıran bir milletin günümüzde Filistin'e karşı yardımda zayıflık göstermesi ve sınır kapılarını açmaması tartışılacak bir konu olarak dikkat çekmiştir. Bu noktada Mısır'ın bu zihniyete nasıl geldiği ve bu düşünce şekline bürünmesine nelerin sebep olduğu hususları açıklanmalıdır. Birçok yazar Mısır tarihini ele alan eserler yazmıştır. Kadim bir medeniyete ev sahipliği yapan Mısır, günümüze kadar bilinen tarihi ile her ne yaşadıysa masallarda, romanlarda, hikâyelerde ve efsanelerde irdelenmiş ve anlatılagelmiştir. Hem Batı'da hem de Mısır'da yazmış olduğu birçok eserle tanınmış bir yazar olan Tevfîk el-Hakîm'in eserleri özellikle 1. ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra İsrail'in ortaya çıkışına, kuruluşuna ve yükselişine tanıklık etmesinden dolayı ele alınmalıdır. Yaşadığı dönemde İsrail'in doğuşuna, Mısır'ın değişim sürecine ve 'Abdu'n-Nâsır'a dair eserler ele almıştır. Bu eserler arasında *'Avdetu'l-Va'y* ve *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y* de yer almaktadır. Yeniden Uyanış ve Yeniden Uyanış Yolunda Belgeler olarak tercüme edilen bu iki eserinde yazar Mısır'ın 'Abdu'n-Nâsır'ın dönemini ve İsrail-Mısır arasındaki çekişmeyi okuyucusuna aktarmıştır. Özellikle yazarın yaşadığı dönemde meydana gelen devrimlerden kaynaklı olarak Mısır'ın İsrail karşısındaki gerileyişini ve bir zamanlar Filistin'i kendilerine dava edinen Mısır'ın bu yoldan da zamanla nasıl uzaklaştığını ele almıştır. Bu bağlamda Mısır'ın güçlü bir ülke konumundayken devrimler döneminde nasıl zayıf düştüğünü ve yanı başındaki Filistin'in günümüzdeki durumunu yazarın kaleminden öğrenmek mümkün olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Tevfîk el-Hakîm, Mısır tarihi, devrimler, Filistin.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

AN EXAMINATION OF TEVFIK EL-HAKIM'S WORKS ‘AVDETU'L-VA‘Y AND VESAIK FI TARÎKI ‘AVDETI’L-VA‘Y FROM A LITERARY AND HISTORICAL PERSPECTIVE

Tuncay YILDIZEL

Bayburt University
Institute of Graduate Studies
Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. İbrahim ÜNALAN
Bayburt-2025, Pages: 112

Egypt has entered into numerous conflicts with Israel and has suffered heavy defeats in these confrontations. The fact that a nation bearing historical wounds inflicted by Israel now appears weak in providing aid to Palestine and refrains from opening its border crossings has emerged as a subject worthy of debate. At this point, it becomes necessary to explain how Egypt arrived at this mindset and what factors led it to adopt such a mode of thinking. Many authors have written works addressing Egyptian history. Egypt, which has hosted an ancient civilization, has had its experiences throughout its known history examined and narrated in myths, novels, stories, and legends. Tawfīq al-Ḥakīm, a writer renowned for his numerous works written both in the West and in Egypt, deserves particular attention, especially because he witnessed the emergence, establishment, and rise of Israel in the period following the First and Second World Wars. During his lifetime, he produced works dealing with the birth of Israel, Egypt’s process of transformation, and the era of ʿAbd al-Nāṣir. Among these works are *ʿAwdat al-Waʿy* and *Wathāʾiq fī ṭarīq ʿawdat al-waʿy*. In these two works, translated as *The Return of Consciousness* and *Documents on the Road to the Return of Consciousness*, the author conveys to the reader Egypt’s experience during the period of ʿAbd al-Nāṣir and the rivalry between Israel and Egypt.In particular, drawing on the revolutions that occurred during his lifetime, the author examines Egypt’s decline in the face of Israel and how Egypt, which once embraced the Palestinian cause as its own, gradually drifted away from this path. In this context, it has become necessary to learn, through the author’s pen, how Egypt weakened during the period of revolutions despite once being a powerful country, and to understand the present condition of neighboring Palestine.

Keywords: Arabic literature, Tawfiq al-Hakim, Egyptian history, revolutions, Palestine.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY ..... **II**
BEYANNAME ..... **III**
ÖN SÖZ ..... **IV**
ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
İÇİNDEKİLER ..... **VII**
ŞEKİLLER ..... **VIII**
KISALTMALAR ..... **IIX**
GİRİŞ **1**
Araştırmanın Konusu ve Problemi 1
Araştırmanın Amacı 2
Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi 2
Araştırmanın Sınırlılıkları 2
Varsayımlar 3
BİRİNCİ BÖLÜM **4**
1. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ **4**
1.1. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN HAYATI 4
1.2. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN EDEBÎ HAYATI 8
1.3. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN ESERLERİ VE ESERLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 12
İKİNCİ BÖLÜM **16**
2. MISIR TARİHİ VE COĞRAFYASI **16**
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **29**
3. DEVRİMLER DÖNEMİNİ YANSITAN ESERLERİ **29**
3.1. 'AVDETU'L-VA'Y 30
3.1.1. Eserin Muhtevası 31
3.1.2. Eserin Üslup Özellikleri 31
3.1.2.1. Kral Fârûk ve devrimin mücadelesi 31
3.1.2.2. Partisel düşünce ayrılıkları 33
3.1.2.3. Cemâl 'Abdu'n-Nâsır 36
3.1.2.4. 'Abdu'n-Nâsır'ın siyasî düşüncesi ve icraatları 39
3.1.2.5. 'Abdu'n-Nâsır'ın ölümü ve Tevfîk el-Hakîm'in devrim sürecini değerlendirmesi 45
3.2. VESÂİK FÎ TARÎKİ 'AVDETİ'L-VA'Y 52
3.2.1. Eserin Muhtevası 52
3.2.2. Eserin Üslup Özellikleri 53
3.2.2.1. Tevfîk el-Hakîm'in düşünceleri ve saptamaları 54
3.2.2.2. Tevfîk el-Hakîm'in mektubu ve mektup hakkındaki soruşturma 91
SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER **107**
Sonuç 107
Tartışma 108
Öneriler 109
KAYNAKÇA **110**
ÖZ GEÇMİŞ **112**

ŞEKİLLER

Şekil 1: Tevfîk el-Hakîm'in Mektubu 1. Sayfa **94**
Şekil 2: Tevfîk el-Hakîm'in Mektubu 2. Sayfa **95**
Şekil 3: Soruşturmanın 12. Sayfası **101**
Şekil 4: Soruşturmanın 25. Sayfası **105**

KISALTMALAR

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
DİA : Diyanet Ansiklopedisi
ABD : Amerika Birleşik Devletleri
AB : Avrupa Birliği
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
CB : Cumhurbaşkanı
SB : Sovyetler Birliği

GİRİŞ

Tarih boyunca dünyanın farklı yerlerindeki insanlar düzenli bir toplum olabilmek için bir araya gelerek devletler kurmuştur. Zaman içerisinde gerçekleşen bazı durumlardan dolayı devletlerin yapısında değişimler ve gelişmelerin olması da kaçınılmaz hâle gelmiştir. Devletler için uluslararası ilişkiler önemli bir yere sahiptir. Din, devletler arası ilişkilerde dikkate değer bir olgudur. Din bazen birliktelik sağlarken bazen de iki din arasındaki inanç farkından kaynaklı devletler arasında hasımlık oluşturmuştur. Filistin ve İsrail arasında bir düşmanlığa sebep olurken aynı dinin mensupları olan Mısır ve Filistin arasında önemli bir dostluğu sağlamıştır. Bununla birlikte devlet yapısındaki değişimler ve yaşanan siyasî gelişimlerden ötürü zaman içerisinde Mısır'ın, Filistin'e olan koruyucu yaklaşımı zayıflamıştır. Mısır'ın önemli edebiyatçılarından biri olan Tevfîk el-Hakîm de bu tarihî sürece tanıklık etmiş ve düşüncelerini yansıtan eserler yazmıştır. Mısır kadim bir geçmişe sahip aynı zamanda tarihin birçok döneminde peygamberleri de barındırmış olan bir coğrafyadır. Bu yüzden devletin düşünce yapısını etkileyen birçok faktör olmuştur. Özellikle coğrafya üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan birçok devlet olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bundan dolayı coğrafya içerisinde insanların sürekli istilâlara karşı egemenlik çabaları olmuştur. Mısır'ın 1919 Devrimi ile İngiliz esaretinden kurtuluşu bağımsızlıkları için büyük bir adım olmuştur. İngilizlere karşı halkın ortak hareket ederek yapmış olduğu isyanlar İngilizleri geri adım atmaya zorlamış ve 1922 yılında şartlı olarak yayımlanan tek taraflı bir deklarasyonla Mısır'ın bağımsızlığı tanınmış ve Mısır Krallığı kurulmuştur.[1] Ardından 1952 Devrimi de monarşik yapının son demlerini bitirerek özgür bir ortam sağlamıştır.[2] Ancak devrimler döneminin içerisindeki çalkantılı olaylar ve düşünce akımları insanlar arasında ayrılığa ve bloklaşmalara sebep olmuştur. Devletin hareketlerine yön vermek ve tavsiyeler vermek isteyen yazar ve edebiyatçıların rolü devrimler döneminde önemli bir yer tutmuştur. Tevfîk el-Hakîm, hem yaşamış olduğu dönemin durumunu açıklamış hem de devlette önemli yerlerde çalışması sebebiyle başkanın çevresindekilerle ve önemli yayın organlarındaki çalışanlarla iletişimde bulunup başkana da mektup yazmıştır. Tevfîk el-Hakîm'in ele aldığı eserler bu yüzden önemli bir yere sahiptir.

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Birçok yazar içinde toplumun aynası olmaktan geri durmamıştır. Edebî ve tarihî kaleme sahip yazarların ortaya koydukları eserler dönemindeki ve sonraki nesillerdeki insanlar için

[1] Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present* (New York: Cambridge University Press, 2007), 101.
[2] Tevfîk el-Hakîm, '*Avdetu'l-Va'y* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2006), 13.

önemli bilgi birikimi sağlamaktadır. Köklü bir tarihe sahip olan Mısır, Orta Doğu'daki yaşananların ve mecvut durumun yansıdığı bir yer olmuştur. Yaşamış olduğu siyasî çalkantılar bilinmesi ve ders çıkarılması gereken olaylar dizisinden oluşmaktadır. Özellikle devrimler döneminde ümmetçilik ve milliyetçilik düşüncelerinin ülke içerisinde tekrardan şekillenmesi devrimlerin bir sonucu olmuştur. Devrimin mantığı da hoşa gitmeyen durumu değiştirerek kendilerince istenilen yönetimin şeklini ve programını oluşturmaktır. Bu yüzden devrimin nedenlerinin ve sonuçlarının güçlü bir kaleme sahip yazarın aktardıklarından öğrenilmesi Mısır'ı edebî ve tarihî perspektif tanımak isteyenler için oldukça önemli olmuştur.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Devrimler döneminde yaşayan Mısırlı yazar Tevfîk el-Hakîm'in *'Avdetu'l-Va'y* ve *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y* adlı eserlerinden yola çıkarak Mısır'ın siyasî ve tarihî durumunu edebî bağlamda ortaya koymaktır. Ayrıca bu araştırma bir amacı da Mısır'daki devrimlerden kaynaklanan birtakım olayların aydınlatılmasında dönemin yazarlarından Tevfîk el-Hakîm önemini vurgulamak olmuştur.

Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi

Bu çalışma ile Tevfîk el-Hakîm'in sözü edilen eserlerinden yola çıkılarak Mısır'da etkili olan ümmet anlayışının Devrimler döneminden sonra millet anlayışına dönüşme sebepleri ortaya konulacaktır. Ayrıca Mısır'ın Arap ülkeleri arasındaki prestijini kaybetme nedenleri gözler önüne serilecektir. Devrimler dönemine bizzat tanıklık eden Tevfîk el-Hakîm, ülkesinin bilincini yitirdiğini belirtmiş ve tekrar eski hâline nasıl gelebileceğini irdelemiştir. Mısır için kalemi çok değerli olan ve devlet erkanının dostlarından olduğu bilinen yazarın kaleminden alınan ifadeler çalışma için bir veri oluşturmaktadır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmada Tevfîk el-Hakîm'in '*Avdetu'l-Va'y* ve *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-ya'y* adlı eserlerinden yola çıkarak Mısır'ın siyasi durumu ortaya konulacaktır. Bu bağlamda konunun iki çalışma üzerinden incelenmesi araştırmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Ayrıca yazar resmî makamlarda görev aldığından düşüncelerini yeterince özgürce ifade edemediği düşünüldüğünden araştırma için bir sınırlılığa neden olmuştur. Yaşamış olduğu dönemde birçok siyasî kargaşa olduğundan dolayı el-Ahrâm'daki yazılarını ve eserlerini dikkatli bir şekilde ele almış ve yazarın fıtratında sır saklama olmasından kaynaklı olarak bazı durumlar gizli olarak kalmıştır.

Varsayımlar

Mısır darbe yönetimlerinin sürekli yapmış olduğu milliyetçilik vurgusu öncelikle ümmet anlayışını zayıflatmış daha sonra da Arap milliyetçiliği anlayışını Mısır milliyetçiliğine çevirmiştir. Bu da zamanla Arap toplumların birbirinden uzaklaşmasına neden olup İsrail'in hızlı bir büyüme sürecine girmesine yol açmıştır. Devrimler döneminde sağcılık ve solculuk kavramları incelendiğinde yazarın solculuğun büyük bir destekçisi olduğu görülmektedir. Sağcılık, yazar nezdinde ülkeyi durduran ve geriye götüren en büyük nedendir. Kadim medeniyetlere sahip coğrafyada bağımsızlık mücadeleleri, düşünce ve yönetim tarzları zaman içinde çok farklılık göstermiştir. Bu durum edebiyat sahasında da farklı oluşumlara yol açarak birçok eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

İnsan sosyal bir varlık olduğu için çevresinden bağımsız olabilecek bir varlık değildir. Yazarların eserlerinden önce hayatına yön veren olayların incelenmesi onların daha iyi tanınmasını sağlamış ve düşüncelerini daha iyi anlamak için olmuştur. Bu yüzden yazarı incelerken öncelikle yaşadıklarını bilmek, ardından var olduğu coğrafya ve ülkesi hakkında bilgi vererek ne tür bir medeniyetin evladı olduğunu ifade etmek gerekir. Tevfîk el-Hakîm'in hayatı, çocukluğu ve yaptığı işler onun düşünce dünyasının ve ebedî kişiliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca yazar, Osmanlının çöküşü, 1. ve 2. Dünya Savaşı gibi tarihin önemli olaylarına tanıklık etmiştir. Tevfîk el-Hakîm'in eserlerini ve onun fikirlerini tam olarak anlayabilmek için onun nerede ve ne zaman doğduğunu, nerede eğitim gördüğü, ne iş ile uğraştığı bilmek ve onun sosyal çevresini tanımak gerekmektedir. Bu nedenle de çeşitli başlıklar altında yazarın hayatına yer verilmiştir.

1.1. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN HAYATI

Farklı rivayetler olsa da Tevfîk el-Hakîm; 1898 yılında, Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğmuştur. Babası başsavcılıkta görev yapan ve geniş arazileri olan Mısırlı bir memurdur. Türk asıllı emekli bir Türk subayının kızı olan annesi ise güçlü bir karaktere sahip zengin bir hanımdır. Babasının memuriyeti nedeniyle Mısır'ın çeşitli şehirlerinde yaşayan Tevfik el-Hakîm ilk eğitimini Desûk'taki bir mektepte almış ve 1915 yılında babasının tayin olmasından dolayı ilkokul eğitimini Demenhur'da almış sonra Buhayra eyaletinde devam etmiştir. Demenhur'a gelene kadar babasının sürekli tayin almasından kaynaklı olarak çok iyi bir öğrenci olamamış ancak Demenhur'daki okul mürü onun özel ders alması takdirinde çok daha iyi olacağını söylediğinden babası Tevfîk el-Hakîm'in özel ders alması konusunda ikna olmuştur.[3] Tevfîk el-Hakîm böylelikle çalışkan öğrenci moduna girerek kendini geliştirme yolunda adım atmaya başlamıştır. Hatta onun gaz lambası ışığında sürekli kitap okuması gözünde iltihap sorununa yol açmıştır.[4] Liseye geçmeden önce ailesi çocuklarının eğitimine odaklanabilmek için hizmetçi tutarlar ve bu sırada matematiğinin zayıf olmasından dolayı matematik öğretmeni olan amcası Tevfîk el-Hakîm'e özel matematik dersi vermiştir.[5] Böylelikle yazar başarılı şekilde İskenderiye'deki Re'sü't-tîn Lisesi'nde lise hayatına başlamış ancak bu başarısını lisede

[3] Hulusi Alptekin, *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfîk el-Hakîm ve 'Usfûrun Mine'ş-Şark Adlı Eserinin İncelenmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 32.
[4] Alptekin, *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfîk el-Hakîm ve 'Usfûrun Mine'ş-Şark Adlı Eserinin İncelenmesi*, 33.
[5] Cengiz Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfîk el-Hakîm'in Öykücülüğü* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 76.

devam ettirememiş ve ailesi bu başarısızlığını kendisinin roman ve tiyatro tarzı kitapları okumasına bağlayarak kitaplarını yırtmış ve sinema, tiyatro gibi çocuklarını okul eğitiminden uzaklaştırdığını düşündükleri her şeyi kendisine yasaklamışlardır.[6] Ancak sonraki sene elinden alınanları geri kazanmak için yazar sınıfı başarıyla geçmiştir. İskenderiye'deki Re'sü't-tîn Lisesi'nden ikinci sınıfta ayrılarak Kahire'de amcalarının yanına giderek lise eğitimini Muhammed Ali Lisesi'nde tamamlayarak gençliğinin büyük bir bölümünü İskenderiye şehrinde geçirmiştir. Kahire'deki lise hayatı sırasında bazı müzik aletlerini çalma ve tiyatro merakı oluşmuş ve geleceğiyle ilgili planlamaların temelini atmada burası bir vesile olmuştur. Babasının isteği üzerine hukuka yönelmiş ve ders başarısını önemsemiştir. Her ne kadar babasının isteğini kırmasa da kendini edebiyat ve sanat alanında geliştirmeyi de ihmal etmemiştir. Kahire'de İskenderiye'ye nazaran daha özgür bir ortam yakalamış ve burada birçok tiyatro gösterisine gitmiştir. Burada öncelikle Corc Abyad tiyatrosunu tanımıştır. O dönem Shakespeare'in Hamlet'i ders kitabı olduğundan dolayı arkdaşlarıyla bir grup kurarak birçok tiyatro sahnesini aralarında canlandırmışlardır.[7] Eğitim hayatı içinde daha başarılı bir hâl alan yazar, Arap şiirini sevmesine rağmen batılı yazarların eserlerini de okumayı ihmal etmemiş ve batılı yazarlardan etkilenmiştir. Lise çağlarındayken batılı yazarların romanların dışında oyunlarını da okumuştur. Bu okuma tutkusu daha lise çağlarındayken oyun yazarlığı konusunda tecrübe edinmesini sağlamıştır.[8] Elde ettiği bu tecrübeler neticesinde kendince oyun yazarlığına başlamıştır. Yazmış olduğu bu oyunları Özbek Tiyatrosu Müdürü Zeki Ukkâşe'ye sunnuştur. Zeki Ukkâşe onun yazmış olduğu tiyatro metinlerini gece kendi çocuklarına okutarak başarılı olup olmadığını test eder. Çocuklarının okumadan merakla kendisini dinlediğini gören Ukkâşe, Tevfîk el-Hakîm'in kaleme almış olduğu metinlerin çok başarılı olduğunu düşünmüştür.[9]

Onun çocukluk yılları ve gençlik yıllarının bir bölümü Osmanlın hakimiyetinin Mısır'dan tamamen koptuğu ve İngiliz işgalinin olduğu dönemlere denk geldiği için kalbinde milliyetçi bir yön oluşmuştur. Osmanlı himayesinin kalkması İngiliz işgali için ülkeyi savunmasız bırakmıştır. Mısır'ın asırlarca düzenli bir ordusunun olmamasından dolayı işgale karşı direniş gösterememiştir. Bu dönemde Mısır'ın kendi çabası ile isyanlara kalkış ve bu kalkışmalarda Tevfîk el-Hakîm de yer aldığından hapse atılmıştır. Ailesi onun hukuk eğitimine büyük önem verdiği ve Mısır'dan uzaklaşması gerektiği düşündükleri için onu Fransa'ya göndermiştir. Ancak dil bakımından zayıf olmasından dolayı üniversitenin ilk senesi

---

[6] Menekşe Sünbül, *Tevfîk el-Hakîm'in Er'Ribât'ul-Mukaddes Adlı Romanının İncelenmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11.
[7] Sünbül, *Tevfîk el-Hakîm'in Er'Ribât'ul-Mukaddes Adlı Romanının İncelenmesi*, 12.
[8] Şükran Fazlıoğlu, "Tevfîk b. İsmâîl el-Hakîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Aksiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/13.
[9] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfîk el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 77.

derslerinde başarısız olmuş bu yüzden Fransa'da dil okullarına gitmiştir. Dil konusunda kendisini geliştirmek için birçok edebî eser okumuş bu da kendisinin daha çok batılı yazar ile tanışmasına ve kendisini daha çok geliştirmesine katkı sağlamıştır.[10] Arkadaşı Andrea ile sürekli Odeon Tiyatrosu'na giderek tiyatro konusunda kendisini daha çok geliştirme fırsatı bulmuştur.[11] Odeon Tiyatrosu'nda bir kadın Tevfîk el-Hakîm'in oldukça dikkatini çekmiştir. Adını bile bilmediği bu kadını konusunda Andrea ona yardımcı olabileceğini söylese de doğulu olduğunu ve kültür uyuşmazlığını düşünerekten ondan yardım istememiştir. Ancak bir süre sonra duygularını artık saklayamacağını anlayınca kızı takip etmeye başlar ve onun kalmış olduğu Akasya Çiçeği Oteli'ne yerleşir ve kız ile burada tanışır. Kıza duygularını itiraf etmeyi düşündüğü sıralarda tesadüfen kızın bir erkek arkadaşı olduğunu görüp ayrılmıştır. Aşk hayatını kendince bu şekilde sonlandırdıktan sonra Mösyö Hobbes ile tanışır ve Paris'teki edebî dostluğunu sadece onunla devam ettirir.[12] Fransa'da eğitim aldığı süreç içerisinde Batı medeniyetinin ortaya koymuş olduğu tiyatro, opera gibi sanatsal faaliyetlerden oldukça etkilenen yazar Fransa'daki halk devriminden de payını almıştır. Fransa'da yaşanan ve tiyatroda sahnelenen halk devrimi sahnelerinden etkilenmiş bu da kalbindeki milliyetçilik ateşini daha da körüklemiştir. Daha sonra Fransa'dan doktorasını bitirmeden geri dönerek İskenderiye Adliyesinde savcı yardımcısı olarak işe başlamış bu şekilde gerçekleştirmek istediği hayallerine maddi kaynak oluşturmuş ve 1933'te yazmış olduğu Ehlu'l-Kehf adlı oyunuyla ün bulmuştur. [13]

Tevfîk el-Hakîm çalışmalarını arttırarak günden güne daha başarılı bir yazar olacağını kanıtlamıştır. Ardından eğitim camiasında görev alan yazar önce Eğitim Bakanlığının araştırma bölümünün (1934), ardından Sosyal İşler Bakanlığında bilgi servisinin (1939) başına getirilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı Soruşturma İdaresi Müdürlüğündeki görevi sırasında "Son Saat" dergisinde "Ben Kadına ve Parlamento Düzenine Karşıyım" makalesiyle toplumsal sorunlara yönelmeye başlamıştır.[14] 1943'te Sosyal İşler Bakanlığına atanmıştır. Ancak burada mutlu olmadığını anlayan bakan ona emeklilik teklifi etmiştir. Tevfîk el-Hakîm bu teklifi uygun bularak 1943'te emekli olarak daha bağımsız bir yazın hayatı fırsatı yakalamıştır.[15] Kendini topluma mâl eden yazar aile kurmayı da ihmal etmemiştir. Tevfîk el-Hakîm 1946 yılında kırk sekiz yaşındayken Yûsuf Vehbi ailesinden Siyâdât Hanım dünya evine girmiştir.[16] Zeynep ve

---

[10] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfik el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 78.
[11] Alptekin, *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfik el-Hakîm ve 'Usfûrun Mine'ş-Şark Adlı Eserinin İncelenmesi*, 38.
[12] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfik el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 81.
[13] Fazlıoğlu, "Tevfîk b. İsmail el-Hakîm", 41/14.
[14] Ümit Korkmaz, *Tevfik el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025), 12.
[15] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfik el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 84.
[16] Sünbül, *Tevfik el-Hakîm'in Er'Ribât'ul-Mukaddes Adlı Romanının İncelenmesi*, 15.

İsmail adında iki çocuğu olmuştur.[17] Bu süreç içerisinde çeşitli dergi ve gazetelerde fikirlerini halk ile buluşturmuştur. 1951'de Dâru'l-kutubi'l-Mısriyyenin (Ali Paşa Mübârek tarafından 1870 yılında Kahire'de kurulan ve daha sonra Mısır millî kütüphanesi hâlini alan kütüphane) genel müdürü oldu. Bu sırada ülkede 'Abdu'n-Nâsır liderliğinde devrim gerçekleşmiştir. Devrimden sonra Maarif Bakanı olan İsmail el-Kabbâni, Tevfîk el-Hakîm'i bu görevden uzaklaştırmak istemiştir. Ancak bu durum 'Abdu'n-Nâsır "Bir mütefekkir yüzünden bir bakanı kovdum." sözüyle gazeteler önünde son bulmuştur.[18] 1956 yılında el-Meclisü'l-a'lâ li'l-fünûn ve'l-âdâb üyeliğine seçildi. 1958 yılında 'Abdu'n-Nâsır tarafından Cumhuriyet Nişan Ödülü'ne layık görülmüştür.[19] 1959'da UNESCO'nun Mısır temsilcisi sıfatıyla Paris'e gitti ve kendi isteğiyle 1960'ta geri döndü. Ardından yazar el-Ahrâm gazetesinde çalışmaya başlamış buradan devlet başkanı Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a varınca kadar toplum konusunda eleştirel yazılar ele almaya başlamıştır.[20] 1970'li yıllarda Enver Sedat döneminde Tevfîk el-Hakîm, siyasi ve entelektüel bir hesaplaşmaya girerek yayımladığı eserleriyle 'Abdu'n-Nâsır dönemine yönelik sert özeleştiriler yapmış ve Mısır kamuoyunda büyük tartışmalara yol açmıştır. 1974'te ise kendisine Enver Sedat tarafından Nil Nişanı verilmiştir.[21] Bu süreçte yazar, bir sanatçı olarak bağımsızlığını her türlü ideolojinin üzerinde tutma çabasını sürdürmüştür. Onun bu bağımsız yazar olma isteğinden kaynaklı olarak gemişte 'Abdu'n-Nâsır'a yazmış olduğu bir mektup açığa çıkmış ve bir soruşturma geçirmiştir.[22] Kendisi hakkında hayatını değiştirecek bir karar verilmeyen soruşturma sonrası el-Meclisü'l-a'lâ li'l-fünûn ve'l-âdâb'taki görevine devam etmiş, Temmuz 1987 yılında Kahire'de vefat ederek ardında öykü, roman, tiyatro, sanat ve edebiyat eleştirisi gibi alanlarda pek çok yapıtlar bırakmıştır. Basılmış eserlerinin sayısı elliyi aşmaktadır.[23] Yazar hayatını sürekli şehir ve iş değiştirerek geçirmesiyle birçok farklı türde eserler bırakma fırsatını çok iyi kullanmıştır. Özellikle onun el-Ahrâm'da insanları aydınlatmak için uzun bir zaman ayırmasına rağmen eserler kaleme almaktan da geri kalmamış, insanları hem alenen uyarmış ve hemde özel olarak kendi okuyucuları için yapıtlarını ortaya koymuştur. Kalemin gücünü elinde bulunduran bir yazarın bu gücüyle insanlığa yardım etmek zorunda olduğunu yazar kendisine de şiar edinmiştir. Tevfîk el-Hakîm hayatını ve eserlerini Mısır'a ve insanlarına adamış olmasıyla söylemleriyle tutarlı olduğunu herkese göstermiştir. Onun

[17] Korkmaz, *Tevfîk el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili*, 13.
[18] Muhammed es-Seyid Şûşe, *85 Şem'a fî Hayati Tevfîk el-Hakîm* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1984), 107.
[19] Korkmaz, *Tevfîk el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili*, 13.
[20] Emrullah İşler, "Tevfik el-Hakim'in Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2001), 115.
[21] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfîk el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 86.
[22] Tevfîk el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y* (Kahire: Muessesetu Hendâvî, 2024), 15-16.
[23] Tevfîk el-Hakîm, *Bir Taşra Savcısının Günlüğü*, çev. Musa Yaşar Sağlam (İstanbul: Belge Yayınları, 1995), 5.

kalemini büyük yapan asıl şey de kalemine olan saygısından kaynaklı olan bu tutarlılık olmuştur.

1.2. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN EDEBÎ HAYATI

Tevfîk el-Hakîm çocukluğunda kardeşi Zuheyr ile tamamen farklı bir yapıda olan biriydi. Kendisi çekingen, kendi hâlinde takılan, yaşamış olduğu dönemin çocuklarının oynamış olduğu oyunlardan uzak duran ve fırsat buldukça kitaplarla ilgilenen bir kişiliğe sahip olduğu görülmüştür.[24] Anne babasının kendisine olan katı tutumları da Tevfîk el-Hakîm'in edebî kişiliğinin alt yapısının oluşmasında önemli bir yere sahiptir.[25] Anne ve babasının bu tutumu onun ileride otoritelere karşı eleştiler kaleme alırken korkusuzca hareket etmesine önemli derecede katkıda bulunmuştur. Tevfîk el-Hakîm'in çocukluk döneminde birçok hastalığa yakalanması onun hayatı boyunca pes etmeme ve istikrarlı oluşu konusunda çok önemli bir yere sahiptir. Kendisi hem katı aile yapısıyla büyümüş hem de çekingen yapısı olmasından kaynaklı sert mizaca yönelmesi beklenirken çevresindeki üzücü olaylar karşısında çok ince bir mizaca bürünmüş hatta sevdiklerinin cenazelerinden sonra yataklara düşecek kadar hasta olmuştur.[26] Onun bu ince ruhlu karakteri kendisini çocuk yaştan itibaren şiir ve tiyatro aşığı bir hâle gelmesinde de büyük bir etken olmuştur.[27] Lise hayatının bir bölümünü İskenderiye'de geçirdikten sonra Kahire'de aile baskısından uzak bir hayat sürdürmeye başlamış bu da Tevfîk el-Hakîm'e daha özgür ve daha atılgan bir mizaca bürünmek için büyük bir fırsat yakalamıştır.[28] Çalışmalarını daha özgürce yazabilme fırsatı bulan yazar günden güne kendini daha da geliştirmiştir. Arkadaşlarıyla birlikte bu dönem de çeşitli çalışmalar yapmış, Zeki Ukkâşe'den yardım almış ve çalışmalarını kendisine sunmuştur. Hukuk mektebinde okuduğu dönemde çalışmalarını daha da ciddiye almış artık eser niteliğinde bir çalışma yapmayı hedeflemiştir. Düşüncesinin neticesinde de ilk ciddi çalışmayı da hukuk mektebindeyken *el-Zayl el-Sakîl* (*İstenmeyen Misafir*) adlı eseri olarak ortaya koymuştur.[29] Yazmış olduğu eserinde Mısır'daki dönemini aydınlatma yolunda kalemin önemini göstermiştir.

1898-1987 yılları arasında yaşayan Tevfik el-Hakîm İngilizlerin sömürgesinden Mısırlıların necatına, İsrail'in doğuşuna ve onun Filistin'in işgaline tanıklık etmesi kişiliğinde ve eserlerinde önemli rol oynamıştır. Bu durum, birçok eserini oluştururken onda önemli bir tesir bırakmıştır. Tarihte kalemleri güçlü kılan en büyük sebeplerden biri kalem sahiplerinin

[24] Alptekin, *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfik el-Hakîm ve 'Usfûrun Mine'ş-Şark Adlı Eserinin İncelenmesi*, 52.
[25] Korkmaz, *Tevfik el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili*, 13.
[26] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfik el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 87.
[27] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfik el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 91.
[28] Korkmaz, *Tevfik el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili*, 16.
[29] Alptekin, *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfik el-Hakîm ve 'Usfûrun Mine'ş-Şark Adlı Eserinin İncelenmesi*, 47.

zorlu zamanlara tanıklık etmiş olmasıdır. Bu yüzden Tevfîk el-Hakîm'in yazmış olduğu eserleri okuyanlar otobiyografi ve tarih kokan yönünü fark edebilir. Yazar bu kişiliği ile hem kendisini hem de yaşamış olduğu toplumu aydınlatmıştır.

Yazarın antik bir geçmişe sahip olan Mısır'da doğmuş olması, tarihe hâkim oluşu, ülkesindeki büyük devrimleri gözlemlemesi ve Arap-İsrail kaos döneminde yaşamış olması elbette ki onun kalemine etki etmiştir. Kendisinin kahraman temasını oyunlarına ve romanlarına yakıştırması da bu yüzdendir. Hatta yazarın birçok kaleme almış olduğu karakter onun sanat sanat anlayışını benimsemesinden kaynaklı olarak gerçeklikten oldukça uzaktadır.[30] Bu yüzden çokça eleştirilerie maruz kalmıştır. Yazarın kaleme almış olduğu eserlerde görülen milliyetçilik izleri de bu tarihin bir yansıması olmuştur. İsrail'e karşı buğz etmesinin yanında İsrail'e hizmet ve dostluk edenlere karşı da aynı hisleri beslemiştir.[31] Onun kahramanlık ve milliyetçilik duygularının en büyük yansımalarından olan *'Avdetu'r-Ruh* adlı eseri bir dönem kahraman olarak gördüğü 'Abdu'n-Nâsır'ın etkisinin bir göstergesi olmuştur. Oyunlarında ve romanlarında İsrail'e karşı tutunduğu tavırların olması yine yazarın gönlünde ve şahit olduğu tarihte yatan bir tezahürdür.

Tevfîk el-Hakîm lisans derecesinde hukuk mezunu olmasının ardından buradan daha fazla kazanç sağlayabileceğini ve kendisini bu yönde geliştirebileceğini bilmesine rağmen hayatını belli bir zaman sonra bu alanın dışında yaşamayı tercih etmiştir. O sanatın ve edebiyatın yardımıyla bir yazarın toplumda bir hukukçudan daha önemli olduğunu vurgulamış, kaleme aldığı eserlerle insanların iç dünyasındaki maneviyatını geliştirmeye çalışmış ve toplumdaki karanlıkları aydınlığa çıkarmayı istemiştir.[32] Çocukluk ve gençlik yıllarını düşünüldüğünde kendisini yönlendiren ailesine karşı bir başkaldırının da varlığını inkâr edilemez. Kendisinin hayatına yön vermeye çalışan ailesine rağmen onun kendi çekingen dünyasında gizlemiş olduğu sanatını ve maneviyatını yansıtmak istemiştir. İnsan, canlılar dünyasında benzersiz ve akıl sahibi olan bir varlıktır. Her canlının belirli bir sosyal hayatının olduğu bilinmektedir. Ancak insanın sosyal hayatındaki gayelerinden birisi de anlaşılmaktır. Bu yüzden yazar özellikle çocukluk ve gençlik dönemlerinde çekingen bir hayat yaşamasının ardından kapanık bir karakter olması göze çarpsa da iç dünyasını insanlara göstermek için onlarla eserleri ile buluşup bir araya gelmeyi istemiştir. Yazar içinde bulunduğu mücadeleyi her yazarın örnek alması gerektiğini her kayadan tatlı suların çıkabileceğini ve her insanın edebî yönü olabileceğini okurlarına ifade etmiştir.[33] Bir yazar kendi duygu ve düşüncelerinin

[30] Korkmaz, *Tevfîk el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili*, 17.
[31] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 70.
[32] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfîk el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 92.
[33] Tevfîk el-Hakîm, *Edebu'l-Hayât* (Kahire: Mektebetu'l-Mısr, 1988), 31.

tercümanı olmakla kalmayıp toplumun da duygu, düşünce ve maneviyatının tercümanı olabilir. Buna vâkıf olan yazar el-Ahrâm'da bir süre köşe yazarlığı yaparak ve dergilerde fikirlerini belirterek halkın bilincini tazelemeye çalışmıştır.

Tevfîk el-Hakîm'in çocukluğunda ilgi duymuş olduğu tiyatro dünyası gençliği ve yetişkinliği döneminde de devam etmiştir. Tiyatro yazarlığını ön plana çıkan Tevfîk el-Hakîm kendisini lise ve üniversiteden sonra geliştirmeye devam etmiştir. Çocukluğunda ailesinin yasaklamış olduğu tiyatro eserlerinin kat ve kat üstüne koyarak okumalarını arttırmış ve ortaya koyduğu eserlerden sonra birçok kişi için Arap edebiyatında tiyatro yazarı denildiğinde ilk akla gelen isimlerden olmuştur. Arap edebiyatının Batı edebiyatı kadar gelişmiş ve birikimli olduğunu gösterme çabası gözden kaçmamıştır. Onun amacı okuyucusuna hem millî bir hüviyet inşâ etme hem de güven kazandırmaya çalışmak olmuştur. Modern Arap edebiyatı, 20. yüzyılın başında geleneksel formlardan sıyrılarak Batılı tekniklerle tanışma sürecine girmiştir. Bu süreçte kendisi için tiyatroyu kendini anlatma biçimi olarak gören Tevfîk el-Hakîm sadece bir yazar olarak değil aynı zamanda Arap tiyatrosuna entelektüel bir kimlik kazandıran bir düşünür olmuştur.[34] Bu kimlik onun kaleminin sahip olduğu ünü Mısır'dan Batı'ya taşımıştır. Bu sayede Batı edebiyatının isteklerini gözlemleyip Batı ve Mısır edebiyatı arasında mukayese ederek Mısır edebiyatına yeni soluk kazandırmıştır.

Yazarın hayatını geçirdiği Mısır ve yakın coğrafyasında yer alan Filistin, yazarın bazı eserlerine yön vermiş bir coğrafya olarak göze çarpmıştır. Tevfîk el-Hakîm'in yaşamış olduğu dönemde Arapların mücadeleleri ve başlarına gelen olaylara karşı gösterdikleri mukavemetin bilinmesi oldukça önemlidir Ayrıca yazarın bu iki ülke başta olmak üzere Arabistan coğrafyasında şahit olduğu bazı olaylar ve anlatılması gereken büyük konular olduğundan dolayı tarihî bilgiler ve toplumu için hafıza olacak nitelikte eserler kaleme almıştır. Fransız İhtilali'nin Dünya üzerindeki yansıması ve Osmanlının Arap coğrafyasındaki hükmünün sona ermesinin ardından kalbinde yatan milliyetçilik duygusu daha da gelişmiştir. Bu sadece Tevfîk el-Hakîm'in değil, o dönem bütün Arap dünyasında görülen br durumdur. Bunu kendilerine karşı büyük bir tehdit olarak algılayan Siyonizm hareketi Arap milliyetçiliğinin başarısız olması için adımlar atma kararı almıştır. Mısır ve diğer Arap Devletleri'nin İsrail'in adımlarını fark ettiği için Mısır önderliğinde bir birlik oluşturulmuştur. Bu yüzden tarihe bakıldığında ilk olarak 1948'de[35] Birinci Arap-İsrail Savaşı daha sonra 1956'da[36] da Süveyş Krizi yaşanmıştır.

[34] Mustafa Eskioğlu, *Modern Arap Edebiyatında Tevfîk el-Hakîm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 15.

[35] Filistin'de bulunan Yahudi Millî Konseyi'nin İsrail Devletini kurduklarını ilan ettikten sonra Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak saldırmış ancak Batılı devletlerin yardımdan dolayı savaş Arapların aleyhine sonuçlanmıştır.

[36] Mısır'ın Aswan Barajı'nı kurma ve Süveyş Kanalı'nı millîleştirme düşüncesinden dolayı İngiltere, Fransa ve İsrail ortaklığı ile Mısır bombalanmıştır.

Mısır'ın İsrail'e karşı büyük bir mukavemet gösterdiği 1967 Altı Gün Savaşları[37] ve 1973'te Yom Kippur Savaşı[38] olmuş bu savaş adeta Arap-İsrail Savaşı özelliği taşırken bir zaman sonra İsrail-Ürdün/Mısır savaşlarına evrilmiştir.[39] Hayatı boyunca birçok savaşa şahit olan Tevfîk el-Hakîm millî bilinci canlandırmaya çalışan bir yazar olmak zorunda hissetmiştir. Bu sebeple yazar insanların zihinlerinde sorular sormalarını ve sorgulamaları için bir tiyatro anlayışı geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu yüzden yazarın edebi kişiliğinin en özgün tarafı, sahnede sergilenmekten ziyade okunmak ve üzerinde düşünülmek üzere kurguladığı "zihni tiyatro" anlayışı olmuştur. Paris'te yaşadığı dönemde Yunan ve modern Fransız tiyatrosundan etkilenen yazar, Arap edebiyatında "felsefi tiyatro" boşluğunu doldurmak için adımlar atmıştır.[40]

Tevfîk el-Hakîm XX. yüzyıl Arap edebiyatının özellikle tiyatro ve hikâye alanlarında öne çıkan, seçkin ve etkili isimlerinden biri olmuştur. Üslubu, gerçekçilik ile hayal gücünü yenilikçi ve sanatsal bir biçimde birleştirmesiyle dikkat çeker. Bunun yanında, söz sanatlarını kullanarak yaptığı ayrıntılı betimlemeler ve canlı tasvirler konusundaki belagat gücüyle de tanınır.[41] Tiyatroyu ve hikâyeyi şiirsel bir dil ile aktarabilen yapısı sayesinde eserleri şiire ve müziğe tutkun olan okuyucuların da dikkatini oldukça çekmiştir.

Tevfîk el-Hakîm, edebi kariyeri boyunca Klasik Arapça (fusha) ile halk lehçesi (âmmiyye) arasındaki uçurumu kapatmaya çalışmıştır. Onun bu çabası diğer yazarların ve okuyucularının gözünden kaçmamıştır. Tiyatro diyaloglarında hem eğitimli kesimin hem de halkın anlayabileceği, akıcı ve yapaylıktan uzak bir dil geliştirmiştir. Bu yaklaşım, Arap edebiyatında "üçüncü dil" olarak adlandırılmış ve modern dönem yazarları için bir model teşkil etmiştir. Onun dili, günlük yaşamın dinamizmi ile edebî metnin ciddiyetini başarıyla mezcetmiştir.[42]

Tevfîk el-Hakîm'in başarılı bir yazar olmasını sağlayan temel etkenlerden biri de felsefî görüşleridir. Onun yaratıcılık konusundaki en temel görüşü zıtlık kavramını ele alışından kaynaklanmaktadır. Zıtlığın Dünya'da yaşanan her şeyin esası olduğunu ifade etmektedir. Toplumun düzeni ve insanın sağlığını korumak için zıtlıklar konusunda denge kurulmasının

---

[37] 5 Haziran 1967 Pazartesi, İsrail ile Arap komşuları Mısır, Ürdün ve Suriye arasında başlayan ve 6 gün süren savaşa verilen addır. Arap İttifakı'na Irak, Suudi Arabistan, Sudan, Tunus, Fas ve Cezayir de asker ve silah yardımıyla katılmışlardır.

[38] 6 ila 25 Ekim 1973 tarihleri arasında Mısır ve Suriye liderliğindeki Arap devletlerinin İsrail'e karşı başlattığı bir savaştı.

[39] Ömer Duman, "Arap Dünyası'nda Mısır Lideri Cemal Abdülnasır Rüzgârı ve Nasır Sonrası 1970-1981 Yılları Arasında Mısır'ın Durumu", *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2020), 36.

[40] Ahmet Kâzım Ürün, *Modern Arap Edebiyatı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 156.

[41] Leylâ es-Seb'ân, "Rivayetu hiye fî me'bedi'l-fenni li Tevfîk el-Hakîm dirâsetün fî's-serdi ve'l-lugati", *Mucelletu İttihâdi'l-Câmi'âti'l- 'Arabiyyeti li'l-Âdâbi* 13/1 (2016), 67.

[42] Rahmi Er, *Modern Mısır Edebiyatı* (Ankara: L&M Yayınları, 2004), 89.

gerekliliğini ifade eder. Güç ve politika, hayır ve şer, akıl ve kalp dengesinin korunmazsa toplumda ve insanda kaosun hâkim olacağını düşünmüştür.[43]

Tevfîk el-Hakîm, Arap edebiyatını Orta Çağ kalıplarından çıkarıp modern dünyanın karmaşıklığına taşıyan bir köprüdür. O, hem bir hayalperest (fil-fildişi kulesinde yaşayan bir sanatçı) hem de bir gözlemcidir. Eserleri bugün hâlâ sadece Mısır'da değil, dünya edebiyat sahnesinde "insanın varoluşsal sancılarını" anlatan klasikler arasında yer almaktadır.

1.3. TEVFÎK EL-HAKÎM'İN ESERLERİ VE ESERLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Tevfîk el-Hakîm sıradan sayılabilecek bir yazar değildir. Çocukluğunu aile baskısı ile geçirmiş ve hayallerinin dışında yönlendirilmeye çalışılmıştır. Başarısız olduğu ve istemediği konularda üstün bir gayret gösterilmesi istenilmiş bu yüzden hayalleriyle arasındaki bağlantıyı koparma durumu yaşamıştır. Ancak yazar baskılar sona erdiği zaman hayallerini gerçekleştirme yolunda tüm gayretini göstermiş ve hayallerinin peşinden Fransa'ya kadar gitmiştir. Onun zihninin her köşesinde yatan düşünceleri hakkında birçok eser vermesinin sebebi engelleri aşıp hayallerine kavuşmuş olmasıdır. Farklı kültürlere sahip iki ülkede yaşamış olan Tevfîk el-Hakîm kültürler arası bağlantılar kurarak romanlarında kendine ait yeni bir kültür oluşturmuştur. Paris dönemlerinde özellikle antik ve çağdaş anlamda birçok okuma yapması kendisinde kültürlerin mezcedildiği ayrı bir mizaç ortaya koymuştur.

Mısır'ın kendisinde birçok medeniyetin yaşamış olduğu bir tarihi vardır. Bu yüzden Mısır birçok çalışmanın ve araştırmanın konusu olmuştur. Tarihinde üç ilahi dine ait dönemlerin ve çok önemli olayların yaşanması Mısır'ın önemini daha da arrtırmıştır. Yazarın bizzat kendi tarihi olmasından dolayı özellikle Antik Mısır dönemi olmak üzere birçok döneme ait önemli olaylar üzerine tiyatro oyunlar yazmıştır. Bu yüzden kendisinin karakterini romancı olmaktan çok oyun yazarlığı için daha uygun görmüştür.[44] Antik Mısır Dönemi Tevfik el-Hakîm'in oldukça ilgisini çekmiştir. Mitoloji ile ilgilenmiş sahnelenen oyunlarında bu unsur oldukça göze çarpmaktadır. Özellikle de Yunan ve Mısır mitolojisi hakkında oyunları mevcuttur.[45] *İzis*, *'Avdetu'r-Ruh* ve *Emame'ş-şebbake't-tezakur* adlı eserleri Mısır mitolojisinden ilham aldığı eserleridir. *'Avdetu'r-Ruh'u* Fransızca olarak yazmaya çalışmıştır ancak bu konuda zorlandığını fark eden arkadaşı Mösyö Hobbes kendi dilinde yazması gerektiğini söyleyerek arkadaşını bu fikirden vazgeçirmiştir.[46] Eserinde doğrudan Antik Mısır

[43] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfik el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 95.
[44] Tevfîk el-Hakîm, *Sicnu'l-Umr* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1964), 170-171.
[45] Adem Doğan, "Tevfik el-Hakîm'in Mitolojik Unsurlar Taşıyan Tiyatroları", *Asya Studies* 7/23 (2023), 103-104.
[46] Sünbül, *Tevfik el-Hakîm'in Er'Ribât'ul-Mukaddes Adlı Romanının İncelenmesi*, 14.

üzerinde bir yazım ifadesi geçmese de Mısır'ın o dönemki kollektif bilincini ortaya koymuştur. Hatta Tevfîk el-Hakîm bu eseri dönemin Cumhurbaşkanı Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a ithafen yazdığını dile getirmiştir.[47]

Tevfik el-Hakîm, Antik Mısır'ı yalnızca tarihsel bir dekor olarak değil; insanlığın ortak sorunlarını ele alan evrensel bir kaynak olarak değerlendirmiştir. Onun bu yaklaşımı, modern Arap edebiyatında tarih ve mitolojinin yeniden yorumlanmasına önemli katkılar sağlamıştır. El-Hakîm'in eserleri, Antik Mısır'ın edebî ve düşünsel açıdan hâlâ canlı ve üretken bir alan olduğunu göstermektedir.

Yazar düşüncesini yansıtmaya özen gösteren bir özelliğe sahiptir. Bu yüzden Tevfîk el-Hakîm en belirgin edebî özelliği tiyatroyu sadece bir eğlence amacı olarak görmeyip felsefi bir derinliğe kavuşturur. Edebiyat hayatında "düşünce tiyatrosu" kavramını geliştirmiş, sahnede canlandırmaktan ziyade ve zihinde canlandırılmayı ön planda tutarak eserler vermiştir. Bu türün en büyük örneği olan *Ehlu'l-Kehf* (Mağara Arkadaşları), Arap tiyatrosunda sembolizmin ve felsefi sorgulamanın başlangıcı kabul edilir.[48] Eserini Kur'an'ı Kerim'de geçen Kehf suresinden ilham alarak yazmıştır. Mağarada uzun yıllar uykuda olup daha sonra insanların arasına giren mağara arkadaşları toplumda yaşayamacaklarını anlayıp geri dönmüşlerdir. Toplumun birey üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalıştığı bu eserde gerçeklik algısını farklı bir yönden ifade etmiştir.[49]Tevfîk el-Hakîm, eserlerinde insan doğası, zamanın göreceliliği ve kader gibi evrensel temaları işlemiştir. Şehrazad adlı eserinde, Binbir Gece Masalları'nın bilinen anlatısını yıkarak kahramanı bilgi ve hakikat arayışında bir sembol haline getirmiştir.[50] *Yevmiyyât nâib fi'l-eryaf* (*Bir Savcının Kırsal Bölgelerdeki Günlüğü*) (1937) adlı eserinde kendi anılarını okuyucularına natüralist bir tasvirle anlatır.[51]

"Hatta birçok araştırmacının Tevfîk el-Hakîm'i Arap tiyatrosunun kurucusu kabul eder. Onun yazmış olduğu birçok tiyatro eserinin kaynağı Mısır tarihidir. Tevfîk el-Hakîm yetmişi aşkın tiyatro eseri, on bir roman ve yüzlerce kısa hikâye ile çok sayıda makale ve hâtırat kaleme almıştır. Kaleme aldığı bazı eserleri ise şunlardır: Tiyatro, roman ve hikâyeler: *el-Mer'etu'l-Cedîde* (Kahire 1924; Kadın haklarını savunduğu eseridir), *Muhammed* (Kahire 1936; Tunus 1989; Hz. Peygamber'in hayatını diyalog biçiminde ele alan bir tiyatro eseridir); *Piraksâ ev muşkiletu'l-hukm* (1939, Kral Fârûk dönemini eleştirir); *Süleymân el-Hakîm* (1943, kudret-hikmet çelişkisine işaret eder); *İzîs* (1955, siyaset ve fikir adamları arasındaki çatışmayı ele

[47] el-Hakîm, '*Avdetu'l-Va'y*, 43.
[48] Rahmi Er, *Modern Mısır Edebiyatı Antolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 112.
[49] Korkmaz, *Tevfîk el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili*, 24.
[50] Tevfik el-Hakîm, Şehrazad, çev. Şener Akıncı (İstanbul: MEB Yayınları, 1970), 5.
[51] Alptekin, *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfîk el-Hakîm ve 'Usfûrun Mine'ş-Şark Adlı Eserinin İncelenmesi*, 21.

alır); *el-Hurûc mine'l-cenne* (1956, kadının var oluş sebebini erkeğe hizmet şeklinde gören anlayışını eleştirir); *Lu'betu'l-Mevt* (1957); *'Avdetu'l-Va'y*(1974, Cemâl 'Abdu'n-Nâsır dönemini eleştirir). Edebî, felsefî, dinî, siyasî, kültürel ve sosyal içerikli eserler: *Fennu'l-Edeb* (1952); Te'emmulât fi's-siyâse (1954); *Rihle beyne'l-'aşreyn* (1972, anılardan oluşur); *Hıvar* Felsefî (1974); *Hadîs ma'a'l-kevkeb* (1974); *Edebu'l-Hayât* (1976); *Muhtâru't-tefsîri'l-kurtubî* (1979); *Nazarât fi'd-dîn* (1979)."[52]

Tevfîk el-Hakîm birçok türde eser vermeye ve bu türlere hâkim olmaya çalışan bir yazar olarak edebiyat camiasında yerini almıştır. Roman yazmaya düşkün olan yazar eserlerini genel olarak batı tarzında karşımıza çıkarmıştır. Ayrıca o didaktik amaçla yazılmayan romanlarında bile insanları düşündürmeye, bilinç kazandırmaya ve kendi fikirleri doğrultusunda okuyucusunu yönlendirmeye çalışmıştır. Onun bu çabası Arap edebiyatında ve Mısır edebiyatında roman türünün tutunabilmesini sağlamıştır. Didaktik yönü ile de halka ulaşarak halkın Batı tarzı aydınlatılmasını amaçlamıştır. Aşk, komedi, dram, siyasî, sosyal ve tarih gibi birçok konuda gündem oluşturabilen ve muhatabına istediği mesajı iletebilen eserler kaleme almıştır.[53] Bu durum onun gayesi olan bir yazar olduğunun en büyük göstergesi olmuştur. Kendisi eğitim camiasının içinde bulunması hasebiyle bu yönde de verimli olmaya çalışmıştır. Tevfîk el-Hakîm sadece bir oyun yazarı değil, aynı zamanda modern Arap romanının kurucu babalarından biridir. *'Avdetu'r-Ruh* (*Dönüşün Ruhu*) adlı romanı, Mısır milliyetçiliğinin ve halkın uyanışının edebî bir manifestosu niteliğindedir. Bu eserinde yazar, kadim Mısır medeniyetinin ruhunun modern Mısır'da yeniden canlandığını savunur. Cemâl 'Abdu'n-Nâsır gibi siyasi liderlerin de ilham kaynağı olan bu roman, bireysel hikâyeyi toplumsal bir destana dönüştürme başarısı gösterir.

Yazar el-Ahrâm'da çalışmış olduğu dönemde başta olmak üzere toplumu aydınlatmaya ve bir bilinç kazandırma çabasına girmiş bu yüzden siyasî ve sosyalojik olarak nitelendirilen birçok eser kaleme almıştır. *Banku'l-Kalek*, *'Avdetu'l-Va'y*, *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y*, *Sultanu'l-Hâir*, *Şecerât el-hukm el-siyasî*, *Tehta'ş-şemsi'l-fikr*, *Şeceretu'l-Hukm* ve *Te'âmulat fî'-Siyâse* gibi birçok eseriyle toplum içerisindeki kaos ve kargaşının sebeplerini ortaya koyarak ülkesindeki karışıklıkları gidermek istemiştir. Tevfîk el-Hakîm kendisine asla neden bunu biliyordun ve yapmadın denilmesini asla istemediği için kalemini oynatması gerektiğini düşündüğünde asla yazmaktan geri durmadığını ifade etmiştir.[54] Yazar *'Avdetu'l-Va'y* ve

[52] Fazlıoğlu "Tevfîk b. İsmail el-Hakîm", 41/14.
[53] Korkmaz, *Tevfîk el-Hakîm'in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş'ab Adlı Romanının Tahlili*, 4.
[54] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 12.

Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y eserlerini ölümünden önce 1985 yılında *Şeceretu'l-hukmu's-siyâsi* adıyla tekrardan yazmıştır.[55]

Eserleri üzerine birçok çalışma yapılan yazarın popülerliği hem Arap edebiyatında hem de çeşitli ülkelerde devam etmektedir. Kendi milletinden Muhammed Mahmûh Abdurrezzak ve Muhammed Ebu'l-Envâr gibi isimlerin özellikle *Şaşkın Sultan* olarak çevrilen *Sultanu'l-Hâir* adlı eseri üzerine çalışmaları olmuştur. Muhammed MENDÛR *Mesrahu Tevfîk el-Hakîm* adıyla bir çalışma yapmıştır. Leylâ Se'bân, Afîfe Leylâ Sâfi Elif, Hâlid Tal'at Abdi'l-Fettâh el-Hûlî, Nâdiye Ziyâf ve Sâmir Sıdkî Muhammed Musa gibi birçok isim güncel çalışma yapılmıştır. Onun romanları ve tiyatroları üzerine birçok çalışmanın varlığı bilinmektedir. Özellikle "zihni tiyatro" adını verdiği okumak için yazmış olduğu eserler üzerine çalışmalar ülkesi dışında yapılmıştır.

Eserlerinin olduğu gibi kalmayıp farklı milletlerin kütüphanesine kazandırılması ve daha iyi anlaşılması yolunda çalışmalar yapılmıştır. En çarpıcı eserlerinin başında Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a takdim ettiği '*Avdetu'r-Ruh* adlı romanı gelmektedir. Bu eser üzerine Brugman tahlil ve yorumlama çalışması yapmıştır. İsmail HOCAOĞLU da eser üzerine Yüksek Lisans tezi yazmıştır. Hulusi Alptekin Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfîk el-Hakîm ve *Usfûrun mine'ş-şark* Adlı Eserinin İncelenmesi adıyla Yüksek Lisans tezi hazırlamış, Aysel Ergül KESKİN Çağdaş Mısır Tiyatrosunda Tevfik el-Hakîm ve Üç Entellektüel Tiyatrosu ismiyle doktora çalışması yapmıştır. Umberto RIZZITANO tiyatro eserlerini İtalyanca'ya çevirmiş, ayrıca çeşitli yönlerini ele alan çalışmalar gerçekleştirmiştir.[56] 'Abdu'l-Huseyn Ferzâd İranlı bir araştırmacı olup *Dânişnâme-i Cihân-i İslâmi* adlı eser üzerine çalışması vardır. Ayrıca Ümit KORKMAZ onun *Eş'ab* adlı romanı üzerine Yüksek Lisans tezi, Cengiz ÇALIKKILIÇ öykücülüğü üzerine tez çalışması, Menekşe SÜNBÜL onun *er-Ribatu'l-Mukaddes* adlı romanı üzerine Yüksek Lisans tezi ve Hüseyin DEMİR Tevfîk el-Hakîm'in *Yevmiyyâtu nâibin fi'l eryâf* adlı romanını teknik ve tematik açıdan incelediği bir Yüksek Lisans çalışması yapmıştır.

[55] Çalıkkılıç, *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfîk el-Hakîm'in Öykücülüğü*, 111.
[56] Fazlıoğlu "Tevfîk b. İsmail el-Hakîm", 41/14.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MISIR TARİHİ VE COĞRAFYASI

Mısır, Tevfîk el-Hakîm için çok önemli bir yere sahiptir. Onun hem yaşamını hem de edebî hayatını oldukça etkilemiştir. Bu yüzden Tevfîk el-Hakîm'in hayatı ve eserleri için mekân ve kaynaklık oluşturan Mısır'ın tarihî sürecinin de bilinmesi yazarın düşüncesini ve edebî kişiliği anlamak konusunda okuyucusuna yardımcı olacaktır. Tevfîk el-Hakîm'in yazmış olduğu *'Avdetu'l-Va'y* ve *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y* adlı eserlerini anlamak için özellikle son dönem Mısır tarihinin bilinmesini yazarın duygu ve düşün dünyasını anlamak için çok önemlidir. Eserleri incelendiğinde ortaya çıkan manzarada Osmanlının yıkılışından itibaren kendisinin vefatına kadar olan dönemin bilinmesi gerekmektedir. Bahsedilen bu tarih 1918 ve 1987 yılları arasını kapsamaktadır. Ancak eserlerin konusunu edinen yıllara dikkat edildiğinde 1952 Devrimi ile başladığı görülmektedir. Yazar eserleri 1970-1974 arasında yazdığı ve son noktayı koyduğu için Enver Sedat dönemine kadar bilinmesi yeterli olcaktır. Bu yüzden 1952-1974 arası bir tarih üzerine yoğunlaşılması uygun görülmüştür. Bu tarihlerin öncesi ve sonrası bağlantı kurulması amacıyla kısa bir şekilde verilecektir.

Mısır hem matematiksel hem de özel konumundan dolayı yeryüzünde ve yer altında sahip olduklarıyla insanların ihtiyaçlarını rahatça karşılayabilecek bir özelliği mevcuttur. Bu yüzden tarih boyunca insanlar bölge için birçok kez savaşmıştır. Bölge üzerinde yıllarca mücadeleler yaşanmış ve şu anda bulunan Mısır Devleti'nden önce bölgede hüküm süren devlet Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki hakimiyeti Osmanlı ve Memlük arasında 1516 yılında yapılan Mercidabık ve 1517'de yapılan Ridaniye savaşları sonrası Memlüklülerin tarih sahnesinden silinmesiyle başlamıştır.[57] Bölge Osmanlının zaferinden sonra valiler aracılığıyla asırlarca yönetilmiştir. Ancak 19.yy'a gelindiğinde coğrafya üzerindeki hakimiyet merkezden uzak olmasından dolayı denetimsiz kaldığından dolayı kaybedilmeye yüz tutmuştur. Özellikle Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesinden sonra bağlantılar daha da kesilmiştir. Mısır ile bağlantıların kesilmesi Hicaz Bölgesi'nin de denetimini zorlaştırmıştır. Bu boşluğu değerlendirmek isteyen Muhammed İbn. 'Abdu'l-Vahhab Hicaz'da isyana kalkmıştır. 1805 yılında Mısır'a vali olarak tayin edilen Kavalalı Mehmet Ali Paşa bölgede otorite kurmayı başarmış ve Hicaz'daki Vahhabî isyanını bastırmıştır.[58] Osmanlı, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ülke bütünlüğünü bozan

[57] Ataer Kalkan, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi Organizasyonu ve Seferin Askeri Strateji Kapsamında Değerlendirilmesi* (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 53.

[58] Ahmed Maher Mohamed Ahmed, *I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerin Mısır'a Yerleşmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 12.

faaliyetlerinden sonra Mısır'daki hakimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Mısır'dan çıkarılması ardından Mısır'da hakimiyet kurmuştur. Osmanlı Devleti ve Mısır valisi arasındaki anlaşmada Mehmet Ali Paşa'ya vaad edilen Suriye valiliğinin verilmemesi padişah ve valiyi karşı karşıya getirmiştir.[59] İki ordu arasında 1832 yılında gerçekleşen Konya Muharebesi'nde Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi almış ve denge politikasına yönelmiştir.[60] Osmanlı Devleti'nin davetiyle Rusya'nın dahil olmasının ardından ilk önce Mısır ve İstanbul arasında Kütyahya Antlaşması daha sonra Osmanlı ve Rusya arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması yapılmıştır. Mısır'ın antlaşmaya uymamasından sonra Osmanlı ve Mısır arasında 1839 yılında Nizip Savaşı gerçekleşmiş Osmanlının burada da yenilmesinden sonra Osmanlı bölge üzerinde daha da zayıflamıştır.[61] Bu savaş sonrası kuzeyden gelen Rus tehditlerinden ve merkeze odaklanma isteğinden sonra Osmanlı Devleti Mısır üzerindeki etkisini yitirmeye başlamıştır. Nihayet uzun bir mücadeleden sonra 24 Mayıs 1841 tarihli fermanla Mısır ve Sudan'ın idaresinin tamamen kendisine, Filistin'in ise kaydıhayat şartıyla vali olarak kendisine bırakılmasıyla yetinmek zorunda kaldı. Mısır meselesinin bu şekilde halledilmesinin ardından Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devleti'ne bağlı bir siyaset takip etti.[62] Böylece hukuken olmasa da fiilen bölgeden Osmanlı çıkmıştır. 1869 yılında Fransız ve Britanyalı şirketlerin ortaklığı ile Kızıldeniz ve Akdeniz'i birleştiren Süveyş Kanalı'nın yapılmasıyla bölgenin önemi daha da artmıştır.[63] Mısır'ın jeopolitik konumu önemi arttırmasından sonra sömürgeci İngilizler yüzlerini Mısır'dan tarafa daha çok çevirmiştir. Bu yüzden 1882 yılında İngilizler azınlıkları bahane ederek Mısır'a girmiştir.[64] İngilizler buranın bölgedeki konumunu kullanarak Hindistan'a geçişlerini kolaylaştırmış, ticari faaliyetlerine hız kazandırmış ve bölgenin yer altı zenginliklerinden uzun yıllar faydalanmışlardır. Bu sıralarda tahtan bulunan II. Abdülhamit Han bölge üzerinde çalışmalar yapsa da çalışmaları Balkanlar yüzünden sekteye uğramış ve bölgeyi istemeksizin kaderine terketmek zorunda kalmıştır. Bölgedeki hakimiyetini I. Dünya Savaşı'na kadar kesintisiz bir şekilde sürdüren İngilizler içinde bulundukları savaştan dolayı bölgedeki hakimiyetini kısmen de olsa sınırlandırmak zorunda kalmışlardır. Ekim 1914'te İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaşa girmesi üzerine İngiltere, 18 Aralık 1914'te tek taraflı olarak Osmanlı hükümranlık haklarını

---

[59] Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi" (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 5/128.
[60] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, çev. Akile Zorlu Durukan- Kaan Durukan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2002), 84.
[61] Dilek Güldeş, *Urabî Paşa Haretketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 15.
[62] Hilal Görgün, "Fransız İşgali ve Sonrası Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/569.
[63] Suna Doğaner, "Mısır'ın Fiziki ve Beşerî Coğrafyası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/555.
[64] Ahmed, *I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerin Mısır'a Yerleşmesi*, 18.

kaldırıp Mısır'ı himayesine aldı.[65] Özellikle I. Dünya Savaşı'na dahil olan ABD'nin diğer sömürge devletlerinin hakimiyetlerini zayıflatmak ya da kırmak için çalışmaları olmuştur. Başkan Woodrow Wilson'un 14 maddelik bildirisi Mısırlıların bağımsızlık ümitlerini kuvvetlendirmesine rağmen savaştan sonra bu yönde hiçbir ilerleme görülmeyince Sa'd Zaglûl (1860-1927)'ün önderliğinde bütün memlekette İngilizlere karşı gösteriler yapılmıştır. Bu daha sonra toplu bir ayaklanmaya dönüşmüştür.[66] İngilizler ise önlem olarak ayaklanmalara öncülük eden bazı parti liderlerini ülke dışına sürmüşlerdir.

"İngiltere ve Mısır arasında yapılan müzakerelerde bir sonuca ulaşılamamasına rağmen İngiltere 28 Şubat 1922'de tek taraflı olarak Mısır'ı bağımsız devlet ilân etmiştir. Ancak şu dört husus bir anlaşmaya varılıncaya kadar İngiliz hükümetinin yetkisine bırakılmıştı: İngiltere'nin Mısır'daki haberleşme güvenliğinin sağlanması, Mısır'ın yabancı saldırısı ve işgali durumunda savunulması, yabancı ve azınlıkların haklarının korunması ve Sudan'ın yönetimi. Konulan şartlar, İngiltere'ye Mısır'ın iç ve dış işlerine sürekli müdahale hakkı verdiği için bu koşullar altında Mısır'ın bağımsız bir devlet ilân edilmesi mümkün olmamıştır. Mısır siyasetçileri bu sınırlı bağımsızlığı resmen tanımamakla birlikte devlet kurumlarını tesis etmeye başlamakta gecikmemiştir. Sultan Ahmed Fuâd 15 Mart 1922'de kral (melik) unvanını almış ve Mısır'da monarşi ilân edilmiştir. Bir komisyon tarafından Belçika anayasası temel alınarak hazırlanan anayasa 19 Nisan 1923'te resmen yayımlanmıştır. Parlamento meclis ve senatodan oluşmuştur. Krala başbakanı tayin ve azletme, meclisi dağıtma ve oturumlarını erteleme, senato başkanını ve senatonun beşte ikisini tayin ve bütün kanunları reddetme hakkı gibi çok geniş yetkiler tanınmıştı."[67]

Bir süreliğine demokratik bir atılım olarak ele alınan bir gelişme sayılsa da kral ülkede yasama ve yürütmeyi istediği gibi yönlendirmek istediğinde elinde bulundurduğu yetkiler sayesinde zorlanmamıştır. İngilizler de Mısır'ın krallıkla yönetilmesine asla karşı çıkmamıştır. Hiç şüphe yoktur ki monarşi İngilizlerin işine yarayacağından dolayı yönetimin krallık ile olmasını istemiştir. Çünkü monarşi, kralı kıskaca alarak istedikleri gibi ülkeyi yönlendirme şansı sağlamıştır. Dünya demokratik süreçlere doğru atılımlar yaparken kendilerinin krallıkla yönetilmesi elbette ki Mısır halkına abes gelmiştir. O yüzden burada Sa'd Zaglûl'un kurmuş olduğu Vefd Partisine değinmek gerekir. Zağlul, Paris görüşmelerine doğrudan katılmaları söz konusu olursa; Mısır halkının sorunlarının doğrudan anlatılarak, bağımsızlığın sağlanabileceğini düşünmekteydi. Zaglûl bu çerçevede Mısır'ın geleceğini Versay

[65] Görgün, "Fransız İşgali ve Sonrası Mısır", 29/569.
[66] İbrahim Ünalan, *Necib Mahfuz'un Tarihi Romanları* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 7.
[67] Görgün, "Fransız İşgali ve Sonrası", 29/571.

Konferansı'nda ele almayı planlamıştır. Zaglûl'un kurduğu heyette kendinden başka 'Abdu'l-Aziz Fehmî ve 'Ali Şarâvî de bulunmaktaydı. Ancak İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Sir Reginald Wingate'in bu heyetin hiçbir resmî sıfatı olmadığını belirtmesi üzerine Zaglûl, daha sonra 1923'te siyasal parti (Vefd Partisi) hâline dönüşecek olan ve tüm ulus adına hareket ettiğini ileri süren bir heyet (el-Vafd el Mısrî) oluşturmuştur.[68] Ocak 1924'te yapılan parlamento seçimlerini Vefd Partisi büyük bir çoğunlukla kazanarak Sa'd Zaglûl Paşa hükümetin başına geçmiştir. Meclisin açılmasıyla başlayan bu süreçte pek çok demokratik ve ekonomik reformlar olmuştur. Sendikal faaliyetler hız kazanmış ve üniversite (Kahire Üniversitesi) devletleştirilmiştir.[69] Kral Fuâd çıkarlarıyla örtüşmeyen kuvvetli milliyetçilerle çalışmak yerine daha az mensubu olan partilerle veya Ahmed Zivâr (1924-1926) ve Muhammed Mahmûd (1928-1929) gibi bağımsız politikacılarla çalışmayı tercih etmiştir. Bununla beraber siyasî gelişmeleri istediği gibi yönlendirmek için parlamentoyu dört defa feshetmiştir. Ancak Vefd'in katılmadığı 1931 seçimi hariç her fesih sonrasında yapılan seçimi (1925, 1926, 1929) Vefd Partisi kazanmıştır. Fuâd döneminde hepsi de kısa ömürlü olan üç Vefd hükümeti görev yaptı (Sa'd Zağlûl 1924, Mustafâ en-Nehhâs 1928 ve 1930). Siyasî çalkantılarla geçen Kral Fuâd yönetiminin son yıllarında Habeşistan, İtalya tarafından işgal edilince (1935) Mısır İngilizlerle tekrar anlaşıp iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. İki ülke arasında, Kral Fuâd'ın 28 Nisan 1936'da ölümünden dört ay sonra Londra'da bir antlaşma imzalandı. (26 Ağustos 1936)[70] Kral Fuâd'ın ölümünden sonra da yerine oğlu olan Fârûk kral olmuştur. Bir müddet sonra Mısır ile İngiltere arasında siyasî ve askerî ilişkileri yeniden düzenleyen bir ittifak antlaşması imzalandı (26 Ağustos 1936). Bu antlaşma ile Mısır'ın İngiltere'ye olan bağımlılığı azaltılırken İngiltere Süveyş Kanalı'nda askerî üs bulundurma hakkı kazandı. 1937'de Montrö Konferansı ile kapitülasyonlar kaldırıldı ve aynı yıl Mısır Milletler Cemiyeti'ne üye oldu.[71] Bu antlaşma sonrasında Mısır bağımsızlığına kavuşmuş oldu.

"Mısır, 1939 yılında patlak veren İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ordusu için önemli bir üs olmuştur. Fârûk, İngilizlerin yardım talebi karşısında çekimser davranmıştır. Kamuoyunun bir bölümü de Almanlardan yana olmuştur. Mısır o süreçte bir üs olarak kullanılmış fakat savaşa girmemiştir. 1942 Şubat'ında İngilizlerin en-Nehhâs'ı başbakanlığa getirmesi için kralı zorlamaları ve tanklarla sarayı kuşatmaları bu baskının bir göstergesidir. Bu

[68] Turgay Murat, "Kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Mısır Siyasetinde Vafd Partisi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2013), 163.
[69] Ünalan, *Necib Mahfuz'un Tarihi Romanları*, 8.
[70] Mustafâ Lütfü Bilge, "Fuad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/201.
[71] Bilge, "Fuad", 13/177.

durum ayrıca kralın halkı göz ardı edip İngilizleri memnun etmeye çalıştığını da bir göstergesidir."[72]

Kral Fârûk da babası gibi İngiliz yanlısı bir siyaset izlemeyi tercih etmiştir. Bunun en muhtemel sebeplerinin başında I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi yine İngilizlerin galip geleceği ve Almanya'nın tarafını tuttuklarından dolayı çok daha sert cezalandırılacakları düşüncesidir. O dönemde Almanya'nın yıldızının parlamasına rağmen bu korku yüzünden ülkenin bekası için tarafsız kalmayı düşünmüş gibi görünse de mecburen bir İngiliz yanlısı görüntü çizmiştir. Ancak bu sırada hükümetin başında duran Nehhâs Paşa Almanya tarafından bir politika izlemeyi tercih etmiştir. İngilizlerin yenilgisinin olması hâlinde Almanların yardımıyla ülkenin gelişme hızı kat ve kat artacağını düşünmüştür.

"Nehhâs Paşa 1942'ye kadar muhalefette kalmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında Mısır'ın giderek Almanya tarafına yönelmesinden endişelenen İngiltere, Alman kuvvetlerinin Batı Sahrâ'dan Mısır'a doğru ilerlemesini bahane edip 4 Şubat 1942'de Mısır kraliyet sarayını abluka altına almıştır. Kral Fârûk'a baskı yaparak kendilerini destekleyen Nehhâs Paşa başkanlığında bir Vefd Partisi hükümeti kurulmasını sağlamıştır. İngiltere'nin müdahalesiyle başbakanlığa dönmesi yüzünden ciddi itibar kaybına uğrayan Nehhâs Paşa, İngiltere yanlısı bir politika izleyince hükümete karşı eleştiriler giderek artmış ve yolsuzluk suçlamalarıyla birlikte eşinin iç siyasete müdahale girişimleri büyük tartışmalara sebep olmuştur. Parti genel sekreterinin istifa ederek yolsuzluk iddialarını içeren bir kitap yazması tartışmaları iyice alevlendirmiştir."[73]

Nehhâs Paşa siyaseti istediği gibi yönetememiştir. Zincilerme bir baskı onun siyasî düşüncesini gerçekleştirme emellerinden alıkoymuştur. Nehhâs Paşa böylelikle Mısır'ın tek başına bu işten kurtulamayacağını anlamıştır.

"Dördüncü başbakanlığında Nehhâs Paşa'nın en önemli diplomatik başarısı, 22 Mart 1945'te resmî kuruluşu gerçekleşecek olan Arap birliğinin ön anlaşması sayılan ve Arap ülkeleri devlet başkanları tarafından 7 Ekim 1944'te imzalanan İskenderiye Protokolü'ne öncülük etmesiydi. Maksadı Mısır'ın diğer Arap ülkeleriyle ilişkilerini daha da geliştirmesine, Filistin meselesinde aktif rol oynamasına ve II. Dünya Savaşı sonrasında hızlı bir gelişme gösterecek olan Arap milliyetçiliğinin Mısır'da giderek daha etkili olmasına zemin hazırlamaktı. Ancak bu başarısı başbakanlıktan alınmasını engelleyemedi. İktidara gelmesini

[72] Ünalan, *Necib Mahfuz'un Tarihî Romanları*, 10.
[73] Şit Tufan Buzpınar, "Nehhas Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/543-544.

sağlayan İngiltere büyükelçisinin Kahire'den ayrılışından kısa bir süre sonra Kral Fârûk onu azletti."[74]

Böylelikle Nehhâs Paşa'nın aktif rolü son bulmuştur. O her ne kadar hem kralın hem de İngiltere'nin yanlısıymış gibi görülse de millî birlik ve beraberliği sağlama düşüncesi kralın milliyetçilerin güçlenmesini istememesinden dolayı Nehhâs Paşa'yı azletmesiyle sonuçlanmıştır. Ülkedeki gerginlik her geçen yıl demokratik atılımların engellenmesi sebebiyle artmıştır. Krallık ve dolayısıyla monarşik yapı, halkın isteklerini görmezden gelmiştir. Her geçen gün artan kaos kralın tahtan inmesinden yana bir eğilim gösteren kitle oluşturmuştur. Ülkedeki bu kargaşa devam ederken, 1948 Arap-İsrail Savaşı'nın kaybedilmesi de orduda bir rahatsızlık yaratmış ve rejimi devirmek için bir grup genç subay darbe hazırlıklarına başlamıştır. 26 Temmuz 1952 de Hür Subaylar adı verilen bu grup Ras et-Tin Sarayı'nın etrafını kuşatarak Kral Fârûk ve oğlu Ahmed Fuad'ı tahttan indirmişlerdir.[75] Hür Subayları darbe yapmak için birleştiren duygu Arap milliyetçiliği olmuştur. Milliyetçilik duygusu Orta Doğu'da krallık rejimi, cumhuriyet, sosyalist, liberal gibi akımlar üzerinden değişiklik gösterse de devrimci grupların hep ortak noktası olmuştur.[76] Mısır'ın Osmanlının elinden çıkmasından sonra ümmet anlayışının zayıfladığını ve krallığın ortadan kaldırılmasından sonra da milliyetçilik anlayışının güçlendiği görülmüştür.

"Bu kültürel değer yönelimi toplum ve siyaset anlayışına dayalı bir ideolojidir. Hür Subayların içerisinde liderlik konumunda göreve getirdikleri General Necip bulunmaktaydı fakat asıl yetki darbecilerin elindeydi. Hür Subayların ilk icraatları, eski anayasayı ve siyasî partileri kaldırmak olmuştur. Aynı zamanda halkı teskin etmek için kapsamlı bir toprak reformuna girişmişlerdir."[77]

Bu toprak reformu sayesinde bir zamanlar firavunun, halifenin(devlet), padişahın olan toprak halkın toprağı olma yolunda büyük bir adımdır. Devletin en büyük ögesi olan halk toprak sahibi olmuş, mülk edinebilmiş ve tarım yapabilme imkânı edinmiştir. Bu durum halkı Hür Subaylar adı verilen grubun faaliyetleri konusunda yumuşatmış ve sükût etmelerini sağlamıştır.

"Ülkede Hür Subaylar Devrimi gerçekleştikten sonra devlet başkanı darbenin önderlerinden olan Cemâl'Abdu'l-Nâsır olmuştur. Cemâl'Abdu'l-Nâsır, Hür Subaylar askeri darbesinin gerçekleştirilmesini, bir vazife olarak görmüş ve 1954 yılında yazdığı eserinde şöyle

---

[74] Buzpınar, "Nehhas Paşa", 32/544.
[75] Muhammed Behçet, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır Siyasî Tarihî Üzerinden Arap Baharı'nın İncelenmesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/303-321 (2019), 305.
[76] Behçet, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır Siyasi Tarihi Üzerinden Arap Baharı'nın İncelenmesi", 35.
[77] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 235 akt. Behçet, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır SiyasîTarihî Üzerinden Arap Baharı'nın İncelenmesi", 305.

bir değerlendirmede bulunmuştur: "Ben hayatım boyunca askerlik hizmetinin idealine inanmışımdır. Bu ideal orduya bir vazife yükler: Anayurdun hudutlarında ölmek. Pekâlâ, öyleyse ordu niçin hudutlarda değil de devlet merkezinde harekete geçmek zorunda kaldı? 23 Temmuz'dan evvel, bu hareketi yapmamızı gerektiren birçok sebepler vardı. Bu işi biz yapmazsak kim yapabilirdi? İstibdat, halkı korkutmak için bizi kullanmıştı. Şimdi de bizim istibdadın aleyhine dönüp, hayallerini bozmamız lazımdı. Benliğimizin tâ derinliklerinde bu işin bizim vazifemiz olduğuna, bunda muvaffak olamazsak, bize bahşedilen mukaddes vazifeyi başaramamış olacağımızı hissediyordu."[78]

Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın konuşmasından çıkarılabilecek şudur ki: Askerlik mesleğinin birinci vazifesi halkın hizmetinde olmaktır. Bu yüzden 'Abdu'n-Nâsır'ın kendine addettiği misyon gereği halkına zulmeden kral musibetinden onları kurtarmıştır. Ancak darbenin başkanlığını her ne kadar 'Abdu'n-Nâsır yapsa da 1952'de ilk cumhurbaşkanı Muhammed Necîb olmuştur. 'Abdu'n-Nâsır bu durumu kabullenememiş ve daha sonra bu ikisi arasındaki dostluk bağı kopmuştur. 1954 yılında Muhammed Necîb emekliye sevk edilerek yerini Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a bırakmış ve bu süreç 1970'e kadar sürmüştür.[79] Asker kökenli olan 'Abdu'n-Nâsır 2. Dünya Savaşı'ndan sonra olan tahribat ardından bölgesini daha güvenli hâle getirmek için çalışmalar yapmayı öncelik olarak edinmiştir.

"'Abdu'n-Nâsır, ülkesinin millî ve bağımsız olması için birçok atılım yapmıştır ve bazı küresel ve bölgesel olaylara karşı gerekli tutumu sergilemiştir. Bunlar şu şekilde maddelendirilebilir:

- Bağdat Paktı'nın kurulması
- Çekoslovakya ile silah anlaşmasının yapılması
- Bandung Konferansı'nın düzenlenmesi
- Süveyş Kanalı'nın millîleştirilmesi
- İkinci Arap-İsrail Savaşı
- Eisenhower doktrininin yayınlanması
- Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) kurulması."[80]

Bu faaliyetler daha güvenli bir Mısır inşâ etmek için yapılmıştır. Çekoslavakya ile yapılan silah antlaşması ABD ve İngiltere güdümünden çıkarak Mısır'ın daha özgür bir

[78] Emrah Kaya, *Bir Karizmatik Lider Örneği Olarak Cemâl 'Abdu'lnâsır* (İstanbul: Altınbaş Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 43.
[79] Mansur Bakır, *Modern Mısır'da Laikliğin Gelişimi ve Cemal Abdunnasır Dönemi Politikaları* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 54.
[80] Kaya, *Bir Karizmatik Lider Örneği Olarak Cemâl AbdülNâsır,* 50-51.

polikaya sahip olduğunu göstermek ve düşmanının kontrolünde olan silahlar yüzünden savaşta aciz duruma düşmemek için yapılmıştır. Bandug Konferası'ndaki amaç artık bağımsız bir Mısır olduğunu göstermek için özgürlüğüne yeni kavuşmuş Asya ve Afrika'daki devletlerle biraraya gelerek tüm Dünya'ya göstermek olmuştur. 'Abdu'n-Nâsır bu şekilde sırasıyla ülkesinin egemenliğini tekid etmiş ve bir zamanlar İngilizlerin güdümünde olan ülkesinin bağımsız olduğunu göstermek istemiştir. Ardından kanalı millîleştirmek istemiş ve bu İkinci Arap-İsrail Savaşı'na neden olmuştur. Burada İngiliz ve İsrail saldırılarına uğrayan Mısır Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın siyasî zekâsı sayesinde savaşı kaybetmesine rağmen kanalı millîleştirmeyi başarmıştır. Böylelikle Cemâl 'Abdu'n-Nâsır karizmatik bir lider olarak Mısır tarihinde yerini almıştır. Onun kararlı olması ve sert mizacı savaş yanlısı olduğu anlamını taşımamıştır. Çünkü Eisenhower'a Doktrini'ne sâdık kalması onun barışçıl kişiliğinin bir göstergesi olmuştur. Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurması da onun bölge barışını önemsediği göstermektedir.

"Abdu'l-Nâsır İngiltere'nin kendilerine yaklaşık bir asırdır bela olduğunu gördüğü için Bağdat Paktı'na sıcak bakmamıştır. Bu yüzden ülkesini bu anlaşmaya dahil etmeme kararı almıştır. Türkiye, İran, Pakistan, Irak ve İngiltere 1955'te Bağdat Paktı kurmuşlardır. Nâsır, bu paktın Arapları Batı'nın bağımlılığından uzak tutmak için emperyalizmin bir boyutu olduğunu belirtip Mısır'ı ittifaktan ayrı tutmuş ve pakta katılan Arap ülkesi Irak'ı kınamıştır. Nâsır, başka Arap ülkesinin de pakta yer almaması için onları ikna etmek için çabalamıştır. En nihayetinde Ürdün ve Suriye ittifakı geri çevirme konusunda çabası sonuç bulmuştur."[81]

'Abdu'n-Nâsır'ın bu tutumu İngiltere'nin olduğu bir anlaşmanın asla lehlerine olmayacağının farkında olmasından kaynaklanmıştır. Sömürgeci ve pragmatist olan İngilizlerin işlerine gelmediği bir durumda asla paktın gereğini yapmayacağını ve pakta dahil olan ülkeler üzerinde emelleri olduğundan dolayı samimi olmadığını anlamıştır. Bu düşünce ileride yapılacak olan Arap-İsrail Savaşları'nda Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın haklı çıkmasıyla kanıtlanmıştır. Ürdün ve Suriye'nin Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın ricası yüzünden ittifakı geri çevirmeleri 'Abdu'n-Nâsır'ın karimazsının Arap ulusları arasında da var olduğu göstermektedir. Onun liderliği sayesinde İkinci Arap-İsrail Savaşı'nda da Suriye ve Ürdün Mısır'ın yanında savaşa katılmıştır.

1954 yılı itibariyle Gazze'de İsrail baskısı oldukça hissedilmeye başlamış ardından şiddetlenen çatışmalar 1955 Şubat'ında ölü ve yaralı sayısını arttırmıştır. 28 Şubat 1955'teki çatışmalarda 8'i İsrailli ve 38'i Mısırlı olmak üzere 46 kişi ölmüştür. Bu kanlı çatışmalar,

---

[81] William L. Clevland, *Modern Orta Doğu Tarihi* çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 344 akt.Ömer Duman, "Arap Dünyası'nda Mısır Lideri Cemâl 'Abdu'lnâsır Rüzgârı ve Nâsır Sonrası 1970-1981 Yılları Arasında Mısır'ın Durumu", *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2020), 31.

misillemelerle 1955 yılının sonuna kadar devam etmiştir. Yaşanan bu şiddetli çatışmalar sonucunda 'Abdu'n-Nâsır, Mısır'ın hızlı bir şekilde silahlanması için radikal kararlar almak zorunda kalmıştır. 'Abdu'n-Nâsır, silahlanma konusunda ilk olarak ABD'ye başvurarak, 27 milyon dolarlık silah almak istediğini beyan etmiştir. Alacağı silahların ödemesini de pirinç ve pamuk ile karşılayabileceğini açıklayan 'Abdu'n-Nâsır, ABD'nin ödemeler konusunda kolaylık sağlamayıp peşin istemesinden dolayı yönünü Sovyetler Birliğine çevirmiştir.[82] Onun bu yönelimi denge politikasını izlemesinin bir tezahürü olmuştur. Çünkü geçmişte olduğu gibi sadece birkaç ülke üzerinden ihtiyaçlarını karşılamaya çalışması zamanla ABD'ye bağımlı politika izlemesine sebep olacaktır. Bu sadece 'Abdu'n-Nâsır kaydı hayatı ile değil, kendisinden sonra da ülkesinde geçerli bir politikaya dönecektir. Bu yüzden bağımlı anlayışın oluşmaması ve özgür bir ülke olduğunu da göstermek için değişim istemiştir.

"'Abdu'n-Nâsır, silahlanma konusunda Sovyetler Birliği ile doğrudan bir iletişim kurmamıştır. 1955 Nisan ayında Bağlantısızlar Hareketi'nin ilk toplantısında Hindistan Devlet Başkanı Nehru ve Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Chou En-Lai ile yapmış olduğu gizli görüşmelerde, İsrail'in olası bir saldırısından çekindiğini, ABD, İngiltere ve Fransa'dan silah alamadığını ve bundan dolayı Sovyetler Birliği'nden silah alabilme konusunda diplomatik ilişkilerin kurulabilmesi yönünde taleplerde bulunmuştu."[83]

Mısır kraldan özgürlüğünü eline aldıktan sonra herhangi bir kısıtlama ile karşı karşıya kalmamak için farklı yönelimler göstermiştir. Bu durum diğer bir yandan hem Mısır'ı yanında isteyenler için Mısır'a imtiyaz verilmesini sağlamış hem de Mısır'ın gelişim döneminde herhangi bir sekteye uğramasından Mısır'ı korumuştur. Bu açıdan bakıldığında Mısır'ın ABD'nin rakibi olan Sovyetler Birliği'ne yönelmesi o günün şartlarında son derece mantıklı bir harekete olmuştur. Sovyetler Birliği, ABD ile yaşadığı soğuk savaştan dolayı Mısır'a satacağı silahları doğrudan vermekten çekindiği için, anlaşmayı Çekoslovakya üzerinden gerçekleştirmiştir. İki ülkenin yetkilileri tarafından Ekim 1955'te anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Çekoslovakya Mısır'a silah, uçak ve tank, Mısır ise askeri teçhizat için Çekoslovakya'ya pirinç ve pamuk verecekti.[84] Çekoslovakya ve Sovyetler Birliği ile yapılan bu anlaşmalar Mısır için kamuoyunda büyük bir başarıdır. Ancak Batı Bloku bu antlaşmalar yüzünden Mısır'a bilhassa 'Abdu'n-Nâsır'a büyük öfke duymuştur. Özellikle onun Batılı devletlerin yararlandığı alanları millîleştirmesi öfkeyi arttırmıştır.

[82] Kaya, *Bir Karizmatik Lider Örneği Olarak Cemâl Abdülnasır*, 55.
[83] Kaya, *Bir Karizmatik Lider Örneği Olarak Cemâl Abdülnasır*, 55.
[84] Kaya, *Bir Karizmatik Lider Örneği Olarak Cemâl Abdülnasır*, 55.

"2. Dünya Savaşı sonrası (12 Mart 1947 – 3 Aralık 1989) 'Soğuk Savaş Dönemi' olarak adlandırılmaktadır. Endonezya'nın Bandung şehrinde düzenlenilen bu konferansta Batı ve Sovyet yanlılarının yanında bağlantısızlar olarak üçüncü bir grup olmuştur. Türkiye Batı yanlısı olmayı tercih ederken Mısır Asya ülkelerinin birçoğu gibi bağlantısız olmayı ve Batı'ya boyun eğmemeyi tercih etti.

Nâsır'ın Süveyş Kanalını millîleştirmesinden sonra Batılılar 29 Temmuz 1956'da Londra'da bir araya geldi. ABD, İngiltere ve Fransa'nın krizin çözümü için yayınladıkları bildirileri Nâsır şiddetle reddetti. Nâsır'ın göstermiş olduğu tavır, Batılıların ikinci kez toplanmasına neden oldu. 19-21 Eylül'de tekrar toplanan Batılılar birtakım kararlar aldı. Bu kararlar;

- Hiçbir politik ve teknik sınırlamalarla kanal geçişleri engellenmeyecek,
- Kanaldan geçişler, millîleştirme öncesindeki gibi serbest olacak,
- Kanaldan geçişler için alınacak harç ve ücretleri sadece Mısır yönetimi belirlemeyecek, diğer ülkelerin katılımı ile ortak kararlarla belirlenecek,
- Kanaldan elde edilen gelirlerin bir bölümü, yine kanalın bakım-onarımı için tahsis edilecek,
- Kanal ile ilgili sorunlar hakemlik yolu ile çözülecekti."[85]

Yapılan hiçbir teklif Mısır Devlet Başkanı 'Abdu'n-Nâsır tarafından kabul edilmemiştir. Millî duruşundan taviz vermeyen 'Abdu'n-Nâsır halkının gözünde kahraman ve karizmatik bir lider olarak daha da göz kamaştırıcı hâle gelmiştir. Halkının güvenini kazanmaya gün be gün devam etmiştir. Ona bu aşırı güven 'Abdu'n-Nâsır'ın kendisi üzerinde denetimin zayıflamasına sebep olmuştur. Bu sırada 'Abdu'n-Nâsır'ın ünü Araplar arasında da gittikçe artmıştır. İngiliz, Fransız ve İsrail saldırısından ülke olarak yara almadan kurtulması, 'Abdu'n-Nâsır'ı Arap dünyasının tek lideri hâline getirmiştir.[86] Arap dünyasındaki bu hareketliliğin farkında olan 'Abdu'n-Nâsır panarabizm politikasıyla millî bilinç oluşturmaya ve Arapları tek çatı altında toplamaya çalışmıştır. Bu düşüncesini sağlamak için de Birleşik Arap Cumhuriyetleri'ni (BAC) kurmuştur. Kısa bir süre için 'Abdu'n-Nâsır hedefine ulaşmıştır. Hatta onun düşünceleri Arap dünyasında evrenselleşmeye dahi başlamıştır. Suriye, Ürdün, Irak, Lübnan ve Filistin'deki Araplar İsrail'e karşı mücadelelerinde onu lider olarak gördüklerinden dolayı birkaç Arap ülkesinde 'Abdu'n-Nâsır yanlısı partiler bile kurulmuştur. 1958 senesinde Mısır ve Suriye arasında birlik kurulmuştur. Cemâl 'Abdu'n-Nâsır bu birliğin tek bir Arap devletinin temelini

[85] Kaya, *Bir Karizmatik Lider Örneği Olarak Cemâl AbdülNâsır,* 59-60.
[86] Musa Yıldız, *Necib Mahfuz'un Sembolik Romanları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 1998), 17.

oluşturacağı düşüncesindeydi. Her ne kadar, büyük ölçüde Mısır'ın Suriye üzerindeki baskısından kaynaklanan ülke içerisindeki darbeden ötürü Suriye 1961 senesinde bu birlikten ayrılmıştır. Yine de Mısır, İsrail'e karşı mücadelede Arap dünyasının lideri olmaya vasfını korumuştur. Mısır kendini, Filistin'de adaleti sağlamaya, İsrail ile mücadele ve Arap birliğini kurmaya adamıştı. 1967'deki yenilgi, Mısır'ın Arap dünyasındaki itibarının kaybolmasına sebep olmuştur. Başarısızlığın faturası devrim sonrası yönetimi ele geçirenlere çıkarılmıştır. Bu durum İslami uyanışa yol açmıştır.[87]

Altı Gün Savaşları adı verilen 1967 Savaşı'na kadar 'Abdu'n-Nâsır şanını yüceltmiş ancak yenilgi sonrası hem Arap dünyasındaki hem de Mısır'daki liderliğine gölge düşmüştür. Öyle ki Mısır Yemenlileri yanlarına çekmek için altınlar dahi harcamış ancak 'Abdu'n-Nâsır'ın yanında olmayı kabul etmemişlerdir.[88] Bu durum 'Abdu'n-Nâsır'a kendisine bakışların artık eskisi gibi olmadığını hatalarının gözden kaçmadığını göstermiştir. Bu yüzden kendisinde içten içe büyük bir suçluluk duygusu belirmiştir.

"Nâsır'ın 1967 yılında yaşadığı yenilgi, kendini Arap milliyetçiliğine adamış bir lider için çok zor olmuş ve Arap basınında Nâsır'ın savaş sonrasında ruhi bunalım geçirdiği haberleri dahi yer almıştır. O sadece Mısır için değil tüm Orta Doğu için yeni bir düzen getirmek istiyordu. İstediği düzen, Büyük Arap Birliği gerçekleşmedi. Fakat Orta Doğu'da sömürgecilikten kurtulup, bağımsızlığını kazanmış tek devlet Nâsır sayesinde Mısır olmuştur."[89]

'Abdu'n-Nâsır'ın başarısı Mısır'ın başarısıydı ve yenilgisi de Mısır'ın yenilgisi olarak sayıldı. Bu da 'Abdu'n-Nâsırla beraber Mısır'ın da Orta Doğu'daki liderliğini ortadan kaldırmış oldu. Ancak Cemâl 'Abdu'n-Nâsır medyayı iyi kullanması sayesinde ülke üzerindeki karizmasını halka hâlâ hissettirmeye devam etti.[90]

"Bu yenilgiyle hem Arap dünyasında hem de Mısır'da Nâsır'a duyulan güven sarsıldı. Bunun üzerine Nâsır her türlü resmî görevden istifa ettiğini açıkladıysa da Mısır halkının lehine yaptığı büyük gösteriler üzerine istifasını geri almak zorunda kaldı. Fakat prestiji sarsılmış ve eski gücünü kaybetmişti. Baskıyla sindirilmiş olan muhalefet yavaş yavaş ortaya çıkarken yaygınlaşan işçi ve öğrenci hareketleri de Nâsır'ın güç kaybetmesini hızlandırdı. Ürdün Kralı Hüseyin'in ülkesindeki Filistinlileri ezmek için Eylül 1970'te harekete geçmesiyle ortaya çıkan problemleri görüşmek üzere 22 Eylül 1970 tarihinde Kahire'de toplanan Arap Zirvesi'ne son

---

[87] Yıldız, *Necib Mahfuz'un Sembolik Romanları*, 18.
[88] el-Hakîm, '*Avdetu'l-Va'y*, 58.
[89] Yasemin Kalyoncuoğlu, *Türk Basınında Cemâl Abdül Nâsır (1960-1970)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 132.
[90] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 48.

defa katılan Nâsır, Kuveyt şeyhini havaalanında uğurlarken geçirdiği kalp krizi sonucunda 28 Eylül 1970'te ölmüş ve ertesi gün büyük bir törenle toprağa verilmiştir."[91]

1922'den onun dönemine kadar yapılan icraatlara bakıldığında onun kadar başarılı olan kimsenin olmaması onun hatalarının kısmen görmezden gelinmesine sebep olmuştur. Ancak buna rağmen birçok kesim tarafından oldukça da tenkit edilmiştir. Son savaşta İsrail uçaklarını tepelerinde gören halk için bu manzaranın durumu oldukça vahim olmuştur. Bu yüzden bir kesim aydınlar tarafından öldükten sonra bile oldukça eleştirilmiştir. Hatta ölümden sonra heykelinin yapılması teklifine karşı Tel Aviv'e yapılması gerektiğini söyleyenler dahi olmuştur.[92] Bu durum 'Abdu'n-Nâsır hakkında halk arasında iki farklı kutbun oluştuğunu göstermiştir.

Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın sergilemiş olduğu millî duruş Mısır'da ve Arap dünyasında oldukça yankı uyandırmıştır. 'Abdu'n-Nâsır millî bir kahraman olarak halkına her zaman bir umut olmuştur. En zorlu zamanlarında bile milletinin ümidini kaybetmemesi için çabalamıştır. Onun tarihe düşen bu başarıları günün siyasetçileri için ilham kaynağı olmuş ve birçok araştırmacı tarafından irdelenmiştir. 'Abdu'n-Nâsır'ın ölümünden sonra ülkedeki millî bilinç devam etmiştir. Birçok yazar kendisinden ülkesine kalan bu mirası yaşatmak için hakkında eserler kaleme almıştır.

Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'dan sonra 1969 yılında cumhurbaşkanı vekili seçilen Enver Sedat cumhurbaşkanı olmuştur.[93] Selefine nazaran kendisinin karizmatik liderlik vasfı bulunmuyordu ve arkasında dinî kesimi toplamak için laikliği ikinci plana atmıştır.[94] Sedat dönemi, Nasırcı sosyalist ve panarabist çizgiden uzaklaşma, ekonomik liberalleşme (İnfitah), Batı ile yakınlaşma ve İsrail ile barış süreciyle karakterize edilmiştir. Bu çalışma, Enver Sedat'ın iktidara gelişi, iç politikadaki dönüşümler, ekonomik reformlar ve dış politika tercihlerini ele alarak söz konusu dönemin Mısır siyasi tarihinde oynadığı rolü analiz etmeyi amaçlamaktadır.

İslamî hareketlere karşı daha esnek bir yapıyla hareket etmiş ve bu durum ilerisi için rejim konusunda tehdit oluşmasına neden olmuştur.

Enver Sedat da tıpkı önceki Cumhurbaşkanı Cemâl 'Abdu'n-Nâsır gibi millî duruşundan taviz verecek bir yapıda değildi. Barış odaklı düşünmesine rağmen Sina Çölü'nden çekilmeyen İsrail ile aralarındaki çatışma ortamı kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden 1 Ekim 'de

---

[91] Davut Dursun, "Cemâl Abdülnasır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/301.
[92] el-Hakîm, '*Avdetu'l-Va'y*, 67.
[93] Ahmed M.A. Milad, *Abdunnasır ve Enver Sedat'ın Arap-İsrail Çatışmasını Yönetimlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1952-1973)* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 72.
[94] Hilal Görgün, "Enver Sedat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstabul: TDV Yayınları, 1995), 11/265.

savaş ilanı ederek 6 Ekim'de savaşa başlayacaklarını ilan etmiştir.[95] Mısır ve Suriye aynı anda İsrail'e harekât düzenlemiş önce Suriye Golan Tepeleri'ne kadar ilerlemiş ve burayı zapt etmiştir. İsrail önce Suriye'ye karşı taaruza bulunduğu için bu sırada Mısır Süveyş'in batısına geçme imkânı bulmuştur.[96] Durum böyleyken zor durumda kalan İsrail'e ABD silah desteği ve istihbarat sağlayarak destek olmuş, Rusya da Mısır'a istihbarat sağlamıştır.[97] İsrail'e gelen silah ve istihbarat desteği sonrasında durum İsrail tarafınca kontrol altına alınmıştır. Suriye'nin başkenti Şam'ı bombalamaya başlaması sonrası Suriye savaştan çekilmiş ve koalisyon dağılmıştır. Böylelikle Mısır İsrail'in tek hedefi hâline gelmiş ve İsrail tüm gücüyle Süveyş Kanalı'nı geçerek Mısır'ı yenilgiye uğratmıştır. 22 Ekim 1973'te BM duruma el atmış ve ateşkes ilan etmiştir.[98] Daha sonrasında BM İsrail'in Mısır topraklarını terk ederek eski sınırlarına dönmesine hükmetmiş ve çatışmaların sonuna gelinmiştir.

1948, 1956, 1967 ve 1973 savaşlarında İsrail ile olan bütün mücadeleler mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Savaşa önderlik eden kral ve cumurbaşkanları değişmiş de olsa sonucun aynı olması millî bilincin ülkede tarih süreci içerisinde hiç değişmediğini göstermektedir. Tevfik el-Hakîm ve onun gibi birçok yazar tarihî süreci irdelemiş ve dönemlerini eserlerinde yansıtmıştır. Tevfik el-Hakîm'in yazmış olduğu *'Avdetu'l-Va'y* adlı eserinde tarihi bu bölüme kadar eleştirel bir dille ele aldığı için buraya kadar verilmesi yeterli olmuştur.

[95] Milad, *Abdunnasır ve Enver Sedat'ın Arap-İsrail Çatışmasını Yönetimlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1952-1973)*, 73.
[96] Sabahattin Şen, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi* (İstanbul: Birey Yayınları, 2004), 259.
[97] Milad, *Abdunnasır ve Enver Sedat'ın Arap-İsrail Çatışmasını Yönetimlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1952-1973)*, 75.
[98] Mehmet Erkan Kıllıoğlu, "1973 Ramazan/Yom Kippur Savaşı ve Ortadoğu", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi 3* 129-151 (2022), 146.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DEVRİMLER DÖNEMİNİ YANSITAN ESERLERİ

Mısır tarihi ve mitolojisi birçok eserlere konu olmuş ve yaşamları boyunca da Mısır edebiyatçılarının elinden topluma yansıtılmıştır. Tevfîk el-Hâkîm de eski Mısır Dönemi'ni ele alarak yaşadığı döneme varıncaya kadar roman, tiyatro ve hikayeleriyle tarihi edebî bakış açısını kullanarak aydınlatan eserler vermeyi de ihmal etmemiştir. Tevfîk el-Hakîm, ülkesi İngiliz işgali sırasındayken doğmuş; ülkesinin sömürge, özgürleşme ve gelişme dönemlerini şahit olmuş ardından yaşanan siyasî karışıklıklarla ülkesinin kötüye gidişatına tanıklık etmiş bir yazar olarak karşımıza çıkmıştır. Kendisini siyasetçi olarak görmese de siyasîlerle dostluk kurmuş, onlarla siyasî istişarelerde bulunmuştur. Birçok kez dostlarını dahi eleştirmekten de geri durmamış ve objektif olarak kalemini kullanmayı tercih etmiş bir yazar olmayı tercih etmiştr. Araştırma konusu olan iki eseri Cemâl'Abdu'l-Nâsır'la olan dostluğundan meydana gelen samimi duyguların sebebiyle ona sunduğu fikirleri ve bu fikirlerin neticesinde ortaya çıkan olaylardan kaynaklı yazmak zorunda kalmıştır. *'Avdetu'l-Va'y*, Dâru'**ş**-Şurûk Yayınevinde 2006 yılında basılan eseri ele alınarak incelenmiştir. *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y* ise Hendâvi Kurumunda 2024 yılında basılan eseri baz alınarak incelenmiştir.

Tevfîk el- Hakîm'in ait 1952 ve 1974 arasında gerçekleşen olayları edebî bir dil ile ortaya koyduğu iki eseri siyasî tarih ve toplumun sosyolojisi bağlamında önemli yer kaplamıştır. Eserlerinde bahsettiği tarihî olaylar sırasında başından geçenleri anlatmış ancak siyasî görüşü ve düşüncesine dair çok nadir bilgi vermiştir. Bunu yapmasındaki asıl amacı kendi düşüncelerini aktarmak değil, edebî bir yapıttan gerçekleri daha objektif ve felsefî bir bağlamda okuyucusuyla buluşturmak olmuştur. İkinci eserinin yazılmasının sebebi ilk eserinde üstün körü sadece kendisinde bir hafıza niteliğinde olması için yazmış olduğu belgelerin saklanmasından kaynaklanmıştır. Netice olarak ilk eser bir kaza sonucu ortaya çıkmış ve ikinci eseri de ilk eser üzerindeki asıl düşüncelerini netleştirmek için yazılmıştır. Bu yüzden özellikle ilk eserini yayınlama amacıyla yazmadığını da kitabının mukaddime bölümünde ifade etmiştir.

لم يكن في عزمي ولا نيتي الإذن بنشر هذه الصفحات يوم كتبتها. كان دافعي إلى كتابتها في ذلك اليوم انقضاء عشرين عامًا ثورة ١٩٥٢ وتأملي هذه الفترة من تاريخ بلادي، والجو من حولي مكفهر بالأحداث الأليمة، والصدور منقبضة بكابوس الهزيمة...

"Bu sayfaların yazdığım gün yayımlanmasına izin vermek gibi ne bir niyetim ne de bir kararım yoktu. O gün bunu yazmamın amacı, 1952 Devrimi'nin üzerinden yirmi yıl geçmiş olması ve çevremdeki atmosfer acı verici olaylarla kararmış ve de göğüsler yenilginin kâbusuyla sıkışmıştı."[99]

Tevfîk el- Hakîm'in eline kalemi alıp bu eserleri yazmasını sağlayan motivasyon içerisinde yatan vatan sevgisi olmuştur. Çünkü o vatanının özgür hâlini bildiği kadar bir zamanlar sömürüldüğü günlere de tanıklık etmiş bir şahsiyettir. Bu yüzden her ne kadar eserleri yazmak gibi başlıca bir amacı olmasa da bu eserler Tevfîk el-Hakîm kendisinde millî bilinci canlı tutmak için kaleme almıştır. İkinci eserinin ise yazılma amacı kalbinde var olan vatan sevgisi konusunda samimi olduğunu ispat etmek olmuştur.

'Avdetu'l-Va'y (Yeniden Uyanış) yazarın izlenimlerini kendisinin hayatı boyunca tanık olduğu Mısır'ın tarihî süreçte yaşadıklarını yansıtmış, bu sayfaların bir milletin hafızası olduğu ve bu sayfaların kaybedilmesi durumunda milletin hafızasını kaybedeceği düşünülmüştür.[100]

Tevfîk el-Hakîm iki eserinde de kendisinin geçmişte gördüğü sömürüyü tekrar ülkesinin yaşamaması için insanların kaybetmiş olduğu bilinci geri getirme çabasında olmuştur.

3.1. 'AVDETU'L-VA'Y

Yeniden Uyanış olarak tercüme edilen bu eserde, yok oluşa doğru sürüklenen Mısır'ın kurtuluşu için Tevfîk el- Hakîm'in halka siyasîlere ve başkanına olan seslenişi görülmüştür. Yazar objektif davranmanın halk ve devlet arasında iyi ilişkilerin kurulabilmesi açısından önemini vurgulamış, geçmişten yaşadığı güne kadar yaptığı tarafsız yansıtmalarla onları gelecekte neyin beklediğini ifade etmiştir. Derin bir edebiyat anlayşına sahip olan yazar edebî sanatını didaktik ele aldığı eserinde sınırlı tutmuştur. Kendisinin sürekli bir yazar olduğunu ifade eden el-Hakîm, kalem tutan elin gücünün hafife alınmaması gerektiğini defalarca dile getirmiştir. Otobiyografik bir tür gibi görünen ve aynı zamanda yaşadığı dönemi yansıtan bir yönü olan bu eser tarihî kanıtlar içermiştir. Süveyş Kanalı'nın millîleştirilmesi, monarşi devrinin bitişi, demokratik atılımlar, partiler arası mücadeleler, Mısır'ın diğer Arap ülkeleri arasında yıldızının parlayışı, Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın faaliyetleri ve İsrail ile olan savaşlar konusunda dönemin siyasî olaylarını ve anlayışını bir yazarın gözlerinden değerlendirilmiştir.

[99] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 4.
[100] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 7.

3.1.1. Eserin Muhtevası

İçerik olarak incelendiğinde yazarın kendi hayatını hem biyografik manada ele aldığını ve tıpkı bir Osmanlı vakanüvisi gibi de ülkenin başından geçen olayları kahraman bakış açısıyla bazen de varsayımlar yaparak ilahî bakış açısıyla aktardığı görülmüştür. Ana fikir olarak özgürlüğü, dürüstlüğü ve liyakati esas almış; bu erdemlerinin ülke ricalinde olmamasının Mısır'ın yok olmasına yüz tutmasına ve Mısır halkının bilincinin ve benliğinin yok olmasına sebep olduğunu göstermiştir. Mısır'ın İngiliz sömürgesinden kurtulduktan sonra nasıl ayağa kalktığını; geçmiş siyasî ve tarihî vakalara atıflar yaparak, olayları bütünleştirip sıkı bir bağlantı kurarak aktarmıştır.

3.1.2. Eserin Üslup Özellikleri

Eser, üslup açısından değerlendirildiğinde zaman zaman samimi bir dil kullanılırken bazen de didaktik bir yapıya bürünmüştür. Özellikle mukaddime bölümünde ise eserin var oluş amacını ifade ederken ikisinin de birleştiği bir tarz kullanmıştır. Uyarıcı bir nitelikte yazdığından dolayı emir şeklinde ifadeler de görülmüştür. Objektif olarak döneminin olaylarını anlatmış kendi yaşamış olduğu ancak başkaları tarafından farklı anlamlandırılan olayları da samimi bir üslup kullanarak aydınlatmıştır. Bazen hayalî betimlemeler yaparak bir olay örgüsü içerisinde okuyucusunun ders çıkarmasını istemiştir. Soru ifadelerini ise cevabı açıkça belli olan kısımlarda kullanarak samimi bir sohbet havası oluşturmuştur. Olayları betimlerken kişi, mekân ve zaman unsurlarına ayrıntılı olarak yer vermiştir. Onun samimi dili ve bolca betimlemeleri okuyanın gözünde yaşanan tarihî olayların canlanmasını sağlamıştır.

3.1.2.1. Kral Fârûk ve devrimin mücadelesi

Mısır antik çağdan itibaren monarşik bir yapıyla ve bunun yanında da bazen krala karşı bazen de kralın yanında saf tutan din adamlarının etkisiyle yönetilmiştir. Bu kadim coğrafya üzerindeki halk zaman zaman dinî merkezli yaptırımlarla susturulmuştur. Bu yüzden Mısır halkı 20.yy.la kadar itaatkâr bir yapıya bürünmüştür. Birçok ülke 20.yy.'ın ilk çeyreğinde demokrasi ile yönetilirken o dönemde Mısır Kral Fârûk tarafından yönetilmiştir. Ancak krala karşı bazı kıpırdanmalar yazarın gençlik döneminde başlamıştır. Ordu içindeki adamların yapmış olduğu darbe halkın da destek vermesinden dolayı devrim olarak nitelendirilmiştir.

O dönemde devrimi bekleyenlerden biri de Tevfik el-Hakîm olmuştur. Devrim'e olan muhabbeti, bir gün birilerinin geleceğine dair olan inancından dolayı bu sayfaları kaleme almıştır. Onun bu sayfaları yazarken ki en büyük amacı dönemin yaşanan olaylarını kaydetmek, Mısır halkı için bir hafıza oluşturmak, kaybedilen bilinci geri getirmek olduğu için yazdıktan sonra bir kenara koymuş ve muhafaza etmiştir. Ancak bir arkadaşının kendisinden bu sayfaları

alıp kopyalamasının ardından, kopyalar elden ele taşınmış hatta Fransızca olarak basılmış ve tekrar bazı Arap yayınevlerinin bu eseri tercüme edip içeriği bozmasının ardından kalemin sahibinin yazdıklarından sorumlu olmasından dolayı Tevfîk el-Hakîm bizzat kendisi olaya el atmıştır.[101] Böylece eser ticarî ve siyasî olarak yanlış ellerde gezindikten sonra eser kendi izni ile basılmaya başlanmıştır. Eser bir tarih kitabından ziyade yazarın anılarını ve düşüncelerini, hafızasından hiçbir merciye dayanmaksızın ortaya koyduğu ve yaşadığı dönemin şahitliğini yaptığı bir eser olma özelliği taşımıştır.[102]

Kral Fârûk halktan tamamen bağlantısını koparmış, aradan zamanın da geçmesiyle var olan uçurum büyümüştür. Halkın sefil hâlde açlıktan kıvrandığı durumda dahi o gezmeyi ve eğlenmeyi asla bırakmamıştır. Demokratik hareketlerin olmasına rağmen bastırılan halk ve devlet ricali kralın gölgesinde yaşamıştır.[103]

Kral Fârûk ve devlet ricalinden bazılarının Buckley'deki Muntazah Sarayı'na gittiği bir çarşamba günü Tevfîk el-Hakîm ailesinin yanına İskenderiye'deki yazlıklarına gitmeye karar vermiş, yol üzerinde bir kahve içmek için oturdukları bir kafede televizyondan günlerce süren protestoların ardından Kral Fârûk'un indirilişini izlemiştir.[104] Tevîk el-Hakîm o anların inanılmaz bir sevinçle halk tarafından karşılandığını, artık istibdâtın olmayacağı inancının halkta tezahür ettiğini ve özgürlük sözcüğünün çokça yankılandığını ifade etmiştir.

Devletler yönetimlerinde her zaman liyakate önem vermeli, halkın eğitim ve ekonomik koşullarını ön planda tutmalıdır. Aksi hâlde ülke içerisindeki çarklar hep birlikte gerilemeye yüz tutar ve yok oluşa sürüklenir. İnsanlık tarihi boyunca da bu durum tekerrür etmiştir. Bu yüzden Kral Fârûk'un tahtan indirilmesi de beklenen bir durum olmuştur. Onun indirildiği gün caddelerde, televizyonlarda hatta Tevfîk el-Hakîm'in bulunmuş olduğu kafede dahi inanılmaz sevinç gösterileri yaşanmıştır.[105]

Hiçbir devlet bir başkansız veya hükümetsiz yönetilmeyeceği için ülkenin başına geçecek olan yazarın kendilerinden "Yeni Beyler" diye bahsettiği bir ordu oligarşisi oluşmuştur. Kendilerine aranan kan olarak bakılmış ancak bir grup genç subayın ülkeyi nasıl yöneteceğini, ne yapması gerektiğini bilemediklerinden dolayı halkın gözünde güven oluşmamış bu yüzden önlerinde bulunacak, onlara yön verecek ve durumu idare edebilecek olan birine ihtiyaç duydukları için Muhammed Necîb liderliğe getirilmiş ve heykeli insanların

[101] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 5-6.
[102] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 10.
[103] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 8.
[104] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 12-13.
[105] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 14.

gözünde bir imaj oluşması için dikilmiştir.[106] Ancak Hür Subayların nereden nasıl geldiğini o günkü durumda bilinememiş ya da bizzat yazarın kendi kararı ile bizlere aktarmamıştır. Bu yüzden yazar eserinde bundan söz etmemiştir.

"İsrail karşısında alınan küçük düşürücü yenilgi orduda hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Bunun üzerine Albay Cemâl 'Abdu'n-Nâsır tarafından 1949 yılında Hür Subaylar Örgütü isimli bir subay örgütü kurulmuştur. Harp Akademisine 1937 yılında giren Nâsır, genç, dinamik ve milliyetçi bir yapıya sahipti. Nâsır liderliğindeki gizli Hür Subaylar Örgütü kısa süre içinde yüzden fazla subay üyeye erişmiş, ordu içinde faaliyetlerini artırmıştır."[107]

Ülke yönetimi askerî bir kanat tarafından idare ediliyor olsa da yönetim konusunda Hür Subayların devriminde liderlik yapan Muhammed Necîb de yetersiz kalmıştır. Her ne kadar umulan bir devrim olsa dahi halk bu konuda ikiye bölünmüştür. Bir tarafta devrimcileri destekleyen bir grup varken diğer tarafta krala karşı muhabbeti olmasa dahi devrimi, darbe olarak tanımlayan bir grup oluşmuştur. Darbe halkın iradesi ve ayaklanan grubun görüşünün farklı olduğu durumlar için söz konusu olmuştur. Burada Hür Subaylar tarafından gerçekleştirilen durum halkın da iç sesi olduğu için devrim adını almıştır. Ancak bazılarının susturulması ya da engellerin kaldırılması için "devrim mahkemeleri" olarak adlandırılan yargı organları kurulmuştur.[108] Kurulan mahkemeler devrimcilerin işlerini hızlandırmış ve demokrasi yolunda büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Yazar yaşanan olayları *Pygmalion* adlı yazmış olduğu bir eserler özdeşleştirmiştir. Sanki içselleştirdiği bu günleri daha önce yaşamış gibi hissetmiştir. Bu durum yazarın hayali ve gerçeği kendince ne kadar birleştirdiğini ortaya koymuştur. Bu sırada ülkede demokrasinin doğru bir şekilde uygulanıp uygulanmaması konusu tartışmalara neden olmuştur. Çünkü demokrasinin vermiş olduğu çok seslilik fırsatı devrimcilerin işlerini hedeflerine ulaşana kadar devrim mahkemeleri aracılığı ile bastırılmıştır.

3.1.2.2. Partisel düşünce ayrılıkları

Yaşanılan demokratik atılımların ardından Kral Fârûk'un gölgesinde işlevselliğini yitirmiş olan partiler canlanmış ya da başka bir isimle tekrar kurulmuştur. Yeni partilerin de eklenmesiyle demokrasi zenginlik kazanmış ve daha geniş ve farklı kesimleri temsil etme yolunda büyük adımlar atılmıştır. Birçok farklı görüşe sahip insanların bulunduğu kozmopolit Mısır'da bakış açıları da farklılık göstermiştir. Arap Devrimi'nden sonra her ne kadar

---

[106] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 16.

[107] Hamit Bozarslan, "Bir Şiddet Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan el-Kaide'ye (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010),88 akt. Özgür Bayraktar, "Mısır'daki Hür Subaylar Darbesi ve Türkiye'deki 27 Mayıs Darbesi'nin Karşılaştırılması", *Kesit Akademi Dergisi* 6/25 (2020), 610.

[108] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 17.

hükümetler kurulmasına rağmen anayasa kral ve devlet ricalinin elinde oyuncak gibi kullanılmıştır. Hür Subaylar her ne kadar devrim mahkemeleri kursa da daha samimi görünüme sahip olmuştur.[109]

Demokratik atılımlar ardından siyasî yaşam artık mevcut yönetim ve halk arasındaki uyumsuzluktan değil, parti taassubunun çok üst düzeye çıkmasından kaynaklı olarak hareketlenmiştir. Bir gece iki parti mensubunun tokalaşarak bir araya geldikten sonra önce medeni bir sohbet yürüttüğünü ancak daha sonra siyasî düşüncelerin konuşulmaya başlanmasıyla sohbetin renginin değiştiğini ifade etmiştir. Tevfîk Diyâb ve 'Abdu'l-Gaffar'ın arasındaki birbirine hakaret edercesine ve yumruklu tartışması ardından yazarı kafasında yeni bir konu şekillenmiştir.[110] Kavganın ardından yazarın yapmış olduğu şu tespit her şeyi özetlemiştir:

وعدت إلى عبد الغفار محاولًا ان اعيد الصفاء إلى النفوس، ولكن هيهات. لقد ايقنت تلك الليلة ان لا شيء يمكن ان يقضي على داء الحزبية والتعصب الحزبي في هذا البلد.

"İnsanları sakinleştirmek için Ahmed 'Abdu'l-Gaffârın yanına döndüm. Ancak asıl meselenin bu gece bu ülkede partizanlık hastalığını, parti taassubunu ortadan kaldırabilecek hiçbir şeyin olmadığından emin oldum."[111]

Mısır Fârûk döneminde partizanlık düşüncesi krala hizmet olduğu için büyük bir varlık gösterememiştir. O dönemde var olan partiler hukuken var olup fiilen var olmadıklarından dolayı Mısır yönetimi kral ve devlet ricalinin menfaati için çalışmış ve adaletin kayıplara karıştığı zulüm bataklığında faaliyet göstermiştir. Bu genç subayların gelmesi Tevfîk el-Hakîm'in *Yönetim Ağacı* isimli eserinde beklenilen kurtarıcılar olarak adlandırılmıştır.[112]

Bir devrim sonrasında kral tahtan indirilmiş yerine demokrasi isteyen devrimciler tarih sahnesindeki adıyla Genç Subaylar geçmiştir. Bu grubun partilere bakış açısı da kralın bakış açısından farksız olmamıştır. Çünkü devrim hareketindeki ordu mensuplarının yeri tartışmalıdır. Devrim bütün partileri feshetme girişiminde bulunmuştur. Yazar bu konuyu demokrasinin kitlelerin düşüncesini yok etmek için kullanılabilecek bir silah olarak nitelendirmiştir. Demokrasi doğru ellerde olmadığında fikir özgürlüğünü engellemek için bazı kesimlerce büyük bir avantaj olabilir. Ancak devrimin bu hedefi başarıya ulaşamadı. Ülkede

[109] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 22.
[110] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 18.
[111] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 19.
[112] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 33.

hâlâ kendi düşüncelerinin bir kısmını veya tamamını ruhlarda ve zihinlerde bulmaya çalışan politikacılar, akıl adamları ve büyük isimler var olmuştur.[113]

Her toplum canlı bir yapıya sahip olmuştur. Bundan dolayı toplum önce oluşur, gelişir, büyür, duraksar ve son olarak çürüyerek yok olur. Yazarlar içerisinde bulundukları toplumun aynası olarak eserlerinde toplumun geçirmiş olduğu yaşam döngüsünü aktarıp günümüze kadar ulaştırmıştır. Tevfîk el-Hakîm de bir yazar olarak Mısır'ın geçirmiş olduğu döngüyü şu ana aktarmıştır. Bu yönüyle düşünüldüğünde yazar eserinden sosyolojik bir tarih bağı kullanarak bilinç oluşturma çabasına girmiştir. Bir yazarın asıl amacı toplumdaki yaşamı geleceğe aktarmak değil, bulundukları durumlara ışık tutarak toplumu geleceğe hazırlamak olmuştur. Tevfîk el-Hakîm de hayatı boyunca bunun için çalışmıştır.

ومن العجب أن يكون مفهوم الرأي الحر قد استمر في مصر على نحو ما حتى في العهود التي بدأ الفساد يدب فيها. فلقد حدث أن جاء مصطفى النحاس إلى الحكم على إثر انتخابات ظفر فيها بالأغلبية. وكنت يومئذ مديرًا لإدارة الإرشاد بوزيرة الشؤون الاجتماعية، فنشرت مقالًا في جريدة الأهرام بعنوان "الخواتم الثلاثة المزيفة" أشير فيه إلى الأحزاب الموجودة في البلد كلها مزيفة.

"Yolsuzluğun yayılmaya başladığı dönemlerde bile Mısır'da özgür düşünce kavramının bir şekilde devam etmesi şaşırtıcıdır. Mustafâ en-Nahhâs çoğunluğu kazandığı seçimlerin ardından iktidara gelmişti. O dönemde Sosyal İşler Bakanlığı Rehberlik Daire Başkanıydım ve el-Ahrâm gazetesinde *Üç Sahte Yüzük* başlıklı bir makale yayınlayarak ülkedeki partilerin hepsinin sahte olduğuna dikkat çektim."[114]

Tevfîk el-Hakîm'in yazarlar için addettiği görevi kendisi de layıkıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Darbe yaparak başa geçmiş olan 'Abdu'n-Nâsır döneminde bile başına gelebileceklerden korkmayıp düşüncelerini özellikle de el-Ahrâm gibi büyük bir yayın organından yapabiliyor olması onun cesaretinin ve kararlılığının büyük bir göstergesidir.

Bir devletin yönetimi şekli her ne olursa olsun her zaman içerisinde kusur veya eksiklikler bulunmuştur. Çünkü şartlar her zaman mantıklı olanı yapmak için uygun ortamı sağlamamıştır. Günümüzün en modern sistemi olarak görülen demokrasi bile Mısır içerisindeki uygulamalarda ve projelerde bazen tümsek gibi bir görev görmüştür. Amacı ve niyeti kötü olan insanların elinde demokrasi bir silah olarak kullanılmıştır. Bazı atılımların yapılması için

[113] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 27.
[114] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 46.

aranan oy çokluğu ya da oy sayısına ulaşılamaması gibi durumlardan ötürü de atılımların hızı yavaşlamıştır. 1952 Devrimi'ni gerçekleştirenlerin yüksek mevkilere getirdiği bazı şahıslar tarafından bunun kötüye kullanıldığı görülmüştür. Fikir alışverişlerinde yaşanan diyaloglar ve tartışmalar birçok kez hakkaniyetten, adaletten ve objektiflikten uzak kalmış ve bundan dolayı ya beklenen sonuçlara ulaşılamamış ya da geç ulaşılmıştır.[115] Devrim her ne kadar Kral Fârûk'un sonunu getirse de getirmiş olduğu sistem içerisinde zaman zaman demokrasi adına tökezlemeler olmuş veyahut demokrasinin kendisi tökezlemeye sebep olmuştur. Çünkü o dönem milliyetçi bakış, ümmetçi bakış ve batılı bakış açıları varlık göstermiştir. Ülkedeki çok seslilik zamanla büyüyerek karmaşaya yol açmıştır. Bu karmaşa Mısır için kimi zaman büyük sancılara sebep olmuştur.

3.1.2.3. Cemâl 'Abdu'n-Nâsır

Siyasî kargaşaların bir hayli fazla olduğu bu dönemde Mısır'da gözler cumhurbaşkanlığı koltuğunda oturan 'Abdu'n-Nâsır'a çevrilmiştir. Zaman içerisinde birçok siyasetçi ona güvenmiş ve halk çok büyük destekçisi olmuştur. Yaptığı her faaliyetin mutlak bir sebebi olduğuna inanılmış konuşmalarında Mısır'a ve Mısır halkına yapmış olduğu övgüler halkı büyülemiştir. Hitap ettiğinde ona karşı esrarengiz bir güven oluşmuştur. Onun hakkında söylenen şarkılar, şiirler onu tasvir eden resimler ve semboller ile devrim geniş bir şekilde propaganda yapmış ve halkı cumhurbaşkanın arkasında toplamış, adeta bir büyüye kapılmış gibi onu her adımında alkışlayan bir halk yaratılmıştır.[116] 'Abdu'n-Nâsır'ın karizmatik bir lider olarak böylece benimsenmiştir. Arkasına aldığı halkın desteği ile ülkeyi kedi misali iken büyük bir aslan gibi tasvir eden sözleriyle halkı cesaretlendirmiştir. Onun etkileyici sözlerinin yanında organize yapılan propagandalar var olan büyünün etkisini daha da arttırmış, mitingler sırasında hep bir ağızdan çıkan "Arap Milletinin Lideri, Yaşasın Devrim Kahramanı, Kahramanların Lideri" gibi ifadeler onu gittikçe halkın gözünde ilah hâline getirmiştir.[117] Onun karşısındakiler ya başına bir şey gelmesinden ya da halkın tepkisinden korktuklarından dolayı herhangi bir ses çıkarmaya korkmuştur. Yazar Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a tanrı gözüyle bakıldığını ifade etmiştir.

هل سمع صوت واحد على صفحات جريدة، أو كتاب، أو مجلس نيابي، أو اجتماع عام، جرؤ أن يبدي رأيًا يختلف عن رأي عبد الناصر؟ وإذا كان قد جرؤ فهل يمكنه السلطة من توصيل هذا الرأي المعارض حيث يسمعه الناسو يعرفه الآخرون؟ أقول إن هذه ربما كانت أول مرة تاريخ مصر الحديث يحدث فيها أن يظهر معبود له من

[115] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 70-71.
[116] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 47.
[117] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 48.

القداسة والعظمة والسلطة ما لم يكن يملكه الأنبياء والرسل. فالأنبياء المرسلون من السماء كانوا يجدون من يجادلهم ويناقشهم ويعارضهم.

"Bir gazetenin, bir kitabın, bir parlamentonun veya halka açık bir toplantının sayfalarında 'Abdu'n-Nâsır'ınkinden farklı bir görüş ifade etmeye cesaret eden bir ses duyuldu mu? Şayet eğer cesaret edebilseydi, hükümet ona bu karşıt görüşü insanların duyacağı ve başkalarının da dile getireceği bir yere aktarmasına izin verir miydi? Modern Mısır tarihinde, peygamberlerin ve resullerin sahip olmadığı kutsallık, büyüklük ve yetkiye sahip bir putun ortaya çıkışının ilk kez olduğunu söylüyorum. Gökten gönderilen peygamberler kendileriyle mücadele edecek, tartışacak, kendisini eleştirecek birini bulurlardı."[118]

Tevfîk el-Hakîm onun yanılmayan mutlak bir güce sahip ilah gibi düşünülmesini eleştirmiştir. Siyasî arenada hayatını sürdüren vekiller, bakanlar ve araştırmacılar 'Abdu'n-Nâsır'a herhangi bir şey söylemeye cesaret edemezken hiçbir güvencesi olmayan bir yazarın buna cesaret etmesi de şaşırtıcı olmuştur. Tevfîk el-Hakîm özellikle geçmişinde birçok konuyu tiyatrolarında da ele alarak eleştirmiştir. Bütün bu eleştirilerine rağmen ona muhalif olduğunu ifade etmemiştir. Çünkü kendisine karşı dostça bir sevgisi vardı. Halk gibi büyülenmediğini ancak yine de onu dostane sevgisinden mahrum bırakmadığını ifade etmiştir. Hatta *Ruhun Dönüşü* adlı eserini ona ithafen yazdığını da dile getirmiştir. Ayrıca aralarındaki dostluk bağının karşılıklı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tevfîk el-Hakîm hastayken 'Abdu'n-Nâsır onunla uzaktan iletişim kurmuş, yazarlar Tevfîk el-Hakîm'e saldırdığında onu korumuş diğer yandan Tevfîk el-Hakîm de 'Abdu'n-Nâsır'a düşüncelerini ifade eden telgraflar göndermiştir. Hatta 'Abdu'n-Nâsır kendisiyle görüşmek istediğini söylediğinde Tevfîk el-Hakîm siyasetçilerle görüşmek istemediğini söylemiştir. 'Abdu'n-Nâsır'ın göndermiş olduğu yaveri ise buna *'Avdetu'r-Ruh*'un yazarı olarak gelmesini istemiştir. Ancak yine de bu teklif el-Hakîm tarafından reddedilmiştir.[119] Aralarındaki bu diyalogtan Tevfîk el-Hakîm'in siyasetten bağlayıcılığına yakalanmamak için uzak durduğu düşünülebilir. Çünkü zamanla oluşacak ikili ilişki aralarındaki bağdan dolayı yazarın objektifliğine etki edebilirdi. Böylelikle yazar kendisini her türlü etkiden uzak tutacak bir karar almayı tercih etmiştir. Ancak yazar uzaktan 'Abdu'n-Nâsır'a küçük yardımcı köşe yazıları ve telgraflarla fikirlerini ileterek yardım etmeye çalışmış kitaplar dahi kaleme almıştır. Çünkü yazar kalem tutan el sorumluluklarını yerine

[118] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 43.
[119] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 41.

getirmeli ve elini taşın altına sokması gerektiğini defalarca yazılarında söylemiştir. Böylelikle siyaset kaleme değil, özgür bir kalem siyasete yön verme şansı yakalamıştır.

Değerlendirildiğinde kaleminde devletinin bekasını konu alan bir yazarın eserlerinde öneri sunması şaşılacak bir şey değildir. Çünkü üst mevkilerde yer alan arkadaşları dahi ona zaman zaman devlet işlerinde danışmıştır. Kendisi de birçok öneri hem görüşmelerde hem de yazılarında sunmuştur.[120] Mesela Osmanlı halkının başlarına takmış olduğu fesin Türkiye'de Atatürk tarafından kaldırılmasına rağmen hâlâ Mısır'da yaygın olarak kullanılıyor olmasına anlam verememiş ve Sa'd Zaglûl gibi devlet adamlarının başarısız olan fesin kaldırılması konusundaki adımlarını tekrar kamuoyuna hatırlatmıştır.[121] Bunun sebebi Tevfîk el-Hakîm'in kalbinde yatan bağımsızlık ve milliyetçilik düşüncesi olmuştur. Mısır'daki toplumun artık Mısır'a ait kalemlerden aydınlanarak yeni ve millî fikirlerin oluşması gerektiğini düşünmüştür.

Tevfîk el-Hakîm içinde yüklü olan duygu selini ifade etmek için *Şaşkın Sultan* ve *Endişe Bankası* gibi eserler kaleme alarak döneminin problemlerini eleştirmiştir. Düşüncelerini gören 'Abdu'n-Nâsır kendisinden şikâyetçi olmamıştır. Tevfîk el-Hakîm eserlerinde olan bitenlerden dolayı 'Abdu'n-Nâsır'ı suçlu bulmamamış ancak kendisini onun kadar suçsuz olarak görmemiştir.[122] Çünkü 'Abdu'n-Nâsır'ın her ne yaptıysa halkı için yaptığını düşünmüştür. Onların dostluklarını pekiştiren nokta her ikisinin de halkın ve Mısır'ın iyiliği için çalışmaları olmuştur. Zaman zaman farklı düşünseler de amaç hep Mısır'ın bağımsızlığı ve halkın refahı olmuştur.

Yazarın devletini ve halkını düşünmesinin onlara sahip çıkma isteğinin motivasyonlarından birisi muhakkak ki devlet memurluğunda üst mevkilerde bulunuyor olmasından kaynaklanmıştır. Dâr'ul-Kütüb'ta çalıştığı zamanlarda odalarda saklı kalan ya da kullanılmayan halka sunulması gerektiğini düşündüğü eserleri Fransa'dan gelen bir uzman ile incelemiş, daha sonra değerli görülen eserleri halka sergilemiştir.[123] Onun bu iyi niyetli düşüncesi dahi çarpıtılmış gelen uzmana rüşvet verildiği iddia edilmiştir. Bu tür suçlamalar Devrim Mahkemeleri'nden sonra artmıştır. Çünkü astlar üstlerine karşı savaş açarak onların yerlerini almak istemiştir. Bu durumdan yalnızca yazar değil yakın arkadaşları da oldukça etkilenmiştir.[124]

---

[120] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 26.
[121] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 26.
[122] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 60-61.
[123] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 30.
[124] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 23-24.

Hayatları boyunca birçok düşünür ellerinden geleni yapmak istediğinde iyi niyetli ve haklı olduğunda dahi engellerle karşılaşmış, suçlamalara tabi olmuş ve cezalar almıştır. Tevfîk el-Hakîm de kalem sahibi bir şahsiyet olduğundan dolayı bu tür olumsuzluklar yaşamıştır.

3.1.2.4. 'Abdu'n-Nâsır'ın siyasî düşüncesi ve icraatları

Siyasî karmaşıklıklar devlet kurumları içerisinde de yer etmiş ülkede adeta bir kaos hâkim olmuştur. İnsanlar arasındaki güven gittikçe azalmış partiler arası münakaşalar had safhaya çıkmıştır. Buraya kadar en kazançlı kişi Cemâl 'Abdu'n-Nâsır olmuştur. Çünkü o bulunduğu mevkide büyülü hitabı ile güvenin tek adresi hâline gelmiştir. Halkın sevgi ve muhabbetine mazhar olmuş bir cumhurbaşkanı olan 'Abdu'n-Nâsır ilerleyen zamanlarda kendisine gösterilen aşırı güvenden dolayı özgüveni daha da artarak içinde bulunduğu durumu tam anlamı ile idrak edemeyip ülkeyi felakete sürükleyebilme potansiyeli oluşmuştur. Ancak o dostları gibi Devlet adamları arasında alt üst kavgası mahkemelere taşınıp üst mevkilerdekilerin faaliyetlerini kısıtlayabiliyorken bu Cemâl 'Abdu'n-Nâsır için geçerli olmamıştır. Çünkü seçimle gelinebilecek bir mevki için herhangi bir alt mevki çalışanın şikâyeti cumhurbaşkanını yerinden edemeyecektir. Ayrıca Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a olan güvenden ve sevgiden kaynaklı olarak halkın herhangi bir suçlamaya inanma gibi bir niyeti de olmamıştır. Ona karşı çıkan küçük muhalif gruplar dahi halk tarafından susturulmuştur. 'Abdu'n-Nâsır'ın güçlü hatipliğinin en büyük kaynaklarından birisi de kendisinin yazar olmasından kaynkalıdır. Çünkü daha gençlik yıllarında dahi kahramanına Mohsen adını verdiği *Özgürlük Uğruna* adlı bir hikâye yazmıştır. 'Abdu'n-Nâsır'ın sevilme sebepleri arasında en belirgini millî bir duygu ile halkına sesleniyor olmasıdır. Yıllarca özgürlük hissiden uzak yaşayan bir halkı en çok etkileyecek duygu bağımsızlık ve özgürlük hissini bir yerlerden tatmak olmuştur. Bu 'Abdu'n-Nâsır'ın başarılı olmasının arkasında yatan sebeler arasında başta gelmektedir. 'Abdu'n-Nâsır'ın söylemlerine bakıldığında Orta Doğu'da büyük bir güç olarak Mısır kendini göstermiştir. Özellikle onun saatlerce konuşmuş olduğu televizyon ve radyo programlarında, mitinglerde halk onu bir kahraman olarak görmüş onun "Atom bombasına sahip güçlü bir ülke bizim eylemlerimizi beğenmiyorsa denizden içsin!" gibi sözleri halkı da coşturmuş ve farklı bir Mısır imajı çizmiştir.[125] Yazar bu söylemlerin bağımsızlığını kısa bir süre önce kazanmış bir ülke için abartılı olduğunu düşünmüş ve lidere olan aşırı güven ve sevginin insanlar üzerindeki düşünme sorumluluğunu yitirmesine sebep olduğunu, düşünceyi felce uğrattığını ve halkın kültürel ve fikri anlamda gelişimine engel olduğunu ileri sürmüştür.[126] İsrail ile Mısır arasındaki çatışmalardan önce 'Abdu'n-Nâsır'ın Arapları İsrail'e karşı toplamak amacıyla panrarabizm

[125] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 37.
[126] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 37.

mantığıyla bazı çalışmaları olmuştur. Nâsır'ın güçlü olduğunu düşündüğü liderliğine güvenerek Mayıs 1964'te Mısır Irak'ı, Temmuz 1964'te Yemeni yanına çekmek için anlaşmalar imzalansa da uygulamaya konulamamıştır. 1967 Arap-İsrail savaşının hezimetle sonuçlanmasının ardından 1970'li yıllarda Mısır, Sudan, Libya ve Suriye arasında benzeri başarısız federasyon çabaları tekrarlanmıştır.[127]

Bunlardan biri de Yemenlileri kendi safında savaşmaya çekme çabası olmuştur. Mısırlılar da Arap Yemenliler de Arap ancak aralarındaki ortaklık saymaya değmeyecek kadar zamanla azalmıştır. Üstelik değerlendirildiğinde Mısır Araplar için önder bir konumda yer almıştır. Ancak büyük bir başarı söz konusu olmamıştır. Hatta 1956 yılında Süveyş Kanalı millileştirildikten sonra Yemenlileri yanlarına çekmek için onlara altın çuvalları dahi uçaklarla atılmış ancak onlar millî duyguları hiçe sayarak İngilizlerin saflarını tutmuşlar ve Mısır'a karşı mücadele etmişlerdir.[128] Bu çalışmalar Mısır ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş, askeri harcamalar had safhada olmasına rağmen israf edilerek hiçbir başarı elde edilememiştir. Yemenlilerin hiçbir şekilde ikna edilemeyişlerinin sebeplerinin başında onların düşünden uzak bir yaşam tarzına sahip olmaları olmuştur. Yazın konusunda kendilerinden daha güçlü bir literatüre sahip olan Suriye, Ürdün ve Libya gibi ülker birbirinden değişken sürelerde de olsa Mısır'ın yanında yer almayı kabul etmişlerdi. Bu olaylardan sonra Mısır Arap milliyetçiliğinden uzaklaşmaya başlamış ve Mısır milliyetçiliğine yönelmiştir. 21.yy. açısından değerlendirildiğinde de Mısır'ın aynı durumu devam ettirdiği görülmüştür. 7 Ekim 2023'te başlayan İsrail ve Filistin'i koruyan Hamas arasındaki mücadelede İsrail'in yapmış olduğu insanlık dışı faaliyetlerden sonra batısında bulunan Mısır'a kaçmak isteyen Filistinlilere sınır kapılarını açmamış ardından sınır kapısında toplanıp çadır kurup yaşama tutunmaya çalışan Filistinliler üzerine yağan bombalara bütün dünya şahit olmuştur. Mısır'ın bu davranışı geçmişinde İsrail ile yaşadıkları polemikler ve savaşlardan yenilgi alarak ayrılmalarının sonucundan kaynaklı olma ihtimali oldukça yüksek görülmüştür. Çünkü Mısır'ın son dönem tarihinde yükselme sırasında İsrail ile yaşadıkları üç savaştan yenilgi ile çıkmaları onları yıpratmış ve 21.yy.'da da bu etkileri devam etmiştir.

"İsrail Devleti'nin kurulması sonucunda İsrail, Filistin ve Arap devletleri arasında bir husumet doğar. İsrail ile Arap ülkeleri arasında çatışmalar başlar. 15 Mayıs 1948 günü İsrail Devleti'nin kuruluşunu hazmedemeyen Arap ülkeleri (Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak) İsrail'e savaş açarlar ve Arap-İsrail Savaşları başlar. ABD ve SSCB İsrail Devleti'ni hemen

[127] Zekeriya Kurşun, "Panarabizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/157.
[128] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 58.

tanırlar. ABD bu dönemde Arap ülkelerine silah ambargosu koymasının yanında SSCB de İsrail'e silah yardımında bulunur. Bu dönemde Filistinliler mücadelelerini Arap Özgürlük 1801 Ordusu ile sürdürür. Savaşın sonunda Ürdün Kralı Abdullah ile İsrail anlaşır ve 11 Haziran 1949 tarihînde ateşkes yapar. Böylece 300 000 Filistinli topraklarını terk etmek zorunda kalır ve Filistin topraklarından yaklaşık 750 000 Filistinli göç eder. Beş Arap devleti sıra ile İsrail ile ateşkes anlaşması yapmalarına rağmen İsrail Devleti'ni siyasî olarak tanımazlar. Bu savaş İsrail için bulunmaz bir fırsat olur ve durduk yerden Arapların sayesinde sınırlarını %75 oranında genişletme imkânı yakalar. Kudüs İsrail ile Ürdün arasında paylaşılır, Gazze ise Mısır'ın olur. Filistin topraklarının %20'sini oluşturan Batı Şeria artık Ürdün'e geçer. Buradan da açıkça görüldüğü üzere Filistin'e yardım amacıyla yapılan savaşın sonunda Filistin dışında herkes fayda sağlar."[129]

Tarih bağlamında bakıldığında bir tekerrür göze çarpmaktadır. Filistinliler 1948 de olduğu gibi 2023'te de aynı kaderi yaşamıştır. İsrail kurulduktan sonra İsrail ile Arap birliği arasındaki savaş sonrası yenilgiden sonra ve diğer Arap ülkeleri arasında Mısır'ın parlayan yıldızı sönmüş ve sırtlarını döndürmüşlerdir. Bu durum sonrasında Mısır dikkatini kendi içine yönelterek Mısır milliyetçiliğine odaklanmıştır. Bundan sonra yaşadığı İsrail ile olan mücadelelerde yalnız kalmasının sebebi büyük ölçüde buradan kaynaklanmıştır. 'Abdu'n-Nâsır ileriki süreçlerde birçok şeyin değişebileceğini düşündüğü için en baştan aklındaki denge politikasını hayata geçirmek adına birçok paradigma belirlemiştir. Özellikle Kral Fârûk tahtan indirildikten sonra ABD ile ilişkilerini iyi tutmuş böylece onu birkaç saat içinde yok edebilecek güçten kendini korumuş ve İngilizlere karşı ABD'nin caydırıcı otoritesinden faydalanmıştır.[130] Ancak kanalın millileştirilmesi düşüncesi ABD ve Mısır arasındaki köprülerin yıkılmasına neden olmuş ve farklı bir denge politikası izleme yoluna gitmişlerdir. SSCB o dönemde ABD için alternatif bir tercih olarak görülmüş silah, ilaç ve projeler vb. ihtiyaç duyulan konulardan SSCB'den yardım alınmıştır. SSCB'ye yönelmesinin en büyük sebeplerinden biri de SSCB'nin İsrail'e olan yardımlarını durdurmak için siyasî zemin hazırlamak olmuştur.

O dönemde bir baraj projesi de gündemde yerini almıştır. Ancak kurulacak olan baraj İsrail için bir tehdit anlamına gelmiş ve gerilim gittikçe artmıştır. Buna rağmen baraj projesinde kararlı olunmuş ancak dönemin bilim erbabı barajın mantıksız olacağını ve baraj konusunda düzenledikleri oturumlarda neden yapılmaması gerektiğini dile getirmiştir. Baraj projesini

[129] Fahir Armanoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980* (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1984), 486.
[130] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 52-53.

elzem olarak gören Mısır kararlılığının sonucu olarak 1956 yılında İngilizlerin yardımını alan İsrail tarafından saldırıya uğramış ve büyük toprak kayıpları yaşamıştır.[131]

'Abdu'n-Nâsır barış adamı olarak bilinirdi. Devrimin hareketlenip Kral Fârûk'u indirdiği dönemde de sıcak temaslarda bulunmamıştır. O dönem hareketin başında Muhammed Necîb bulunmuştur. 'Abdu'n-Nâsır İsrail'in savaşa oldukça kendini teşvik ettiği sıralarda ülkeyi telaşa sürüklememek için küçük çaplı askeri faaliyetler göstermiştir. Orduyu sıcak savaşa sokmak istememiş, Sina Çölü'ne yığmış olduğu orduyu yavaş yavaş geri çekilme taktiği izlemiştir. Ancak her ne kadar savaşı fiilen kaybetmiş olarak görülse de Mısır kanalın idaresini bu şekilde millileştirmiş ve 'Abdu'n-Nâsır kaybetmiş olduğu prestiji burada tekrar kazanmıştır.[132] 'Abdu'n-Nâsır'ın başarısı bazı ülkeler ve halkı için bir kazanç olarak değerlendirilse de birçok ülke Mısır'ın bu taktiğinin korkusunu gizlemek için kullandığı bir strateji olarak değerlendirmiş ve Mısır'ın başarısını görmezden gelmiştir. 1948 de İsrail ile Arap birliği arasında yaşanan savaşlar artık Mısır ve İsrail savaşları olarak kişisel görülmeye başlanmıştır. Arap birliğinin dayanışması da böylelikle iyice çürümüştür.

'Abdu'n-Nâsır kitlelere konuşmayı seven bir yapıya sahipti. Bu yüzden gerektiğinde medyanın gücünü kullanmayı da ihmal etmemiştir. 'Abdu'n-Nâsır medya aracılığı ile gerçeği farklı bir şekilde yansıtmıştır. Özellikle 1967 Savaşı sırasında medyanın söylemleri ve gerçek arasında uçurumlar oluşmuştur. Yaşanan iki yenilgiden sonra yaşanabilecek üçüncü yenilgi Mısır'ın yok oluşa sürüklenmesine ve kendisinin indirildiği bir sahneye yol açabileceğini düşünmüştür. Özellikle halkın paniğe kapılması o gün için işleri daha kötüye götürebileceği için de medyayı halkı teskin etmede kullanmıştır. Tevfîk el-Hakîm 'Abdu'n-Nâsır'ın kendisine sunduğu gerçek ile asıl gerçek arasındaki durumu fark ettiği günü şu şekilde anlatmıştır:

إن ما حدث لي يوم ٥ يونيو ١٩٦٧ وما بعده لآية آيات السخرية التي تثير الدهشة والعجب. كنت متهيئًا للخروج في الصباح، وإذا صفارات الإنذار تدوي على غير انتظار، فحسبتها مجرد تجربة من تجارب الغارات الجوية، وخرجت إلى الطريق فإذا هرج ومرج، وإذا هي غارة جوية حقيقية، وإذا بمتطوعي الدفاع المدني من الشباب يقفون في وجه السيارات يحولونها من شارع إلى شارع، فارتبك المرور وتكدست السيارات وسدت مداخل الطرقات لا تدري أين تتجه، ومن إلى آن تسمع طلقات سريعة متلاحقة للمدافع للطائرات.

[131] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 51.
[132] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 56.

وذهبت إلى مكتبتي بجريدة الأهرام فوجدت أحد سعات المكتب في يده راديو ترانزستور صغير، يعلن في كل ربع ساعة بيانًا من المسؤولين في وزارة الحربية أو قيادة الجيش، اننا أسقطنا للعدو مائة طائرة، وعندما جاء الظهر كان عدد ما أسقطنا من الطائرات قد بلغ قرابة مائتين. أما في المساء فقد ارتفع العدد إلى ما لا أذكر من ارقام. فما شككت في أن العدو قد انتهى أمره. وسرت في شوارع القاهرة من ميدان التحرير إلى ميدان سليمان باشا فإذا لافتات كبيرة علقها الاتحاد الاشتراكي كتبت عليها عبارات النصر، ثم عبارات تقول إلى تل أبيب.

وكان الجو كله الذي حولنا يكاد يشعرنا بأن دخول جيوشنا في تل أبيب لن يتأخر عن التاسعة مساء من نفس اليوم ٥ يونيو ١٩٦٧. ولكن التالي والبيانات العسكرية تشير إلى اشتداد المعارك في سيناء، فرسمت في رأسي صورة لخطة جيوشنا الظافرة. فلما دخل علي زائر صديق يقول لي في قلق وحزن إنه سمع من الإذاعات الأجنبية أن العريش قد سقطت في يد العدو، وأن خيوشنا تتقهقر باستمرار لم يظهر على أي انزعاج، وقلت في هدؤ وابتسام وبلهج الوثوق التام: اسمع! انت لا تفهم خطة جيوشنا. لقد اتضح لي الآن أنها لا تقصد الوصول إلى تل أبيب ولا التوغل في أرض العدو. إنما هي تريد استدراج جيشه إلى أعماق صحراء سيناء عليه. لأن احتلال أراضيه أمر قد تقوم له قيامة هيئة الأمم والمجلس الأمن فينتهي الحال إلى التراجع عنها، كما حدث له هو يوم احتل غزة وبعض سيناء عام ١٩٥٢ واضطر مرغمًا إلى الانسحاب عنها. أما تحطيم قوته العسكرية وإنزال الخسائر الجسمية بها فهو لا شك هدف أهم وأبقى في نظر قيادتنا. هذه هي الخطة. وهذا هو التراجع والتقهقر في وقواتنا مستمرة في تراجع يشبه الركض، تاركة في شبه هرولة كل المواقع من شرم الشيخ إلى رفح، وأنا لا أزال هادئًا مبتسمًا بتفسيري وبالخطة العسكرية أنشأها خيالي.

“5 Haziran 1967 günü ve sonrasında başıma gelenler, gerçekten de insanı hayrete ve şaşkınlığa düşüren sihirli bir tablo gibiydi. Sabah dışarı çıkmaya hazırlanmıştım. Hiç beklenmedik bir anda hava saldırısı sirenleri çalmaya başladı. Önce bunu hava saldırısı tatbikatlarından biri diye düşündüm. Sokağa çıktığımda ise büyük bir kargaşa gördüm; bunun gerçek bir hava saldırısı olduğu apaçıktı. Sivil savunma gönüllüsü gençler, araçların önüne geçerek onları bir sokaktan başka bir sokağa yönlendiriyorlardı. Trafik altüst olmuştu, arabalar

yığılmıştı ve yolların girişleri kapanmıştı. Kimse nereye gideceğini bilmiyordu. Zaman zaman uçaksavar toplarının art arda gelen hızlı atış sesleri duyuluyordu.

El-Ahrâm gazetesindeki ofisime gittim. Orada ofis çalışanlarından birinin elinde küçük bir transistörlü radyo vardı. Her on beş dakikada bir Savunma Bakanlığından ya da ordu komutanlığından bir bildiri yayımlanıyordu. Bildirilerde, düşmanın yüz uçağının düşürüldüğü söyleniyordu. Öğle vakti geldiğinde düşürüldüğü söylenen uçak sayısı yaklaşık iki yüze ulaşmıştı. Akşam olduğunda ise sayı, hatırlayamayacağım kadar artmıştı. Bu yüzden düşmanın tamamen yok olduğundan ufacık bir şüphem olmadı.

Kahire sokaklarında, Tahrir Meydanı'ndan Süleyman Paşa Meydanı'na kadar yürüdüm. Arap Sosyalist Birliği'nin astığı büyük pankartlar vardı; üzerlerinde zafer sloganları ve "Tel Aviv'e doğru" yazıları yer alıyordu. Etrafımızdaki genel hava ordularımızın 5 Haziran 1967'nin akşamı saat dokuzdan önce Tel Aviv'e gireceği hissini veriyordu.

Ancak daha sonra yayımlanan askerî bildiriler, Sina'daki çarpışmaların şiddetlendiğini gösteriyordu. Ben de zihnimde ordularımızın muzaffer bir planı olduğuna dair bir tablo çizmiştim. Bu sırada bir dost ziyaretçim, endişe ve üzüntü içinde, yabancı radyolardan Ariş'in düşmanın eline geçtiğini ve ordularımızın sürekli geri çekildiğini duyduğunu söyledi. Bende ise ufacık bir endişe belirtisi yoktu. Sakin, gülümseyen ve tam bir güven tonuyla şöyle dedim: "Bak! Sen ordularımızın planını anlamıyorsun. Şimdi bana her şey netleşti. Ordularımızın amacı Tel Aviv'e ulaşmak ya da düşman topraklarının derinliklerine girmek değil. Aksine, düşman ordusunu Sina Çölü'nün derinliklerine çekmek istiyorlar. Çünkü onun topraklarını işgal etmek, Birleşmiş Milletler ve Güvenlik Konseyi'ni ayağa kaldırır ve sonunda Mısır bu topraklardan geri çekilmek zorunda kalır. Tıpkı İsrail'in 1952'de Gazze'yi ve Sina'nın bir kısmını işgal edip zorla geri çekilmek zorunda kaldığı gibi. Oysa askeri gücünü yok etmek ve ona ağır kayıplar verdirmek, liderliğimizin gözünde çok daha önemli ve kalıcı bir hedeftir. İşte plan budur." dedim. Oysa birliklerimiz, Şarm eş-Şeyh'ten Refah'a kadar neredeyse tüm mevzileri aceleyle geri çekilme hâlindeydi ve adeta koşar gibi terk ediyordu. Ben ise hâlâ sakindim; hayalimde kurduğum askerî plan ve yaptığım bu yoruma güvenerek gülümsemeye devam ediyordum."[133]

Yazar 'Abdu'n-Nâsır'ın halkını ve devletini sevdiği bildiği hâlde bir şeylerin farklı gittiğini anlamaya başlamıştır. Yazara göre halkı ve devletinin bekası için umut olan bir şahsiyet bazı kötü anlarda durumları farklı yansıtma zorunluluğunda kalmıştır. Özellikle bu durum İsrail-Mısır Savaşı'nda büyük bir örnek teşkil etmiştir. Birçok şey Mısır aleyhine de olsa sanki

[133] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 61-63.

Mısır lehine gibi çarpıtılarak insanların korkmaması ve umutsuzluğa kapılmaması için ‘Abdu’n-Nâsır’ın kendisi tarafından planlanmıştır. Tevfîk el-Hâkîm bu gerçekleri ‘Abdu’n-Nâsır’a olan muhabbetine rağmen objektif bir şekilde anlatmıştır. Çünkü Tevfîk el-Hakîm’e göre bir yazar için bazı bağlar yüzünden duygusal da davranılsa objektif ve özgür olması gerektiğidir. Aslında savaşı 5 Haziran Pazartesi günü sabahın ilk saatlerinden itibaren kaybetmiş ve gerçek cuma günü ortaya çıkmıştır. Ordunun gerileme olarak ifade ettiği strateji aslında bir yenilginin duyurulmaması için ve İsrail’e karşı bir mağlubiyetin halk tarafından asla kabul edilmeyip isyanlara yol açabileceği için devlet medyası tarafından gerçekler gizlenmiştir.[134] Bir milletin kendi ülkesinin savaştan zaferle çıkmasını istemesi gayet doğal bir düşüncedir. Ancak kitle iletişim araçlarının yalan pompalamasıyla birlikte insanların tamamen gerçekten kopması olup bitenlerin ortaya çıkmasından sonra milletin hafızasından asla silinmeyecek bir hâl almıştır. Özellikle İngilizler gibi dönemin büyük güçlerinden bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonra İsrail gibi daha yeni kurulmuş ve küçücük bir ülkeye karşı mağlup edilmeleri büyük hayal kırıklığı oluşturmuştur.[135] Bu hayal kırıklığı artık devrim için bir sona gelindiğinin işareti olmuştur. Hatalar zinciri halkın devrime olan güvenini oldukça sarsmış, göze batmayan sorunlar artık halkın gözünde aşikâr bir hâl almış ve halkın ayak sesleri duyulmaya başlamıştır. El- Ahrâm gibi özgür yayın kurumlarının da gerçekleri çarpıtmadan anlatması süreci daha da anlaşılır hâle getirmiştir. Tüm bu olaylardan sonra ‘Abdu’n-Nâsır’ı hâlâ sevenler olduğu gibi onu vatan haini gibi görenlerde ortaya çıkmıştır. Yaşanan yenilgilerin büyüklüğü birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Silahlı gruplardan bir oligarşinin devleti yönetmesi, liyakatsizliğin sonuçları ve bir başkana olan aşırı güvenin devlet toplumu üzerinde ne kadar zararlı olduğu var olan tartışmalar arasında yerini almıştır. Yazarlar, edebiyatçılar ve akademisyenler bilgisi dahilinde bütün bunları masaya yatırarak kalemlerini özgürce kullanmışlardır.

3.1.2.5. ‘Abdu’n-Nâsır’ın ölümü ve Tevfîk el-Hakîm’in devrim sürecini değerlendirmesi

‘Abdu’n-Nâsır savaştan üç yıl sonra 1970 yılında vefat etmiş ve Tevfîk el-Hakîm ona olan muhabbetinden dolayı heykelinin dikilmesini teklif etmişti. Ancak ‘Abdu’n-Nâsır’ın kötü politikaları olmasaydı İsrail’in bu kadar başarılı olamayacağını savunan birtakım yazarlar, Tevfîk el-Hakîm’e heykelin İsrail de dikilmesini söyleyen mektuplar göndermişlerdir.[136] Bir devrim görevini yerine getirdiğinde ya da işlevsiz duruma düştüğünde gücünü kaybetmiştir. 1919 Devrimi Sa‘d Zaglûl’u başbakan atadığında, Fransız Devrimi Napolyon döneminde

[134] el-Hakîm, *‘Avdetu’l-Va‘y,* 65-66.
[135] el-Hakîm, *‘Avdetu’l-Va‘y,* 66.
[136] el-Hakîm, *‘Avdetu’l-Va‘y,* 67.

Fransa'yı emperyal bir hükümet sistemine dönüştürdüğünde, İslam Devrimi Muaviye'yi iktidara getirip monarşik bir yapıya büründüğünde, Rus Devrimi Lenin'i iktidara getirdikten sonra görevini yerine getirmişken 1952 Devrimi kralın sonunu getirmiş ancak görevini yerine getirdiği günün aksine İsrail'e karşı olan başarısızlıkların ardından gücünü kaybetmiştir.[137] Yazar 1952 Devrmi'nin artık yapabileceği herhangi bir görev olmadığı için tarihte büyük yer edinen diğer devrimlerle karşılaştırıp analiz etmiştir. Yazar en büyük sebebin ise 'Abdu'n-Nâsır'ın devrimin önde gelen adamlarından biri olduğunu, onun ölümüyle fiilen ve hukuken artık devrimin sona erdiğini açıklamıştır.

1919 Devrimi bir yabancı işgaline karşı halkın da desteğini alarak yapıldığından dolayı Dünya üzerinde Arap halkının statüsünün yükselmesini sağlamışken 1952 Devrimi halkın desteği fiilî olmadığından dolayı askerî bir darbe olarak değerlendirilmiş ancak yine de her iki devrim bir nevi işgale karşı ve özgürlük düşüncesiyle yapıldığından dolayı küçümsememek gerektiği yazar tarafından dile getirilmiştir.[138] Devrim hakkında Mısır'da uzun dönem tartışmalar yaşanmış bunların birçoğu subjektif olarak ele alınmıştır. Öncelerinde Tevfîk el-Hakîm de devrimi yüceltecek şekilde açıklamalar da bulunsa da özellikle 'Abdu'n-Nâsır'ın ölümünden sonra daha objektif davranmış devrim ve 'Abdu'n-Nâsır hakkındaki yorumlarını değiştirmiştir. Burada muhtemeldir ki dostunun ölümünden sonra onun arkasından yaşanan olaylar ve onun hakkındaki düşünceler yazarın artık daha gerçekçi bakmasını sağlamıştır. Kendisinin 1952 ve 1970lerdeki yapısını analiz etmiş ve kendisinde de hata olduğunu kabul etmiştir. İnsanların duygularını propagandalarla yöneten 1952 Devrimi sona erdikten sonra Tevfîk el-Hakîm daha sakin bir hâl almış, partizanlık hastalığının bir benzerini kensinin de yaşadığını fark etmiştir.

1952 Devrimi'nden sonra oluşan tahrifat, makamların hırsından ötürü alt ve üst arasındaki çatışmaları değerlendirmiş ancak bunlar sadece 1952 Devrimi ile başlayan bir şey olmadığını monarşik yapının gün yüzünde olduğu devrimden otuz yıl öncesine kadar dayandığını ifade etmiştir.[139] 1952 Devrimi'ni tarım üzerinden eleştirmiştir. Çiftçinin kara düzen tarım faaliyetlerine devam etmesi, hayvancılık konusunda herhangi bir gelişimin kaydedilememesi ve çiftçiye imalat için herhangi bir imkân ve pazarın sunulmaması devrimin mülkiyeti geliştirme konusundaki en büyük başarısızlıklarından olmuştur.[140] Yazarın bütün konulara değinmeye çalışıyor olması onun cesur, bilge ve mazlumun yanında olduğunun bir kanıtıdır. Çünkü o dönem içerisinde herhangi bir ses yükseltmek çok zordur. Ancak o kalemini

[137] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 67-68.
[138] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 68-69.
[139] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 69-70.
[140] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 71-72.

cesurca oynatmayı ve istişareler sonucunda suskun olan uzmanlardan aldığı görüşleri de onların adlarını gizli tutatarak medyada ve eserlerinde yankılatmıştır. Ayrıca 1952 Devrimi'ni bir konu hakkında en iyi şekilde değerlendirebilmek için propagandacılardan ve dalkavuklardan uzak olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü propaganda ve dalkavukluk yapanlar hem yönetimin öz eleştiri yapmasına engel olurken hem de çevredeki insanların akıllarını yönetimin doğru şekilde görevini ihya ettiğini düşünmelerine sebep olabilmektedir.

وأنا أفترَ أن كل هذه المكاسب حقيقة. وأود من كل قلبي أن يسفر البحث النزيه عن ذلك. ولكن هناك خسارة لا شك فيها ولا يعدلها عندي مكسب، ذلك هو ضياع وعي مصر. ولو تصورنا رجلًا تسلط على ابنه ولم يترك له إرادة ولا اختيارًا لشيء، وجعل يغدق عليه كل الخيرات التي يرى هو أنها صالحة لابنه، ويتخير هو له نوع الحياة التي يجب أن يعتادها والزوجة التي يجب أن يتزوجها ويراقب الصحف التي يطالعها، والكتب التي يقرؤها والأخبار التي يسمعها، والأغاني التي ينشدها والسينما التي يشاهدها، والطعام الذي يأكل والدواء الذي يعالجه والأصدقاء الذين يصادقهم والأعداء الذين يعاديهم، وبالاختصار كل ما يتصل بحياته المادية والعاطفية والفكرية يجب أن يسار في المجرى الذي يريده ويخطه الأب الحنون، دون أن يقبل من ابنه مراجعة أو معارضة أو اختيارًا حرًا. ماذا يكون مصير هذا الابن؟ وهل تنفعه كثيرًا الخيرات والمكاسب التي أغدقت عليه، وقد فقد مع مرور الزمن النمو الطبيعي لتكوينه العقلي والإرادي. وأصبح شخصًا ضعيف الشخصية فاقد الوعي بذاته جاهلًا لمعنى المسئولية، لأبنه لم يتحملها يومًا بنفسه، فأبوه الحنون هو الذي يفكر له ويختار له ويقرر له القرارات المصرية، ويتحمل عنه كل المسئولية وهو جالس كالمعتوه، يتلقى كل شيء من فم أبيه.

"Bu kazançların gerçekliğini tüm kalbimle açıklamak isterim. Benim için kazanca denk olmayan bir kayıp var ki, o da Mısır'ın bilincinin yok oluşudur. Oğlunu yöneten ve ona hiçbir konuda seçim ve tercih bırakmayan bir adam hayal edersek; elde etmesi gereken tüm güzel şeyleri, evleneceği karısını, okuyacağı gazeteleri, okuyacağı kitapları, dinleyeceği haberleri, söyleyeceği şarkıları, izleyeceği filmleri, yiyeceği yemekleri, alacağı ilaçları, dost edineceği arkadaşlarını, düşman olacağı hasımlarını kısacası onunla ilgili her şeyi onun için seçtiğinden dolayı çocuğa mecbur oluyor. Maddi, duygusal ve entelektüel hayatı istediği gibi gitmeli ve oğlundan hiçbir eleştiri, muhalefet veya özgür seçim kabul etmeden şefkatli baba tarafından planlanmalıdır. Peki, oğlunun sonu ne olacak? Kendisi için yapılan seçimler ve kazanımlar,

zamanla zihinsel yapısının ve iradesinin doğal gelişimini kaybettiği için herhangi bir fayda görebilecek mi? Kendisi hakkında bilinci olmayan ve sorumluluğun anlamını bilmeyen zayıf bir insan hâline gelecek. Çünkü kendisi herhangi bir tercih yapıp hiçbir şeye katlanmadı. Onun adına düşünen, onun adına seçim yapan, onun adına Mısır yönetimine karar veren ve onun tüm sorumluluğunu üstlenen şefkatli babasıydı. Bu sırada bir aptal gibi oturup her şeyi babasının ağzından alır."[141]

Yazarın Mısır hakkındaki yapmış olduğu bu betimlemeler gösteriyor ki bir topluluğa karşı gözlerini kamaştıracak şekilde propagandalar, şarkılar ve tezahüratlarla süslenen bir devlet başkanının ya da iktidar partisinin aldığı güvenden sonra halktaki bilincin yok olmasına sebep olmuştur. Halk onu ne olursa olsun sürü psikolojisi sebebiyle desteklemeye devam etmiştir. Bütün bunlar olurken bilinci kaybeden sadece halk olmamıştır. Denetimden uzak kalan iktidar, karşıt görüşlerden berî kaldığı için bilincini kaybetmeye yüz tutmuştur. Çünkü yaptığı şeyin doğruluğunu sorgulamaksızın hareket etmeye devam etmiştir. Bu da devletin ve milletin bekasını tehlikeye atacak başarısızlıklara ve yenilgilere sebep olmuştur.

Mısır halkının 1919 Devrimi'ne kadar aradığı yitiği özgürlük olmuştur. Uzun süren İngiliz işgali sonrasında insanlardaki bağımsızlık isteği gittikçe artmış ve önce 1919 Devrimi sonra da Kral Fârûk'un despot davranışlarından kurtaran 1952 Devrimi gerçeklemiş ve halk özgürlüğüne kavuştuğunu hissetmiştir. Ancak 1952 Devrimi 'özgürlük' sözcüğünü kendi çıkarlarına hizmet ettiği sürece kullanmış, işine gelmediği zaman ise baskı yaparak olmasını istediği her ne varsa ön plana çıkararak halkın hafızasını inşa etmiştir.[142] Bütün bu süreç Mısır'ı bilinçsiz hâle getirmiş ve demokrasi olgusu yok olmuş, insanların kaderi baştakilerin elinde şekillenmiştir. Tevfîk el-Hakîm bütün bu çıkarımları sadece kendi fikirleriyle değil, dostlarıyla olan sohbetlerinden edindiği bilgi ve dostlarının kendisiyle paylaştığı düşüncelerinden faydalanarak analiz etmiştir. Çünkü Tevfîk el-Hakîm'e göre yazarlar en cesur spikerler olmalıdır.

Tevfîk el-Hakîm, özgürlüğün sadece müsaade edilidği kadar olduğunu ifade etmiştir. Burada özgürlüğü kısıtlayan şeylerden biri de bir şeylerin göze sokulması olmuştur. Tıpkı bir bohçacının elinde iki ürünü pazarlaması gibi bir seçim hakkı söz konusu olmuştur. Bu tam bir özgürlük olarak nitelendirilemez. Size sunulmuş iki fırsat arasında seçim yapmak bir özgürlük değil hatta bir zulümdür.

[141] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 72-73.
[142] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 75.

إن معنى عودة الوعي لمصر هو استرداد حريتها في الحكم بنفس الأشياء. وانه ليحضرني مثل جميل للحرص على وعي الشعب. انه تقدم ديجول وهو بطل قومي لفرنسا للاستفتاء على رياسة الجمهورية. لقد تقدم معه خمسة من المرشحين. وقبل الاستفتاء العام سمح للجميع بفرص متساوية في الصحف والإذاعات لعرض برامجهم. ونشرت إحدى الجرائد خمس خانات معنية بالأرقام لا بالأسماء، وضعت في كل خانة برنامج المرشح. ودعت قراءها إلى اختيار البرنامج دون معرفة صاحبه، ولم تذكر أسماء المرشحين إلا في آخر صفحة. وأردت أنا أن أجرب في نفسي هذه العلمية، واخترت احدى الخانات، وقد اعجبي البرنامج الذي فيها، وقبلت الصفحات لأعرف اسم من اخترت فإذا هو لدهشتي ديجول نفسه. هكذا يرى الرأي العام الحر، ويحرصون على وعي الشعب في تلك البلاد؟ أما الاستفتاء الذي تطبل له جميع الصحف مقدمًا بكلمة ' نعم'بالخط الأحمر العريض، ثم يخرج بنتيجة 99,9% فمعناه أن هذا البلد ليس له وعي ولا حرية بل ولا كرامة إنسانية.

"Mısır'ın bilinçli bir hâle gelememesinin nedeni hiçbir değişim olmaksızın yönetilmeye hazır olmasıdır. Halkın bilinçlenmesini sağlaamk için yapılan bir uygulama aklıma geldi. Bu, Fransa'nın ulusal kahramanı de Gaulle'ün cumhurbaşkanlığına aday olmasıdır. Onunla beş aday daha başvurmuştu. Genel referandumdan önce herkese gazetelerde ve radyo istasyonlarında programlarını sunma konusunda eşit fırsatlar tanınıyordu. Gazetelerden biri, isimlerin değil sayıların yer aldığı beş tercih sütunu yayınladı ve her sütunda adayın programı yer aldı. Okuyucularını programın sahibini tanımadan programı seçmeye davet etti ve son sayfaya kadar adayların isimlerini belirtilmedi. Bu süreci kendim denemek istedim ve içindeki programını beğendiğim bir sütunu seçtim ve seçtiğim kişinin ismini öğrenmek için sayfaları çevirdim. Ardından beni şaşırtan Gaulle'ün kendisi görmem oldu. Özgür kamuoyunun gördüğü buydu ve o ülkedeki insanların bilinçlenmesini istiyorlardı. Tüm gazetelerin önceden koyu kırmızı harflerle 'evet' diyerek müjdelediği referandum ise %99,9 bir sonuçla çıkıyor. Demek ki Mısır'da bilinç yok, özgürlük yok, insanlık onuru yok."[143]

Halkın bir şahsa olan muhabbetinden dolayı yaşamış oldukları duygu seli sonucunda 1967'de büyük yenilgi yaşanmıştır. Halk geleceğine yatırım yapmak yerine program konusunda yeterliliği olmayan sırf güven ve sevgisine mazhar olmuş bir askere yönelmiştir. Birinin iyi niyetli, iyi kalpli olduğu bilinse dahi liyakat sahibi olması gerektiği bu büyük yenilgi sonrası

[143] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,* 75-76.

dönemin yazarları tarafından vurgulanmıştır. Tevfîk el-Hakîm de konunun öneminden dolayı sona saklamayı tercih etmiştir. Bu yüzden Tevfîk el-Hakîm Mısır'da halk için özgürlüğün ve dürüstlüğün yok olduğunu düşündüğünden dolayı eseri kaleme aldığını tekrardan ifade etmiş ardından son sözlerini söylemek üzere *Bu Bir Meydan Okumadır* adlı başlığı atmış ve Mısır ulusunun bilincini kaybettiğini ne durumda olduğunu ve ne durumda olması gerektiğini ifade etmiştir:

هذا التحدي الذي كتب على أمتنا العربية. ولم يعد لها إزاءه بديل أو خيار.

هذا التحدي الذي فجرته حرب أكتوبر المجيدة. كشفته وعرته لكل واهم أو غفلان. وبدأت طلائعه تبدو بشكل أو بآخر في أكثر من مجال. أو أكثر من مقوم من المقومات الوجود والحياة!

كيف نجابهه. وبماذا نصمد أمامه ونتصدى له.

لا شك هناك أكثر من وسيلة وأسلوب.

ولكن يجيء في مقدمتنا جميعًا. الصدق؟ والصدق مع النفس بالذات.

ففي مفترق الطرق الذي نحن فيه الآن. والذي يحاول هذا التحدي أن يحاصرنا فيه من كل اتجاه. يلزمنا أول ما يلزم صدقنا مع أنفسنا قبل كل شيء.

لماذا نحن فيما الآن ولماذا وصلنا اليه. كيف نخرج منه؟

وبالاختصار كيف كنا. كيف يمكن ان نكون؟ وهذا البحث أو هذا الرأي الحر الأمين على إيجازه وتركيزه محاولة صادقة هادفة لتقييم وتحليل المرحلة الضخمة العاتية التي عبرناها إلى مرحلة ترجو أن تكون مجيدة عظيمة رغم هذا التحدي. فيلزمنا ونحن في مفترق انطرق بينهما. ان بمعن الرأي. نعيد الحساب. لنتبين الصواب من الخطأ، والحق من البطل، والرشد من الضلال. فتكون مسيرتنا في المرحلة الجديدة. مسيرة سليمة واعية رشيدة.

فلتعمن ما جاء بالإيجاز وتركيز وتلميح في هذا الرأي الحر، بل هذا الاعتراف الشجاع العملاق. بعقول مفتوحة وقلوب خالصة وبصيرة واعية وإدراك سليم.

وكفانا فيما كفانا. العقول المنغلقة والقلوب الحاقدة والقوالب المصوبة والشعارات المصكوكة.

والله المستعان

"Bu Arap ulusumuza yazılan meydan okumadır. Artık herhangi bir alternatif veya seçenek yok.

Bu meydan okuma Şanlı Ekim Savaşı'nda yaşandı. Ben meydan okumayı ortaya çıkardım ve her vehimli ve umursamaz kişiye bildirdim. Bize yapılan meydan okumanın belirtileri birden fazla alanda ya da hayatın birden fazla bileşeninde öyle veya böyle ortaya çıkmaya başladı.

Bununla nasıl savaşacağız? Buna nasıl karşı çıkabiliriz ve bununla nasıl yüzleşebiliriz? Hiç şüphe yok ki birden fazla yol ve yöntem var ama dürüstlük hepsinin başında geliyor. Özellikle de kendine karşı dürüstlük.

Şu anda yol ayrımında bulunuyoruz. Bu meydan okuma bizi her yönden kuşatmaya çalışıyor. Önce kendimize karşı dürüst olmalıyız.

Neden şu an bulunduğumuz yerdeyiz? Neden bu noktaya geldik? Peki bundan nasıl kurtuluruz?

Kısaca ifade etmek gerekirse: Nasıldık? Nasıl olabiliriz? Bu araştırma ya da bu özgür ve dürüst görüş yazısı, kısalığına ve yoğunluğuna rağmen; içinden geçtiğimiz son derece büyük ve sarsıcı dönemi değerlendirme ve analiz etme yönünde samimi ve amaçlı bir denemedir. Bu dönemden, bütün bu zorluklara rağmen şanlı ve büyük olmasını umduğumuz yeni bir aşamaya geçiş yapmış bulunuyoruz. Biz ise şu anda iki yolun kesiştiği bir dönemeçteyiz. Bu nedenle, sağduyu ve doğru bakış açısıyla hesaplarımızı yeniden gözden geçirmemiz, doğru ile yanlışı, hak ile batılı, doğru yolu sapkınlıktan ayırt etmemiz gerekmektedir. Böylece yeni dönemdeki yürüyüşümüz, sağlam, bilinçli ve doğru bir yürüyüş olacaktır.

Bu özgür görüşte hatta bu cesur ve devasa itirafta kısa, öz ve imalı bir şekilde ifade edilenlere açık zihinlerle, saf kalplerle, iç görüyle, tam bir farkındalık gösterelim.

Yeter artık kapalı zihinlere, nefret dolu kalplere, kalıplaşmış şablonlara ve basılmış sloganlara.

Allah yardımcınız olsun."[144]

[144] el-Hakîm, *'Avdetu'l-Va'y,*77.

Tevfîk el-Hakîm, Mısır ve Mısır'ın benliği için; liyakatin, saygının, dürüstlüğün, özgürlüğün ve demokrasinin önemini açıklamıştır. Özellikle devrimler kısa bir süreliğine beyinlere dopamin salgılatsa da bunun sahte bir mutluluk olduğunu ifade ederek tavsiyelerde bulunmuştur. Çünkü onun için tam anlamıyla demokrasi fırsatlar arasında seçim yapmak değil ihtiyaç duyulan fırsatı da seçim olarak karşısında görmek olmuştur.

Yazar tüm kalbî hislerini bırakıp gerçekçi olmanın görevi olduğunu hissederek yaşananları kendisine çuvaldızı batırarak eleştirmiştir. Tevfîk el-Hakîm'in en güçlü yönlerinden birisi gerçekler kendisini de harcamayı gerektirdiğinde bundan çekinmemesidir. Tiyatro yazarlığı ile ön planda olan Tevfîk el-Hakîm hayatını bir tiyatro olarak düşünmüş ve kahramanın feda edilmesi gerektiği zaman bundan geri durmamıştır. 'Abdu'n-Nâsır'a, devrime, siyasîlere ve özellikle eli kalem tutan diğer insanlardan korkmamasının sebebi onun fedakâr olmasından kaynaklanmaktadır. Onun güçlü bir yazar olmasını sağlayan en temel şey zorlu hayatı içerisinde aldığı darbeler onu yıldıramamış ve onu yıkamayan her şeyin onu güçlendirmesi olmuştur. Bütün bunlar karakteri gibi kaleminin de güçlü, özgür ve özgün olmasını sağlamıştır.

3.2. VESÂİK FÎ TARÎKİ 'AVDETİ'L-VA'Y

Yeniden Uyanış Yolunda Belgeler olarak tercüme edilen bu eserinde yazar ilk eseri olan *Yeniden Uyanış* adlı eserinde yer alan düşüncelerinin ve cumhurbaşkanına yazmış olduğu mektubun neden olduğu bazı suçlamaları ve bunlara karşı olan savunmasını ele almıştır. Tevfîk el-Hakîm ülkenin içinde bulunduğu kaosu ve başından geçen olayları kendi kaleminden anlatmaya devam etmek istemiştir. Tevfîk el-Hakîm kalem tutan elin toplumundan sorumlu olduğunu fırsat buldukça eserlerinde sürekli dile getirmiş ancak incelenen ilk eseri olan *'Avdetu'l-Va'y* adlı eserinin ardından yaşananlardan dolayı kendisinin de sorumlu olduğunu düşünmüş bu da ikinci eseri yazmasının en büyük sebebi olmuştur. Çünkü 'Abdu'n-Nâsır ile olan dostluğu ve hem ona hem Mısır'a karşı olan sorumluluğundan dolayı bazı olaylar hakkında yapmış olduğu saptamalar ve yönlendirme sayılabilecek fikirleri onun başını ağrıtmıştır. *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y* eseri başından geçen sorunların serüvenini ele alarak başlar ve yanlış anlamaların önüne geçmek için yazar fikirlerini tekrardan sebep sonuç ilişkisi içinde okuyucularına aktarır.

3.2.1. Eserin Muhtevası

Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y öncelikle yazarın hakkında açılmış bir dava süreci ile başlamaktadır. *'Avdetu'l-Va'y* adlı eserinde yer alan şahıslar ve eşlerinden oluşan bir kadronun soruşturma safhasından bahsederek başlamıştır. Soruşturmanın nedeni ise Tevfîk el-Hakîm

tarafından Cumhurbaşkanı Cemâl ‘Abdu’n-Nâsır’a gönderilen bir mektuptur. Mektubun içeriği herhangi bir tehdit, bir suçlama ya da devlet karşıtı herhangi bir şey içermemesine rağmen Tevfîk el-Hakîm okların en büyük hedefi olmuştur. Onun bu mektubu yazmasındaki en büyük amacı özgür olan kalemlerin özgür olarak devam etmesini istemesi sebebiyle olmuştur. Ancak bu durum birtakım kimseler tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Birtakım çalışanların soruşturmada yer almasının sebebi ise Tevfîk el-Hakîm ile yakın diyalog kurmalarından ötürü asıl niyetinin araştırılması ya da el-Ahrâm’da bu mektubun yayınlanmasının sorumluları olarak tutulmalarından kaynaklı olmuştur. Gönderilen mektup soruşturmanın bir kısmı tanımlandıktan sonra eser içerisinde yer almaktadır. Soruşturmanın kendisi de orijinal hâli ile bazı sayfaları kitabın sonlarında yer almıştır. Eserin içerisinde yazar diğer eserlerinden atıflara yer vermiştir. Yine devrim sonrasında Mısır’da taraftar bulan liberalizm, komünizm ve sosyalizm gibi düşünce akımları hakkında yazarın objektif değerlendirmeleri ardından kendince saptamaları da olmuştur. Sağ-sol tartışmaları bu görüşlere sahip aydınlar arasındaki kaos ve siyasî çalkantıların arasında bulunmuş, ardından uzun soluklu bir şekilde bu süreci değerlendirmiştir. Özellikle ‘sol’ ibaresinden sonra ‘laiklik’ ifadesi eserde fazlaca yer kaplamıştır. Yine devrimin ilk eserdeki olaylarında başrol oynamasından sonra devrim etkisini kaybedip, Enver Sedat dönemi başlayınca devrim ve devrimciler hakkındaki düşüncelere cevap vermek amacıyla bu konuyu değerlendirmiş; ABD’nin Mısır üzerinde etkisi hakkında da yorumlarda bulunmuştur. İsrail ve ABD arasındaki ilişkisini analiz ederek Mısır’ı nelerin beklediğini bazı üst düzey bürokratlarla sohbetlerine atıflar yaparak ifade etmiştir. Her harfini devleti ve milleti için yazdığını sıkça vurgulamıştır.

3.2.2. Eserin Üslup Özellikleri

Üslup açısından değerlendirildiğinde *Vesâik fî tarîki ‘avdeti’l-va‘y, ‘Avdetu’l-Va‘y*’e yapılan bir atıfla başlar. Burada aslında incelenen ikinci eserin bir eserden ziyade bazı sorulara felsefî cevap niteliği taşıdığı ön plana çıkmıştır.

لما كان كتابي *عودة الوعي* هو في الأصل انطباعات وتساؤلات ودعوة إلى فتح الملفات؛ لمعرفة الحقيقة عن فترة من تاريخ بلادنا، فإن هذا الكتاب هو خطوة في طريق عودة الوعي إلى الأمة بمعرفة شيء من الحقيقة التي حُجبت عن كثير من الناس. وذلك من واقع وثائق رسمية. فمن استطاع الحصول على وثيقة من الوثائق، هو الذي يستطيع أن يُسهم بالفعل، لا بالكلام، في إلقاء الضوء على فترات التاريخ. فما وعي الأمة إلا تاريخها المتصل الواضح؛ لأن التاريخ هو ذاكرة الأمة. ومن يفقد ذاكرته يفقد وعيه. وحصيلة الذاكرة صفحات الماضي والحاضر، بما

في هذه الصفحات من وقائع وحقائق. فإذا كانت بعض هذه الصفحات مبتورة أو مستورة، فإن ذاكرة الأمة تصبح هي الأخرى وقد بُترت وسُترت، فتعيش الأمة بغير وعيها الكامل. وها هي ذي صفحة منسية ووثيقة مطوية لها دلالتها ولها فائدتها في توضيح بعض الأمور والمواقف. إنها رسالة طويلة إلى عبد الناصر. ثم التحقيقات التي أجرتها النيابة العامة حول هذه الرسالة.

"*Yeniden Uyanış* kitabım, aslında çıkarımlar, sorular ve ülkemiz tarihinin bir dönemine ilişkin gerçekleri öğrenmek için bir dosya hazırlama çağrısı olduğundan bu kitap halktan saklanan gerçeği, ulusun bazı şeyleri öğrenme, bilincini yeniden oluşturma yolunda bir adımdır. Bu kitap resmî belgelere dayanmaktadır. Belgelerden birini elde edebilen kişi, sadece sözle değil eylemle de katkıda bulunabilir ve tarihî dönemlere ışık tutabilir. Tarih milletin hafızası olduğundan dolayı milletin bilinci tarih ile bağlantılıdır. Hafızasını kaybeden bilincini kaybeder. Hafızanın kazancı gerçeklerin yer aldığı bu sayfalar da dahil olmak üzere geçmişin ve bugünün sayfalarıdır. Bu sayfalardan bir kısmı kesilir veya gizlenirse milletin hafızası da kesilir, gizlenir ve millet tam şuursuz yaşar. İşte unutulmuş bir sayfa ve anlamı olan bazı konuların ve durumların açıklığa kavuşturulmasında faydalı olan katlanmış bir belge, 'Abdu'n-Nâsır 'a yazılmış uzun bir mektup ve ardından bu mektupla ilgili olarak savcılığın yürüttüğü soruşturmalar."[145]

Yazarın kaleme almış olduğu bu ikinci eser, ona karşı olan vatan haini suçlamalarına cevap niteliğinde felsefik bir reddiye olarak külliyatında yerini almıştır. Ayrıca bir delil niteliğinde olduğundan belge olarak nitelendirmiştir. Ardından da hainlik iftirasının sebebini ve bununla alakalı soruşturmaların sürecine değinerek bir giriş yapmıştır. Eserin belge niteliğine ve yazmış olduğu mektubun yazılma nedenine değinmiş, eseri bir cevap niteliğinde yazdığı için kronolojik bir sırayla gitmemiştir. Bu yüzden eserinin içerisinde zaman zaman geçmişe ve diğer eserlerine atıflar görülmüştür.

3.2.2.1. Tevfîk el-Hakîm'in düşünceleri ve saptamaları

Tevfîk el-Hakîm felsefik ve sosyolojik anlamda bilgi birikimi oldukça fazla olan bir yazardır. Eleştiri, sorgulama ve analiz kabiliyeti de oldukça yüksektir. Bu yüzden düşüncelerini eserlerinde fırsat buldukça ifade etmeyi de ihmal etmemiştir. Yazar kendisine yapılan suçlamalar ve içinde bulunduğu dönemin düşüncesi hakkında saptamalar yapmak zorunda kalmıştır. Saptamalarını bazı noktalarda çevresindeki insanlara anlatarak onlara yol

[145] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 7.

göstermiştir. *'Avdetu'l-Va'y'de* bilinci tekrar tesis etmek amacıyla paylaşmış olduğu düşüncelerini bu eserinde daha yumuşk bir şekilde anlatmayı tercih etmiştir. Bunun en temel sebebi de *'Avdetu'l-Va'y*'in yayınlanmasından sonra kendisinin ve çevresinin karşı karşıya kaldığı soruşturmalar olmuştur.

Form-içerik tartışması

Tevfîk el-Hakîm devrimin faaliyetlerini yüzeysel olarak değişim gösterdiğinden, mantığın hep aynı kaldığından, hakların ve sorumlulukların tekdüzeliğinden ve de halk için hiçbir değişiklik sağlamayan anayasal süreçlerinin olmasından dolayı sitem etmiştir. Onun bu tavrı anayasanın toplumun ihtiyaçlarını karşılamamasından kaynaklanmıştır. Bir anayasa halka mâl edilerek yapılmalı ve halkına hizmet eden bir yapıya sahip olmalıdır. Kendisine ait *Yönetim Ağacı* kitabından da alıntılar yaparak bir anayasanın içinde halkın işine yarayan, halkın birlik ve beraberliğini sağlayan, onların mülkiyet haklarını koruyan ve de özgürce düşüncelerini ve iradelerini kullanmalarını sağlayan kanunların olması gerektiğini vurgulamıştır.[146] O dönemlerde birçok atılım olsa da bunlar devrim elinden değil bazı iş adamlarının elinden meydana gelmiş, devrim resmî işler üzerine yoğunlaşmıştır. Devrim öncesinde mülkiyet hakkı sorunları mevcutken devrim sonrasında mülkiyet konusunda ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle 1952 Devrimi formdan yani çerçevede bulunacak olan düşünce şeklinden ziyade içerikte halkı düşünmeyi ihmal etmemiştir. Yazarın da düşünce şekli devrimi destekler nitelikte olmasından dolayı parti mensuplarının yazara saldırıları olmuş ancak onun için önemli olanın şekil değil içerik olduğunu tekrar vurgulamıştır.[147] Yazar kendisi için mantıklı olanı ifade ederken bu halkın ihtiyacına işaret etmek için kullandığı bir söylemidir. Çünkü toplumuna ayna olmak bir yazarın görevleri arasındadır. Bu yüzden yazar için yönetim şekli ve ideali ne olursa olsun halka ulaşan hizmetler olmadıkça bir anayasa görevini gerçekleştirememiştir. Bu sebepten dolayı 'Abdu'n-Nâsır'ın formu umursamadan içerik hakkında çalışmalar yapması onun için büyük bir umut kaynağı olmuştur.[148] Yazar Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın içeriği önemseyip formu ikinci plana atmasına sevinmiş ve halkın arzu ettiği yaşama kavuşacağını düşünerek heveslenmiştir. Yazar 'Abdu'n-Nâsır'ın icraatlarından sonra yaşadığı sevinç sebebiyle ona karşı muhabbet beslemeye başlamıştır. Onun icraatlarıyla alakalı yazar düşüncelerini yansıtmıştır.

[146] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 49.
[147] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 49.
[148] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 50.

أنا لما كانت لي كتابات سابقة كان فيها نقد شديد للاهتمام بشكل الحكم دون مضمونه، ودون وجود برامج، جعلني لما لقيت رد الفعل العكسي، وهو مضامين بلا شكل، رحبت بها. ثم كنت أشرت أيضًا إلى أن الدساتير لا تهمني وإنما تهمني ثورة مباركة تشتغل لمصلحة البلد من أشخاص مخلصين. يعني لا أريد الشكل. لكن اتضح أن إهمال الشكل أدى إلى المساوئ التي حدثت. وأنا لذلك أتحمل جزءًا من المسئولية فيها. وأنا لا أبرر موقفي، وإلا أكون أبني حياتي على تزييف. فلا بد أن الموقف يكون صادقًا؛ لأني أنا لم أكن أطمع في مناصب لا من هذا ولا من ذاك.

"Daha önceki yazılarımda içerikten ziyade yönetim forma ve programsızlığa yönelik güçlü eleştiriler vardı. İçeriğin şekilsiz olmaması gerektiğine dair tepkiler aldım ancak onları memnuniyetle karşıladım. Daha sonra ben de anayasalarla değil, samimi insanların ülke yararına gerçekleştirdiği kutlu bir devrimle ilgilendiğimi belirttim. Yani şekli istemiyorum ama şekli ihmal etmenin de dezavantajlara yol açtığı aşikâr oldu. Bu nedenle, bunun sorumluluğunun bir kısmını taşıyorum ve hâlimi haklı çıkarmıyorum, hayatımı bir yalan üzerine kurmuyorum. Dengeli olmasını istedim ikisinden birinin baskın olmasını istemedim. Tek istediğim, teorik olarak değil, ülkenin durumunu sadece insanlara faydalı olan gerçek ve pratik içerikler göstermekti."[149]

Yazarın şekli yani formu istemiyorum demesinin sebebi, halk arasında birden fazla kutbun olması yüzünden belli bir forma yönelim olması durumunda halk arasında kargaşa çıkması konusunda endişe etmesidir. İfade etmiş olduğu pozisyon ifadesiyle burada form ve şekli kastetmiştir.

Günler geçtikçe gerçekleşen müspet ve menfi olaylarda çok düşünmeksizin devrimi desteklemiş ve savunmuş hatta 'Abdu'n-Nâsır'ı 30 yıl kadar beklediğini ifade ettiği makale dahi yazmış ve muhalefet partileri formu ön plana atarak kendi lehine çevirdiği kamuoyu konusunda 'Abdu'n-Nâsır'ı uyarmıştır.[150] Önceleri her ne kadar şekli önemsemese de zaman içerisinde siyasî çevrelerin reaksiyonlarından ve halkın aklındaki soru işaretlerinden dolayı şekil içerik kadar önemli olduğunu anlamıştır. Bu durum bir yazarın zamana ve gerçekleşen olaylara göre kendini güncellemesi gerektiğinin bir ispatıdır. 'Abdu'n-Nâsır ismini çok fazla zikretmesinin sebebi ise ona olan muhabbetinden değil, gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmeye

[149] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 50.
[150] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 50-51.

çalıştığı politikalardan kaynaklanmıştır. Çünkü aradığı, beklediği şey getirmiş olduğu halkın ihtiyaçlarını karşılayan içeriktir. Yazar oluşan kamuoyu çerçevesinden formun da içerikle beraber en başından beri var olmasının gerekliliğini ve artık formun işleyişte büyük bir unsur olduğunu anlamıştır. Bu yüzden ortaya attığı yeni fikirleri ile 'Abdu'n-Nâsır'ı uyarmasına rağmen bildiğini okumaya devam etti, başarılı içerikler üretmeye odaklandı. Ancak daha önce 'Abdu'n-Nâsır'ın başarılarının %50si bile yapılamadığı için yüzeysel şekilde dahi yapmış olduğu tarım alanındaki atımlar onu halkın gözünde tapınılan lider hâline getirmiştir.[151] Bütün bunlardan sonra Tevfîk el-Hakîm yavaş yavaş bir şeylerin ters gittiğini anlamaya başlamıştır. 'Abdu'n-Nâsır'ın konumu görünenden daha büyük bir hâl almıştır. Onun devrimin bir parçası olarak Muhammed Necîb'ten sonra gelmesinin ardından bir anda bu kadar güçlenmesi onu halkın gözünde putlaştırmıştır. Tevfîk el-Hakîm'de bununla alakalı şu açıklamayı yapmıştır:

طبعًا أنا مسئول. أنا أدين نفسي؛ لأنه ما كان يصح لمفكر حر أن يكتب ويقول ما يشجع على ظهور زعيم معبود. لماذا؟ لأن الكاتب الحر كان يجب أن يتنبه لعبادة الشخص ونتائجها، إنما الذي خلاني أنقاد أنه أولًا من ٣٠ سنة وأنا أمام أشكال من الحكم ليس فيها مضامين أبدًا. بمجرد ما جاءت الثورة ببعض المضامين. ثم أجدها تنفذ كلامًا أنا كاتبه في الورق حاجات كانت آمالنا وتتحقق!

"Elbette sorumluyum. Kendimi kınıyorum. Çünkü özgür düşünen birinin putlaştırılan bir liderin ortaya çıkmasını teşvik edecek herhangi bir şey yazması ve söylemesi doğru değil. Niçin? Çünkü serbest yazar, şahsa tapmanın ve bunun sonuçlarının farkında olmak zorundaydı. 30 yıldır başarısız içerikler görmek beni boşluğa düşürmüştü. Devrim bir miktar içerikle geldiğinde onu kâğıda yazdığım cümleleri gerçekleştirirken buldum ve umut ettiğimiz şeyler gerçekleşiyor."[152]

Tevfîk el-Hakîm'in burada kendisinin de hatasına varması onun objektif oluşunu ifade etmiştir. Bu yüzden sıkça düşünmenin önemini vurgulamıştır. Kendi hatalarından başklarının da ders çıkarmalarını istemiştir.

يعني في البداية أنا رحبت شخصيًّا بأي نظام. وكنت أرحب بهذا النظام الذي ليس فيه خصومات حزبية، وقلت عظيم جدًّا أن جاءت ثورة شباب مخلص بدأت بالإنجازات. وبعد ذلك وجدنا أن الشكل أصبح قيدًا. يعني

[151] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 51.
[152] el-Hakîm,*Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 53.

أنا الآن أطالب بالشكل، ولكن على ألا يطغى على المضمون. فعندما نتكلم عن المستقبل كما نريده، وبرنامجه، نبحث في الشكل إذن؛

لأننا عرفنا أشكال الحكم في مصر. فلا بد أن نتكلم في كيف يكون مستقبل الإطار الموجود في حكم البلد. أما المضمون فنحن واثقون من أن أي حكام مخلصين سيكون لهم مضمون مخلص. وهذا المضمون المخلص هو حرية الشعب وضمان عدالته وحقوقه، خصوصًا عندما نجد أنفسنا في نظام يقبل نوعًا من الرأسمالية.

"Yani başlangıçta kişisel olarak her türlü sistemi memnuniyetle karşıladım. Partizan rekabetlerle dolu olmayan bu sistemi memnuniyetle karşıladım ve 'Samimi gençliğin yapmış olduğu devrimin gelip başarılarla başlaması çok güzel.' diye düşündüm. Daha sonra formun bir kısıtlama hâline geldiğini gördük, yani artık formu istiyorum ama içerikle de bunalmamam gerekiyor. İstediğimiz gibi bir gelecek ve program oluşturmak için forma bakmalıyız. Çünkü Mısır'daki yönetim biçimlerini biliyoruz. Ülkeyi yönetmeye yönelik mevcut çerçevenin geleceğinin nasıl olacağını konuşmalıyız. İçeriğe gelince, samimi yöneticilerin gönülden bir içeriğe sahip olacağına inancımız tamdır. Elbette bu özlü içeriğin ana çekirdeği, halkın özgürlüğü ile adaletinin ve haklarının güvence altına alınmasıdır; özellikle de kendimizi bir tür kapitalizmi kabul eden bir sistem içinde bulduğumuzda."[153]

Form ve içerik tartışmalarının son noktasını ikisinin birbirinden bağımsız olamayacağı şekilde değerlendirerek konuya son noktayı koymuştur. Ancak ilk görüşünün aksine artık forma daha öncelik vererek sonrasında buna uygun içeriğin var olması gerektiğinin sonucuna varmıştır. Buradaki form tartışmalarının başlıca nedeni yıllarca laiklikten uzak olan yönetim sistemlerinin halkın yararı ve ülkenin geleceği için ihtiyaç duyulan politikalara engel olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Yazarın kendisinin halk gibi büyülenmeyip kendini güncelleyebilmesi onun devrime boyun eymeyip özgür olduğunun en büyük göstergesi olmuştur.

Laiklik ve sağ-sol tartışmaları

Din, insanlığın var oluşundan beri yeryüzünde yaşayan bir olgu olmuştur. Dünya'nın her noktasında daima görülmüş ilahi veya ilahi olmayan kaynaklarla ortaya çıkmıştır. Bulunduğu her toplumda kanunlara, kurallara, örflere ve âdetlere kaynaklık etmiştir. Kuzey Afrika'da ve Orta Doğu'da da tarihî birçok sürecin yaşanmasında, kültürlerin doğmasında ve

[153] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 60.

gelişmesinde etken olmuştur. Mısır, tarihî süreç içerisinde semavî ve semavî olmayan dinlerin yaşadığı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Mısır'da devletin yönetiminde din, hükümdara ve danışmanlarına yol göstermiştir. Tevfîk el-Hakîm kendisi eski ve modern Mısır'ın tarihini bilen bir yazar olduğundan dolayı bu konuda kaleme aldığı eserleri olmuştur. Cemâl 'Abdu'n-Nâsır için tapınılan bir ilah ifadesini kullanmış ve dinî bir bağlam içerisinde bu konuyu incelemiştir. *Vesâik fî tarîki 'avdeti'l-va'y'*de bu konuyla alakalı modern dönemi kastederek din ve devlet yönetimi konusunu şu şekilde açıklamıştır:

فالقضية هي أن الناصرية كعبادةٍ خطرةٌ على اليسار قبل كل شيء، لماذا ليست خطرًا على اليمين؟ اليمين سوف يكسبها. اليمين قوي جدّا؛ لأن اليمين هو الأصل في الإنسان. الأصل في الإنسان أنه يميني، واليسار هو الطارئ، كيف؟ الأصل في الإنسان الأول عندما يولد طفلًا ...فهو يميني، يعني يريد الأوضاع كما هي، وبعد ذلك يكبر على أوضاع قائمة وقديمة، فيقال له جدك كان يعمل كذا، والمسائل كذا. أما اليسار كما أفهمه أنا فهو التغيير الطارئ؛ يريد أن يعمل ما يريده. يريد أن يغير. فإذا بحثت عن ماضي اليسار، وفي أي زمن كان، سنرى أن ماضي اليسار على هذا المفهوم يرجع إلى أيام إخناتون، لأن إخناتون جاء فلقي أوضاعًا مستقرة في عبادة آمون، ولقي الكهنة مسيطرين وقد وضعوا تقاليد معينة، وأن

لهم قوة كبيرة؛ لأنهم هم الذين كانوا يحكمون من وراء الفرعون. فجاء إخناتون كيساري؛ لأن اليسار هنا يعني الذي يريد تغيير وضع قائم وجامد. الأنبياء كانوا كلهم في عصرهم يساريين؛ أي مجددين، مثلًا محمد وعيسى جاءا للتغيير، يعني تغيير أوضاع استقرت في المجتمع، ويجب إصلاح هذه الأوضاع والأفكار والعقائد القديمة بتغييرها بعقائد وأفكار جديدة.

"Mesele şu ki, Nâsırcılık bir tarikat olarak her şeyden önce sol için tehlikelidir. Neden sağ için bir tehdit değil? Sağ onu kullanacaktır. Sağ gerçekten çok güçlüdür. Çünkü sağ, ilkel insanın kökenidir, insan sağ elini kullanır, sol ise aciliyetten kullanılır. Nasıl? İlk insanda temel olan şey doğduğunda çocuk sağını kullanacak şekilde olmasıdır. Yani şartlar böyle istiyor, ardından mevcut ve daha önceki şartlara alışıyor. 'Deden bunu yapardı.' denir. Sorunlar aynı ama benim anladığım kadarıyla sol acil bir değişimi ifade eder. Düşündüğünü yapmak ister. Yani solun geçmişini ve herhangi bir zamanı araştırırsanız, değişmek istiyor. Solun bu kavramdaki geçmişinin Akhenaton günlerine kadar uzandığını göreceğiz. Çünkü Akhenaton

geldi ve Amon'a tapınmada geleneksel durumlar bulmuştu. Rahiplerin kontrolü elinde bulundurdukları, belirli gelenekler oluşturdukları ve büyük bir güce sahip olduklarını gördü. Çünkü Firavun'dan sonra hüküm sürenler onlardı. Sonra Akhenaton Kesarî geldi. Burada sol, mevcut ve katı bir durumu değiştirmek isteyenler anlamına geliyor. Peygamberlerin hepsi kendi zamanlarında solcuydu, yani modernisti. Mesela Muhammed (s.a.v.) ve Îsa (as.) değiştirmek için geldiler. Toplumdaki yerleşik koşulları değiştirmek anlamına gelir. Bu eski koşullar, fikir ve inançlar yeni inanç ve fikirlerle değiştirilerek ıslah edilmelidir."[154]

Yazarın Nâsırcılık'tan kastı 'Abdu'n-Nâsır'a olan hayranlıktır. Halk her zaman onu masum ve de yanılmaz olarak kabul etmiş ve dediklerine inanmıştır. Sol ifadesinden kasıt dinsizliğin devlet işleyişinde ve toplumda yayılması anlamında değil, var olan tabulardan ve toplumu donmaya iten düşüncelerden kurtularak değişimlerin önünün açılması olmuştur. Çünkü binlerce yıldır Mısır'da hüküm süren firavunlar, krallar ve devletler teokratik bir yönetim şekli benimsemiş toplumun zihinsel manada donmasına sebep olmuştur. Dinî kurallara ve yaptırımlara karşı gelinmediğinden ve bu durumun üst makamlar tarafından kullanılmasıyla halkın bilinçsiz hâle gelmesinden kaynaklı olarak halk düşünme yetisini kaybetmiştir. Halktaki bilinçsizliğin ve akıl tutulmasının sonra ermesi için sol mantığın ülke yönetiminde var olması gerektiğini savunmuştur. Tevfîk el-Hakîm bu düşünce şekli kaleminin dinden de bağımsız olduğunu göstermektedir. Din, büyük bir topluluğa seslenip istikrara kavuştuktan sonra muhataplarının saygısını kazanır ve muhaliflerini susturur. Bu özelliği ile din bazı ellerde kontrol mekanizması olarak kullanılmıştır. Yazar da bu durumu bildiği için dini kalemine karıştırmamayı tercih etmiştir. Gerici ve sağ zihniyetteki insanlar solun aksine yönetilmeyi ve itaat etmeyi bekleyerek gelişmeye ve devrim hareketlerine karşı çıkmıştır. Tevfîk el-Hakîm solcu kişi ile devrimci kişi kavramını aynı tutmuştur. Sağ kavramını ise gelenekçiliği var olanı koruyan muhafazakâr kişiler için kullanmıştır. 'Abdu'n-Nâsır sahneye solcu olarak çıktı ancak onun yanındaki insanlar ona olan hayranlığından dolayı ona sürekli yaptığının doğru olduğunu ya da yaptıklarına asla karşı gelmemeleri sebebiyle onu var olanı koruyan yani sağcı birine dönüştürmüşlerdir. Bu da hem kendisinin hem de halkının donma sürecini başlatmıştır.[155] Ancak yine de Tevfîk el-Hakîm'in bahsettiği şey asla dinsizlik değil. İnsanların sol kelimesini asla günün anlamıyla yorumlamamasını, kendisinin herhangi bir partiye hizmet ettiğini düşünülmemesini ve hareketlerinin değerlendirilmesi ile kendi kimliği konusunda karar vermeleri gerektiğini söylemiştir.[156] Tevfîk el-Hakîm herhangi bir kutbun mensubu olmayıp, asıl amacı ilerleme ve Mısır halkının refahı olmuştur. Bu yüzden 'Abdu'n-Nâsır'a mektup

[154] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 47.
[155] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 48.
[156] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 69.

yazmış ve onu uyarmak istemiştir. Çünkü çevresindeki danışma organı olarak görev yapanlar onu farklı yönlendirmiş, yeterince bilgilendirmemiş ve sorumluluğu 'Abdu'n-Nâsır'a yıkmaya çalışmış ancak yazar bu oranı %25-30 'Abdu'n-Nâsır'ın, %50'sinin çevresindeki rahip gibi takılan kisveye ait olduğunu ifade etmiştir.[157] Yazar için bir devlet başkanının yanında sağcı mantıkta danışmanlar olmamalıdır. Çünkü donuk zihinler yeni durumlara karşı doğru karar veremeyebilirler. Gerekli politikaların ortaya atılamaması konusunda yazar sağa meyilli insanları sorumlu tutmuştur. Onun için sağcı kişiler yenilikleri kabul etmeyen, gelişime karşı çıkan ve otoriter bireyleri solcular ise devrimci olanları ifade etmiştir. Tarihin birçok yerinde gelişimi ve inkılâbı ona göre solcular yapmıştır. Her ne kadar darbeci, terörist veya isyancı gibi kavramlarla anılarak meydana çıksalar da birçok devrimci içinde bulunduğu toplumun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Örneği Filistin Kurtuluş Örgütü'nün lideri Yaser ARAFAT Arabî Devrimi'ni başlattığında o, yanındakiler ve Tevfîk el-Hakîm'in dedesi gibi devrime sadık olanlar isyancı olarak kabul edilmiş ancak ortaya koydukları çalışmalar başarıya ulaştıktan bu kişiler sonra kahraman olarak anılmıştır.[158] İnsanlar bir şeyler yapmak için ilk adımı attıklarında gelen tepkilere aşırı kulak asmamalı; değişimi, gelişimi ve ilerlemeyi sağlayacak ideallerinden asla vazgeçmemelidir. Ancak yanlış bir yolun izlenmesi durumunda düşüncelerinin hatalı olduğunu kabul etmelidirler. Yazar o günlerde sağcılar olarak adlandırdığı karşıt grubun olumsuz davranışlarına rağmen kendinden emin bir şekilde takınmış olduğu tavrı dile getirmiştir:

لأني لا أستطيع أن آتي اليوم وأقول إني أصبحت يساريًا أبدًا ... ولا يمكن أن أقول هذا ولا أغيّر موقفي لإنسان أبدًا أو لأي هيئة، أنا أرفض تقييد حركة فكري بشعار أو مذهب أو لافتة من اليفط واللافتات. أنا حر في نظرتي واختياري لما يصلح لتقدمنا وتقدم الجنس البشري.

"Bugün gelip asla solcu olduğumu söyleyemem. Hiçbir kişi veya kuruluş adına tavrımı asla değiştirmeyeceğim. Düşüncemin hareketini bir sloganla, bir öğretiyle veya pankartla kısıtlamayı reddediyorum. İlerlememiz ve insan ırkının ilerlemesi için en iyi olanı görmek ve seçmekte özgürüm."[159]

Yazar bu düşüncesi ile halkın ilerlemesi için önce kendisinin gelişmesi gerektiğini ve özügrlüğünün kısıtlanmaması gerektiğini vurgulamıştır. Mısır bulunduğu durumdan kurtulmak için özgür insanlar tarafından atılacak adımlara ihtiyaç duyduğundan dolayı Tevfîk el-Hakîm

[157] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 48.
[158] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 56.
[159] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 59

insanları hareketlendirmek istemiş ve ülkenin laik bir devrime ve aklın tesis edilerek sosyalizm formunda yönetilmesi gerektiğini dile getirmiştir.[160] Ancak burada sol ve sağ tartışmasının bugünün anlamıyla dinsizlik ve muhafazakârlık olmadığı tekrar hatırlatılmalıdır. Yazar laikliğin de tamamen günümüzde anlaşıldığı gibi dinsizlik değil, her şeyi dogmatik algılamamak ve var olan düzene gerektiğinde eleştiren gözlerle bakmak anlamında kullanmıştır. Yine de bu konuları ele aldığı tarihte solcuyum ya da laikim diyen kişilere ateist denilmiş ve yazar buna sitem etmiştir. Hatta devrimcilerin rolünü İslam üzerinden anlatmıştır.

مجمل القول: كانت هذه هي الثورة الإسلامية تقبل الجديد النافع مهما يكن مصدره. وكان الدين ثورة، ولم يكن قد تحول إلى كهنوت. والنبي كان ثائرًا. وعندما قالوا له نحن نعيش على دين أجدادنا قال لهم فكِّروا، وكانت الثورة فكرية أيضًا؛ لأنه أراد أيضًا أن يخرجهم من تفكير متجمد إلى تفكير حر، فيقول لهم فكِّروا بعقلكم، لقد أوتيتم العقل، فهل الأصنام تستطيع أن تعمل لكم خيرًا أوشرًا؟ وأثبت لهم هذا؛ إلى أن استطاع أن يقنع مجموعة من العقلاء وعمل الثورة لتكون عقلية ودينية. لكننا نرى اليوم في بعض الأوساط تحجُّرًا يتخفى وراء مزاعم دينية، هناك من لا يزال ينكر أن الإنسان قد صعِد إلى القمر، ويزعمون أن هذا مخالف للقرآن الكريم. المسألة أنهم تجمدوا، بقوا زي قريش قبل النبي. إذن فالمسلم الحقيقي أو الرجل المتدين الحقيقي عليه أن يأخذ الأنبياء كمثل ثوري؛ لأن هؤلاء كانوا ثائرين على أوضاع متجمدة، وقاموا لتغيير الحياة في البيئة الاجتماعية التي فيها ظلم الأغنياء للفقراء. فالمتدينون الحقيقيون عليهم أن يأخذوا المثل وبعد ذلك يطبقوه على واقع اليوم.

"Özetle demek istediğim, kaynağı ne olursa olsun yeni ve faydalı şeyleri kabul eden İslam Devrimi olmuştur. İslam bir devrimdi ve rahipliğe dönüşmemişti. Peygamberimiz bir devrimciydi ve ona atalarımızın dinine göre yaşıyoruz dediklerinde onlara düşünmelerini söyledi ve düşüncesinde devrim vardı. Çünkü onları kalıplaşmış düşünceden özgür düşünceye dönüştürmek istiyordu. Onlara, 'Size akıl verildi aklınızla düşünün. Putlar size iyilik yapabilir mi, kötülük yapabilir mi?' Bir grup düşünen insanı ikna edene ve devrimi rasyonel ve dinî bir devrim hâline getirene kadar bunu onlara anlattı. Bugün bazı çevrelerde dinî iddiaların arkasına saklanan bir taş görüyoruz. Hâlâ insanın aya çıktığını inkâr edenler var. Bunun Kur'an'a aykırı olduğunu iddia ediyorlar. Mesele şu ki, onlar donup Peygamber Efendimiz'den önceki Kureyşliler gibi kalmışlardır. O hâlde gerçek bir Müslüman'ın veya gerçek bir din adamının

[160] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 65.

peygamberleri devrim örneği olarak alması gerekir. Çünkü bu insanlar donmuş koşullara isyan ederek, zenginin fakiri ezdiği bir sosyal ortamda yaşamı değiştirmek için ayağa kalkıyorlardı. Gerçek dindar insanlar örneği almalı ve sonra bunu günümüz gerçekliğine uygulamalıdır."[161]

İslam muhatabına kendini geliştirmesi için ilk olarak 'oku' emrini vermiş ve öğrenmenin toplum için son derece önemli olduğunu ifade etmiştir. Bu yüzden hakikî bir Müslüman, kendisini ve içinde yaşadığı toplumu geliştirmekle mükellef kılınmıştır. Toplumun gelişmişlik düzeyi onların yönetim şeklinin belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Hz. Peygambere isnad edilen 'Nasılsanız öyle yönetilirsiniz.'[162] sözü son derece açıklayıcıdır. Bir İslam toplumu yeni ortaya çıkan düşünceleri, yenilikleri ve icatları değerlendirmeli; gerekiyorsa bünyesinde kullanmalıdır.

Liberalizm, sosyalizm ve kapitalizm düşünceleri

Liberalizm kavramını birçok sosyolog tanımlamış ancak üzerinde tam olarak efrâdını câmî ağyârını mânî denilebilecek uzlaşılmış bir tanım ortaya konulamamıştır. Bu yüzden birçok sosyoloğun çıkarımları ele alınarak kapsayıcı bir tanımlama yapılmalıdır. Liberalizm, bireysel özgürlük üzerine kurulan bir siyasî felsefe veya dünya görüşüdür. Bireysel özgürlük ve bireysel haklar düşüncesiyle yola çıkan liberalizm, bireylerin eşitlik ilkesinin de önemini vurgulamaya başlamıştır. Klasik liberalizm, bireysel özgürlüklerin rolünü vurgularken sosyal liberalizm özgürlüğe vurgu yaptığı kadar; bireylerin eşitlik hakkı ilkesinin önemine vurgu yapar ve özgürlük ile eşitlik arasında denge kurmayı amaçlar. Kendilerini liberal olarak adlandıran şahıslar ifade özgürlüğü, inanç özgürlüğü, basın özgürlüğü, sivil haklar ve sivil özgürlükler, seküler devlet, liberal demokrasi, ekonomik ve siyasi özgürlük; hukukun üstünlüğü, özel mülkiyet ve piyasa ekonomisi gibi fikirleri destekler.

Sosyalizm ekonomi alanında bir öğreti ve ideolojik bir düşünce olduğundan dolayı tanımının yapılması oldukça zordur. Temel inançları ortak olan sosyalizm, genel olarak kapitalizme bir alternatif olarak ve onun iyileştirilmiş hâli olarak görülür. Kapitalizm, bireylerin özel mülkiyetiyle ilişkilendirilirken; sosyalizm, kamu mülkiyeti ve toplumsal eşitlik gibi kavramlara odaklanır. Kapitalist sistemde toplum, mal ve hizmetleri ortak bir şekilde üretir; ancak bu üretimin sağladığı zenginlik, özel mülkiyete aittir. Çocuk işçiliği, tehlikeli çalışma koşulları ve yetersiz beslenme gibi sorunlar, kapitalist düzenin sosyal eşitsizliklerini gözler

[161] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 66.
[162] 'Aclûnî'nin *Keşfu'l-Hafâ*'sında geçen sözün hadis olup olmadığı konusunda şüphe bulunduğu için hadis kapsamında değerlendirilmemiştir.

önüne sermiştir.[163] Sosyalizm, sosyal ve ekonomik olarak toplumsal refahın, katılımcı bir demokrasiyle gerçekleşeceğini ve üretim araçlarının sahibinin topluma ait olduğunu savunan işçi sınıfının yönetime katılmalarına ağırlık veren, özel üretim yerine kamu bazlı üretimi destekleyen; telkin ve propagandalarını eğitim, tarım ve vergi reformları üzerinde yoğunlaştıran ekonomik ve siyasî bir teoridir. Özellikle demokratik sistemlerin dışında yönetilen ülkelerde ezilen işçi sınıfları bu görüşe yönelmiştir. Görüşün hâkim olduğu ülkelerde işçi sınıflarının protesto ve mitingleri yasama kanallarınca izlenmektedir.

Kapitalizm ya da diğer adlarıyla sermayecilik ve anamalcılık, üretim araçlarının özel mülkiyetine ve kâr amacıyla işletilmesine dayanan ekonomik sistemdir. Tüketimin halka teşviki ile piyasalar üzerinde söz sahibi olma ve yönlendirme düşüncesini ifade eder. Kapitalizmin tanımlayıcı özellikleri arasında sermaye birikimi, rekabetçi piyasalar, fiyat sistemleri, özel mülkiyet, mülkiyet haklarının tanınması, kişisel çıkar, ekonomik özgürlük, demokrasi, iş ahlakı, tüketici egemenliği, ekonomik verimlilik, hükûmetin sınırlı rolü, kâr güdüsü, kredi ve borcu mümkün kılan finansal bir para ve yatırım altyapısı, girişimcilik, metalaşma, gönüllü değişim, ücretli emek, mal ve hizmet üretimi, inovasyon ve ekonomik büyümeye güçlü bir vurgu yer alır. Bir piyasa ekonomisinde kararlar ve yatırımlar, servet, mülk veya sermaye ya da üretim kapasitesini yönlendirme yeteneğine sahip kişiler tarafından belirlenir.

Yazar bu düşünce akımlarını analiz ederek arasında Mısır'a uygun olanı kendi çabasıyla seçmeye çalışmıştır. Bu düşüncelerini köşe yazılarında halkın ulaşabileceği bir alanda dile getirmiştir. Hatta Cemâl 'Abdu'n-Nâsır dahi onun köşe yazılarını okumayı ihmal etmemiştir. Ancak 2. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni akımlar ve Mısır halkının arasında farklı bir yapı olmasından dolayı zorluk çekmiştir. Her şeyin artısı ve eksisi varken az kayıp ve çok kazancı hedef alan sisteme girmenin bile tepkilere neden olabileceğini bildiği için kendince çokça tartışmıştır. Öncelikle ele aldığı konu liberalizm olmuştur. Avrupa'daki liberal mantığı tartışmış, ne konuda fayda sağladığını ifade etmiş ve değerlendirmiştir. Öncelikle ekonomileri canlandırmaya çalışan liberalizmi analiz etmiştir.

إن الليبرالية بالمعنى الاقتصادي طبعًا قد تكون معوقة بعض الشيء من الناحية الاشتراكية. لكن الليبرالية لها

معنًى آخر، وهي الليبرالية الفكرية...وهذه الليبرالية الفكرية هي التي اعتمد عليها أحرار المفكرين في أوروبا لتحطيم

[163] Ayça Gündüz, *Piyasa Sosyalizmi ve Vietnam Örneği* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025), 2.

العهد الذي هو التعصب الديني والخرافات واستبداد الكنيسة؛ لأن الليبرالية هي التي حطمت استبداد الكنيسة وقالت للكنيسة أنت ممنوعة من التعليم.

"Ekonomik anlamda liberalizm elbette sosyalist bakış açısını herhangi bir şekilde engelliyor olabilir. Ancak liberalizmin, entelektüel liberalizm olarak nitelendirilen başka bir anlamı daha vardır. Entelektüel liberalizm, Avrupa'daki özgür düşünürlerin dinî fanatizm, batıl inanç ve kilise tiranlığı çağını yok etmek için güvendikleri şeydi. Çünkü kilisenin zulmünü yıkan ve kiliseye ders vermenin yasak olduğunu söyleyen liberalizmdir."[164]

Yazar liberalizmi sağın dokunluğunu ortadan kaldırabilecek bir fikir olarak düşünmüştür. Ancak liberalizmin Mısır'daki gelişimi tek kollu olmamıştır. Çünkü liberal olduğu söyleyen muhafazakâr insanlar da Mısır siyasetinde yer almıştır. Muhafazakâr siyasetçiler ve devlet adamları insan iradesini ötelemiş, eğitimi çatı değer olmaktan çıkarmış, aklın rolünü ortadan kaldırmış ve bâtıl olarak ifade edilebilecek yöntemler izlemiştir.[165] Yani yazarın sağ ve sol kavramlarını önce ele almasının sebebi ortada tek bir düşünce olsa dahi siyasîler tarafından iki farklı şekilde ele almalarından kaynaklanmıştır. Bu yüzden yazarın buradaki amacı sol liberalizm oalrak ifade edilen olguyu daha iyi açıklamaktır. Skolastik düşünce yıllardır Avrupa'da özgür düşünce kavramına darbe vurmuş ve liberalizm bu engeli ortadan kaldırmıştır. Bu yüzden yazar Avrupa'yı donduran dinin kötüye kullanımını engelleyebileceğini düşündüğünden bir yandan istemiş ancak diğer yandan hem sağcıların elinde yanlış kullanımı hem de ülkede buna yetkin samimi solcuların olmamasından dolayı mesafeli durmuştur. Ona göre liberal kişi her şarta ve engele rağmen işin içinden çıkacak fikre ulaşmaya çalışan devrimci kişidir. Devrimci kişinin de solcu olduğunu ifade etmiştir. Onun tasarısındaki liberalizm bu yüzden sol liberalizm olmuştur. Ancak sol liberalizm görüşünün hâkim olması istense de burada da çatlaklar kendini göstermiştir. Samimi olarak kendilerinin liberal olduğunu söyleyenler bu düşünceyi politik veya ekonomik anlamda değil, polis diktatörlüğüne karşı bir hamle olarak liberalizmi savunup sosyalizm görüşünü benimsemeyerek sol liberalizmin diğer mensuplarıyla yollarını ayırmıştır.[166]

Ülkede liberalizm fikri tartışılırken zamanın süper güçleri Orta Doğu ülkelerinde liberal bir devlet istememiştir. Çünkü aynı değerleri paylaşan ülkeler arasında iletişimin zamanla

[164] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 64.
[165] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 64-65.
[166] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 68.

güçleneceğini bunun da zamanla fikrî, insanî, iktisadî ve askerî alanda toplu bir gelişime neden olacağından Orta Doğu'nun kontrolünü zamanla kaybedeceklerinden korkmuştur.

في الأيام الأولى، من ثورة يوليو، لم يكونوا يريدون الوفد ولا الأحزاب الشعبية؛ لأنهم عرفوا أنه سوف ينبت من هذه الليبرالية مبدأ الثورة، سينبت اتجاه إلى توفير الحريات للشعب. وفي هذه الحالة كان لا بد وأن يكون هذا الاتجاه، في تطوره، اتجاهًا يساريًا اشتراكيًا. وكان من الممكن في هذه الحالة أن يحصل تقارب مع الدول الاشتراكية، وهي الدول التي لم تكن أمريكا تريد أن يحدث تقارب بينها وبين الشرق الأوسط، وبينها وبين مصر والعرب. بمعنًى آخر كان هدفهم إبعاد مصر عن الديمقراطية الليبرالية، بل وإبعادها عن كل نوع من أنواع الليبرالية السياسية.

"(Profesör Hâlid Mahyî Devrim Subaylarından) Temmuz Devrimi'nin ilk günlerinde Amerikalıların grup veya popüler partiler heyeti istemediğini belirtmişti. Çünkü biliyorlardı ki bu liberalizmden devrim mantığı doğacak ve halka özgürlük sağlama yönünde bir eğilim gelişecekti. Bu durumda gelişmesindeki bu eğilimin sol sosyalist bir eğilim olması gerekiyordu. Bu durumda Amerika'nın, Orta Doğu'da Mısır ve Arapların sosyalist ülkelerle yakınlaşmaması için liberal olmalarını istememiştir. Başka bir deyişle amaçları Mısır'ı liberal demokrasiden, hatta her türlü siyasî liberalizmden uzaklaştırmak olmuştur."[167]

Mısır'ın o dönemki sağ partileri, üst düzey hükümet çalışanları ve üniversitelerdeki bazı sağcı hocalar da liberalizmi sağ merkezli olmasını savunmuştur. Ancak sağcı liberaller polis diktatörlüğüne karşı olmamıştır. Bu yüzden yazar solcu liberaller ekonomik çıkarları bir yana bırakıp samimi olarak liberalizm görüşünü benimserlerse bu siyasî arenadan kazanan grup olarak çıkabileceğini ifade etmiştir.[168] Yazar için ilerlemenin ve gelişmenin en önemli şartlarından birisi özgürlük olmuştur. Çünkü özgürlük olmazsa ve polis diktatörlüğü ile yöneten hükümetin ağzından çıkanlara göre hayatlarını sürdüren bir halkın asla gelişmeyeceğini dile getirmiştir. Bu yüzden kendisinin de liberal olduğunu söylemekten çekinmemiştir.[169] Yazarın kendinden örnek vermesi toplumda yazarların sadece düşünsel değil ayrıca örnek olması gerektiğini savunduğudan kaynaklanmıştır. O dönemki tartışmalar arasında sadece sağ ve sol liberalizm kavgası yoktur. Bunun yanında sol düşünce içerisinde liberalizm gerçekten halk için istediğini söylese de yalnızca çıkar sağlamak için liberalizmi savunanlar olmuştur. Bu insanlar çıkarları uğruna insanları mevkilerinden kaldırmak istemiş, özgür düşünce ve demokrasi

[167] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 68.
[168] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 69.
[169] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 68.

değerlerine sağ liberaller gibi darbe vurmak istemiştir Özellikle siyasîlerin söyledikleri ve yaptıkları arasındaki farklardan kaynaklı olarak tutarsız hareket etmeleri güven problemini de ortaya çıkarmıştır. Burada sinesini halka dönerek hem örnek olmak hem de tutarlı olduğunu ispat etmeyi amaçlamıştır.

أما النوع الثاني من الليبرالية والذي وقفت ضده، فهو المنتفعون من الليبرالية. وهذا النوع حاربته ووقفت ضده في *شجرة الحكم* وأدنت الملك والأحزاب. ومن بينها حزب الأحرار الدستوريين ورئيسه محمد محمود. فهذا الحزب كان يريد أن يطردني من وظيفتي، فكيف يكون الحر الدستوري ضدي وهو ليبرالي؟ في الحقيقة أيضًا أنا كنت ضده؛ لأنه أراد أن يستغل الليبرالية لخدمة أهداف الإطار السياسي الذي كان موجودًا، وهو الإطار الرأسمالي. وهذا يفسر لماذا رحبت بالاشتراكية، ولماذا تحمست لجمال عبد الناصر، ولماذا لم أكن أطيق سماع كلمة ضد ثورة يوليو، حتى من أصدقائي القدامى الذين ينتمون إلى العهد الماضي.

"Karşı çıktığım ikinci tip liberalizm ise liberalizmden çıkar sağlayanlardır. Bu tiplerle savaştım ve *Yönetim Ağacı*'nda onlara karşı dimdik durdum, kralı ve partileri kınadım. Bunların arasında Anayasal Liberaller Partisi ve onun başkanı Muhammed Mahmûd da vardı. Bu parti beni işimden kovdurmak istedi. Peki anayasal bir liberal, benim liberal olmama rağmen nasıl bana karşı olabilir? Aksine ben de ona karşıydım. Çünkü var olan politik çerçevenin, yani kapitalist çerçevenin hedeflerine hizmet etmek için liberalizmi istismar etmek istiyordu. Bu, sosyalizmi neden memnuniyetle karşıladığımı, Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a neden heyecan duyduğumu ve neden geçmiş dönemdeki eski dostlarımdan bile Temmuz Devrimi'ne karşı tek bir kötü kelime duymaya dayanamadığımı açıklıyor."[170]

Muhammed Mahmûd ve onun gibilerin çıkar için liberalizmi desteklemesi, Tevfîk el-Hakîm'i liberalizm düşüncesine karşı olmasa bile liberalim diyenlere karşı uzaklaşma eğilimine sürüklemiştir. Ancak yine de liberal yapıyı savunanların samimi olmamasından ötürü seçimini yavaş yavaş sosyalizm tarafından kullanmaya başlamıştır. Çünkü sosyalizm monarşik anlayışın tersine kişiler için mülkiyet hakkını ve devletin halk menfaatine var olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca güvendiği Cumhurbaşkanı Cemâl 'Abdu'n-Nâsır da sosyalizmi savunmuştur. Tevfîk el-Hakîm'in sosyalizme kayan düşüncesi, tamamen liberalizmden

[170] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 69.

ayrılmak ile değil; zaman içerisinde liberal düşünceyi sosyalizm ile destekleyerek insanların haklarının genişletilmesini vurgulamak olmuştur.[171]

1952 Devrimi sonrası insanların mülk edinme haklarının genişletilmesi sosyalizmin bir sonucunu ifade edebilir. Fakat sosyalizm mantığı insanların içlerine tamamen yerleşememiştir. Bu durum hem insanların eski yaşantısından kaynaklı geriye ket vurmaları hem de yüksek mevkilerdeki insanların çıkarları konusunda endişe duymasından dolayı eksik bir sosyalizm düşüncesi Mısır topraklarında hâkim olmuştur. Düşüncenin halka hizmeti konusunda eksikliği söz konusu olmuştur. Yazar kendisinin dahi sosyalist denilemeyecek kadar kavramın içlerine yerleşemediğini, kendi çevresinin de bu konuda eksik olduğunu ifade etmiştir.

هل نحن نرجع إلى ليبرالية وينبت منها جناح اشتراكي؟ حاولنا هذا في ثورة ١٩٥٢ م، ولا أعرف كيف انقلبت إلى إطار ديكتاتورية بوليسية لفرد لا لطبقة. وهذا الفرد هو الذي يطبق الاشتراكية من أعلى، لكن ثبت أن هذا لم يُفِد. فإذن نحن نريد إطارًا لهذه الاشتراكية لا يكون مقتبسًا مباشرة من دول أخرى؛ لأن الطبيعة مختلفة ... هذا ما نبحثه الآن.

"Liberalizme mi dönüyoruz ve ondan sosyalist bir kanat mı çıkıyor? Bunu 1952 Devrimi'nde denedik, bunun nasıl bir sınıfa değil de bireye yönelik bir polis diktatörlüğü çerçevesine dönüştüğünü biliyorum. Bu kimse sosyalizmi yukarıdan uygulayan kişidir ama bunun işe yaramadığı artık kanıtlanmış, dolayısıyla bu sosyalizmin başka ülkelerden olduğu gibi doğrudan ödünç alınmayan bir çerçevesini istiyoruz. Çünkü doğası farklıdır. Bu şu anda aradığımız şeydir."[172]

Yazar tarafından ithal edilen düşünce akımlarının gerçekliği sorgulamayı ve üst makamların bunu gerektiği gibi gerçekleştiremediğini vurgulanmıştır. Kral ve padişah tasavvurlarından sonra onlara karşı çıkan düşünce akımları halkın arasından çıkmıştır. Şayet düşünce başka bir ülkeden ithal edilecekse toplumdaki bireylerin duygu, düşünce ve ihtiyaçları baz alınarak ülke içerisine serpiştirilmelidir. Her ne yapılırsa yapılsın üst makamlar yiyip tüketirken halk ise her geçen gün tükenmeye devam etmiştir. Mısır liberalizm ve sosyalizmi gerektiği gibi uygulayamamış, işçi sınıfını temsil edememiş ve haklarını koruyamamıştır.[173] 1952 Devrimi liberalizm ve sosyalizm düşüncesini ülkeye uyarlayamamıştır.[174] Liberalizmin

[171] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 70.
[172] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 72.
[173] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 73.
[174] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 73.

ülkede en başından itibaren doğru olarak uygulanmayan ya da uygulanamayan, adaleti gözetmeyen ve hak konusunda zulmetmekten korkmayan insanların elinde olmasından dolayı gelişemediği görülmüştür. Bu yüzden liberalizm ve sosyalizm ününü kaybetmiş farklı düşünce akımları kulislerde tartışılmaya başlanmıştır. Zamanın gözde düşünceleri arasında kapitalizm de yer almıştır. İçerik ve form tartışmaları kapsamında içeriğin kapitalizme göre şekillenmesi de tartışmalar arasında yerini almıştır. Buradaki en büyük tartışma konusu kapitalizm, programların belirlenmesinde en büyük etken olarak kabul edildiğinde başarılı olup büyük kazançlar sağladığında bu kârın kimin cebine gittiğini ya da başarısız olduğunda kimi suçlayacakları sorununu ortaya çıkardığından dolayı bir çözüm yolu sunamayışı olmuştur.[175] Bu yüzden yazar köşe yazılarında ve eserlerinde sıkça güven krizini ele almış ve aşılması gerektiğini ifade etmiştir. Kapitalizmin devlet kapitalizmini tetikleyeceği ve bu durumda işçilerin hakları ve hürriyetlerinin tehlikede olacağı konusu diğer önemli bir konu olmuştur.

فإذن لا بد من البحث في الطريق التي توصلنا؛ وأمامنا الآن طريقان:

الطريق الأول: هو طريق الديمقراطية الليبرالية. وهنا، ما علينا إلا أن نطالب بديمقراطية لا يمكن رفضها. وفي ظل هذه الديمقراطية الليبرالية يستطيع اليسار أن يجمع نفسه في حزب وجرائد.

الطريق الثاني: هو طريق نظرية تأتي من خلال زعيم شعبي حقيقي، أي من خلال شخصية من نوع لينين أو هو تشي منه أو ماوتسي تونج. ولكن هذا الطريق غير مضمون؛ لأنه قد يظهر هذا الشخص الممتاز صاحب النظرية الشعبية، وقد لا يظهر.

هذان هما الطريقان الموصلان للشكل.

هل أنا مع الطريق الأول، طريق الديمقراطية الليبرالية؟ الواقع أني لم أكوِّن رأيا محددا بعد. أنا أضع أسئلة.

وهنا أسأل: هل يوجد طريق آخر غير طريق الديمقراطية الليبرالية؟ إن الشكل لايزال مطروحًا للمناقشة؟

"Bu durumda devlet kapitalizmi karşısında çıkarlarımı savunacak birini arayacağım. Bu nedenle bize çözüme ulaşacak yolu aramak gerekiyor ve artık önümüzde iki yol var.

[175] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 60-61.

- Birinci Yol: Bu liberal demokrasinin yoludur ve burada tek yapmamız gereken reddedilemeyecek bir demokrasi talep etmektir. Bu liberal demokrasi altında sol, kendisini bir parti ve gazeteler hâlinde birleştirebilir.
- İkinci Yol: Gerçek bir halk liderinden yani Lenin, Ho Chi Minh (Vietnam Başkanı) ya da Mao Zedong (Çin Halk Cumhuriyeti Lideri) gibi bir şahsiyetten geçen teorik bir yoldur. Ancak bu yolun garantisi yoktur. Çünkü popüler teoriye sahip bu mükemmel insan ortaya çıkabilir veya çıkamayabilir.

Bunlar forma giden iki yoldur.

Birinci yolu, yani liberal demokrasi yolunu destekliyor muyum? Gerçek şu ki henüz tam bir fikir sahibi değilim, sorular sormaya devam ediyorum.

Buradan soruyorum, form hâlâ tartışılırken liberal demokrasinin yolundan başka bir yol var mı?"[176]

Düşünce akımları amacından farklı bir hâl aldığından dolayı Tevfîk el-Hakîm'in de kapitalizm ve liberalizm arasında gidip gelen görüşleri var olmuştur. Çünkü Mısır'da hangi sistemi merkeze koysalar birileri çıkıp açığını bulmuş ve kendi lehine dönüştürmüştür. Ayrıca sosyalizm, liberalizm ve kapitalizmin doğduğu ülkelerdeki insan yapısı, din, kültür ve yaşantı farklı olduğundan dolayı Mısır'a entegre edilmesi zor olmuştur.

فإذن، كل ما يمكن أن يقال إننا لا نطبق نظامًا من بلد آخر في بلادنا. وكل ما نستطيع أن نطبقه هو رءوس موضوعات فيما يختص برأس المال المستغل والعمل وحقوق العمال في بلادنا، هذه تجدها عند الفلاح، والعامل، وكل إنسان يكدح ويأخذ لقمته بعرقه، سيجد أن هناك ناسًا لا تعطيه حقوقه؛ لأنها تستغل هذه الحقوق. فمن الذي سيدافع عن هذا. أو ما هو النظام؟ النظام كان دائمًا في مصر كان من الملوك أو من رجال السياسة، من طبقة معينة، وفي إطار ليبرالية معينة. هؤلاء لهمأن الذي وزع ثمرات العمل هو الحاكم، سواء المقدرة على توزيع العمل في ظل الرأسمالية المستغلة. اليوم لم يعد عندهم هذه المقدرة.

"Artık söylenebilecek tek şey, başka bir ülkeden bir sistemi kendi ülkemizde uygulayamıyoruz. Uygulayabileceğimiz tek şey ülkemizde sömürülen sermaye, emek ve işçi hakları ile ilgili konulardır. Bunu çiftçide, işçide, çalışan ve alın teriyle geçimini sağlayan her insan orada hakkını vermeyenleri görebilir. Bu hakları istismar edildiğinde bunu kim savunacak

[176] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 64.

ya da o düzen ne olacak? Mısır'da rejim ister kral olsun ister belli bir sınıfın politikacısı olsun, belli bir liberalizm çerçevesinde emeğin meyvelerini dağıtan taraflardı. Bu insanlar sömürücü kapitalizm altında emeği dağıtma yeteneğine hâkimler. Ancak bugün buradakiler bu yeteneğe sahip değiller."[177]

Tevfîk el-Hakîm'e göre Mısır'ın ihtiyacı olan şey o günkü uygulanan ne kapitalizm ne de liberalizm olmuş, yazarın tartışmaların sonunda geldiği nokta sosyalizmin doğru strateji olduğu yönünde olmuştur. Sosyalizm Mısır'ın ihtiyacından çok kaçınılmazı hâline gelmiştir. Hak, adalet ve eşitlik kavramlarının toplumda tam manasıyla tezahür edilmesi gerektiğinden yazarın sosyalizm konusunda daha önce kaleme aldığı eserlerinden ve yazılarından alıntılar yapmıştır. Ancak yazarın sosyalizm çağrısı yine İslam coğrarafyasından nüksetmiş Mısır'da filizlenmiş millî olması gerektiği yönündedir.

والعقيدة تلعب دورًا أساسيًا. أضف إلى ذلك، أننا نحن أيضًا لنا تقاليد عريقة في بنيان الأسرة، وبنيان الريف، وبنيان المجتمع، فإذن لا بد أن تكون لنا اشتراكية قابلة للنبات في طينة سوداء وفي نهر النيل المملوء بأشياء خاصة بنهر النيل. ولذلك عندما تقيم سدًا عاليًا على النيل، فلن يكون نسخة مماثلة لسد عالٍ على مثلًا-نهر الدنيبر، اختلاف الأرض هنا وهناك، قد يحدث ما لا يمكن أن يتنبأ به لا خبير-سوفيتي ولا خبير مصري؛ لأنك لن تعرف رد الفعل لهذه الأرض وهذا الطين وهذا الطمي.

"İnanç temel bir rol oynar, buna ek olarak aile kurma konusunda da köklü geleneklere sahibiz ve kırsal bölgeyi ve toplumu inşa etmek için zamanın kara çamuruna ve Nil Nehri'ne özgü şeylerle dolu olan bölgede yetişebilecek bir sosyalizme sahip olmalıyız. Dolayısıyla Nil'e yüksek bir baraj yaptığınızda, örneğin Dinyeper Nehri üzerindeki yüksek barajın bir kopyası olmayacak, çünkü orasıyla burası arasındaki arazi farkı olacak. Bir Sovyet uzmanının Mısırlı bir uzman gibi tahmin edemeyeceği bir şey olabilir, çünkü bu toprağın, bu kilin, bu çamurun tepkisi bilinemez."[178]

Bir fidan önce bir ağacın dalından elde edilir sonra dikileceği toprak uygun dahi olsa dikilmeden önce toprak kazılır ve bu şekilde dikilerek ihtiyaç duyduğu su ve gübre fidan için temin edilirek gözler meyve vermesi için onun ağaç olmasını beklemeye koyulur. Bir düşüncenin topluma uyarlanmadan önce toplumun hazırlanması, ardından desteklenmesi, programlar ve projeler tasarlanması gerekir ki meyve verdiği gözler önüne serilebilsin. Mısır'da

[177] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 72.
[178] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 71.

o sıralarda sosyalizmin tarihi çok yeni olduğundan dolayı hemen sonuç beklemek büyük bir hata olmuş, sabırsızlığın bedelini o günkü işçi ve emekçi sınıfları çekmiştir.[179] Başarısız liberalizm denemesinden sonra sosyalizm parlak bir fikir ve uygulanabilir olarak görülmüştür. Mısır zamanla liberalizm düşüncesinde tamamen dönerek sosyalizm için daha emin adımlar atmaya başlamıştır. Sosyalizm önce bir teori gibi görünse de bir zaman sonra pratik bir yapıya dönüşeceği konusunda umut vermiştir. Zaman içerisinde sosyalizm düşüncesinden kopmaların ya da kararsızlığın olduğu, niyetlerde farklıkların yaşanması görülmüş ancak ülke için değerli meyvelerini gördükten sonra politikacıların ve siyasîlerin sosyalizm konusunda daha samimi olmaya başladığına şahit olunmuştur.[180] Yazar sosyalizmin samimi devlet adamları tarafından uygulanmaya çalışılsa da tek başına halkın refahı için başarılı olabilecek bir düşünce olmadığını fark etmiş ve onu destekleyecek yardımcı bir düşünce ihtiyacını düşünmeye başlamıştır. Bu yüzden onu demokrasi ile birleştirmiştir. Feodalite ve krallıkların yıkılmasından sonra yeni yönetimi belirleme metodunun yasallaşması zorunlu olmuş ve bunun için biçilmiş kaftan olarak görülen sistem demokrasi olmuştur. Bireylere seçme ve seçilme hakkının verilmesi ve bu hakkın neticesinde kendi yaşamlarında olmasını istediği sağlık, eğitim, mülkiyet ve diğer getiriler için bireylerin kendilerine sağlayacağı hakları düzenleyen sosyalizmle ilişkilendirilmesi halk için en büyük ihtiyaç olmuştur. İngiltere ve Fransa kendi özüne ait ilkelerden kopmadığı bir düşünce akımına sahip olmuş, İtalya ve Almanya kendilerine gerekli gördüğü Faşizm ve Nazizm akımını yaratmış ve SSCB komünizm düşüncesiyle kurmuş olduğu COMECON adlı kuruluşla kendi benliklerini yansıtan düşünce akımları ile ülkenin siyasî, askeri ve ekonomik yönetimini düzenlemiştir.[181] Ancak SSCB'nin de dağıldığını burada göz ardı etmemek gerekmektedir. Çünkü içinde yalnızca tundra ikliminde yaşayan Ruslar değil, farklı iklimlerde yetişmiş farklı toprakların insanlarını barındıran ülkeler de vardı. Sonuç olarak sosyalizm her ne kadar bazı ellerde pragmatik amaçlar için kullanılsa da yazarın Mısır için en son bulduğu çözüm sosyalizm olmuştur. Yazar uzmanı olmaması rağmen bir konu hakkında yıllarını vererek üzerinde düşünmüş ve bunu yapmaktan yorulmamıştır. Tevfîk el-Hakîm'in yorgunluk hissi oluşturmayan ona doping sağlayan duygu milliyetçilik olmuştur. Ayrıca yazarlara yüklediği görevden kendisini de sorumlu tutması onun pes etmemesini sağlamıştır. Bu düşüncesi onun sözlerinde tutarlı ve samimi olduğunun büyük bir kanıtıdır.

[179] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 72.
[180] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 74.
[181] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 77-78.

Demokraside sahtelik

Antik Yunan döneminden beri demokrasi kavramı ve tanımı tartışılmaktadır. Tarihî süreçte de birçok ülke içerisinde farklı yüzyıllarda görülme şansı yakalamış ve özgürlük kavramı ile eşleşmeye başlamıştır. Demokrasi halkın yasaları tartışma ve yasal düzenlemelere karar verme yetkisine (doğrudan demokrasi) veya bunu yapmak için yönetim görevlilerini seçme yetkisine (temsili demokrasi) sahip olduğu bir yönetim biçimi olarak genel kabul görebilecek bir tanımdan söz edilmektedir. Demokrasinin özellikleri arasında genellikle toplanma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, mülkiyet hakları, din özgürlüğü, ifade özgürlüğü, vatandaşlık, yönetilenlerin rızası, genel oy hakkı, özgürlük hakkından ve yaşam hakkından haksız yere mahrum bırakılmamak ve azınlık hakları yer alır.

Tevfîk el-Hakîm yıllar süren tartışmalar ve yapılan analizler sonucunda Mısır'ın farklı düşüncelerden yararlanmakla beraber yönetim mantığının gerçek bir demokrasi olmasını istemiştir. Yüzlerce yıl Osmanlı tarafından idare edilen Mısır, ardından gelen İngiliz işgali ve ilk devrimden sonra başlarına gelen krallık yönetimi halkı bunaltmış ve hakkaniyetli bir demokrasi Mısır için çok büyük bir gereksinim olmuştur. Avrupa ülkelerinde bir şeyler değişirken kendilerinde her şeyin aynı kalması halkın özgürlük açlığını daha da arttırmıştır. Mısır'da halkın mücadelesi ile kazanılmış bağımsızlığının sonrasında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Çünkü kazançtan herkes kendine pay çıkarmak istemiş, fikir özgürlüğünün doğuşu ülke içerisinde herkesin pastadan pay almasına olanak sağlamış bu da siyasî kavgalara kapı aralamıştır. Halk ise tercih konusunda demokratik atılımları gerektiği gibi kavrayamamıştır. Demokratik atımlımlar bazı durumlarda dış güçler tarafından kontrol edilmiş ve Mısır'ı istemediği şeylere mecbur bırakmıştır. Mısır bu olaylar sonucunda çoğunluk ve azınlık partileri olarak bölünmüş; kaos ülke içerisinde büyümeye başlamış, bu durum işgalci otoritelere yaramıştır.[182] İngiliz işgali ve sarayın kontrol ettiği bir ortamda belli başlı partilerin kurulmasına ve belli seslerin yükselmesine izin verilmiştir.[183] 1952 Devrimi öncesinde demokrasi için uygun özgür ortam sağlanamamıştır. Mustafâ Kâmil 19.yy. sonlarında halka demokrasi kavramını aşılamaya çalıştığında halk bunu anlayıp benimseyebilecek durumda değildi ve şartlarda el vermiyordu. Daha sonra 1919 Devrimi ile halk İngiliz baskısını kırmış ancak bu sefer de ipleri krala vermiştir.[184] Avrupa ülkeleri bu süreç içerisinde oy kullanmaya başlamışken Mısır halkı daha demokrasi kelimesinin anlamını dahi idrak edememiştir. O günün en büyük sorunlarından biri kralın demokrasinin önüne engel koymasıdır.

[182] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 58.
[183] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 55.
[184] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y, 55.*

وله سلطة حل البرلمان. وحصل الملك على سلطة استطاع أن يلعب بها في التاريخ المصري كله، البرلمان الذي لا يعجبه يسقطه، وإذا قام الشعب بمطالب معينة والبرلمان أيَّدها، يروح يحل البرلمان. لو كان الملك جُرِّد من سلطة إقالة البرلمان كان تغير الوضع إلى تقوية لسلطة الشعب. وهذا الخطأ أدى إلى التلاعب بالدستور والتلاعب بسلطة الشعب في ذلك الوقت، ووضع سلطة قوية جدًّا في يد الملك.

إن التأثير على المستقبل أنه جعل الديمقراطية التي هي في ظاهرها مكسب حصلنا عليه، إذا بها انحرفت وأصبحت ضررا على الشعب. ماذا كان موقفي من ثلاثين سنة، من واقع ما كتبته، كنت دائمًا أقول إن هذه الديمقراطية مزيفة.

"Kralın parlamentoyu feshetme yetkisi vardı. Kral, Mısır'da yeniden istediği gibi hareket edebileceği bir güce kavuşmuştu ancak sonrasında hoşlanmadığı parlamento onun iktidarını yıktı. Halkın belirli taleplerde bulunması ve parlamentonun bunları desteklemesi durumunda parlamento kral tarafından feshedilecekti. Eğer kralın parlamentoyu görevden alma yetkisi elinden alınsaydı, durum halkın gücünün arttırılması yönünde değişecekti. Bu hata o dönemde anayasanın tahrif edilmesine aynı zamanda halkın gücünün de yok edilmesine yol açtı ve kralın ellerine çok büyük bir güç verdi.

Geleceğe etkisi ise demokrasiyi elde ettiğimiz bir kazançmış gibi göstermesidir. Ters giderse insanlara zarar verir. Otuz yıl önce benim konumum neydi? (Kaleminin şimdiki kadar kıymet görmediği yıllara atıf yapıyor.) Yazdıklarıma dayanarak hep bu demokrasinin sahte olduğunu söyledim."[185]

1952 Devrimi'nden sonra demokrasi kelimesi daha çok telaffuz edilir olmuştur. Çünkü artık kralın tahtı ortadan kalkmış seçimle doldurulan bir cumhurbaşkanı koltuğu kurulmuştur. Ancak demokrasi yine tam anlamıyla yerinde kullanılamamıştır. Mevcut halk o zamana kadar gördükleri İngiliz yönetimi ve saray yönetimi adı altındayken düşünme yetisini kaybetmiştir. Bu da devlet ricali arasından top koşturmak isteyenler için gayet uygun bir zemin hazırlamıştır. Devlet adamları halkı oradan oraya koştururken halk düşünen bir varlık profilinden uzaklaşmış ve iktidarın dediklerine göre yol almıştır. Özellikle de 'Abdu'n-Nâsır her ne dediyse her zaman ona kulak veren ve biat eden halk figürü Mısır'da var olmuştur. Demokrasi halkın gücünün üzerinde herhangi bir gücün olmadığını ifade ederken şeklen uygulanan bir demokrasi

[185] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y* 58-59.

düşüncesi oluşmuştur. Cumhurbaşkanı ve danışmanlarının hâkim olduğu yönetim şekli devam etmiştir. Ancak halka karşı kaba kuvvet uygulayan bir yapıdan değil, kendisine hükmedilmesine izin veren bir halk anlaşılmalıdır. Bu da halkın bilincinin yok olmasına, insanların herhangi bir şeyi istemekten dahi aciz olmasına ve de gelecek için zayıf bir demokrasi anlayışına sebep olmuştur.

1952 Devrimi'nde yavaşça yeni sistem oturmaya başlamıştır. Partiler için kapılar iyice aralanmış, seçimler ve demokrasi alanında gelişim yaşanmıştır. Ancak demokrasi genel olarak mevcut insan sayısının az bulunduğu Antik Yunan gibi toplumlarda kullanılmaya daha müsait olmuştur. Çünkü her birey, kendi fikrini özgürce aynı ortam içerisinde yer alan tüm halka söyleyebilme fırsatı bulmuştur. Kalabalık bir toplumda ise bu ancak düşünce tarzını ifade eden vekiller aracılığıyla yapılabilmiştir. Bu yüzden vekillerin içinden geldikleri toplumu doğru bir şekilde parlamentoda temsil etmesi demokrasi anlamında önemli bir yer tutmuştur.

إن المفروض في ممثلي الشعب أن يتقدموا إلى المقاعد النيابية ببرامج ثابتة واضحة، محدد فيها بالدقة، الخطط ووسائل التنفيذ لمطالب طبقات الشعب المختلفة التي يمثلونها. ولكن الذي يحدث اليوم هو غير ذلك، فإن كل مشروع حيوي يهم الشعب، إنما يصدر عن جهات أخرى غير ممثلي الشعب! ولم نعُدْ ندري فيمَ يمثل هؤلاء الممثلون الأمة؟ إن الشعب اليوم قد تغير في نظري، وإن عقليته قد تكونت، وأصبحت له رغبات حيوية تمس صميم غذائه اليومي وحياته المادية. إنه يطالب اليوم بأن يعيش، لا معنويًا فقط، كما كنا ننادي بالأمس، ولكن ماديًا أيضًا، عن طريق اللقمة المتوافرة للملايين من المحرومين...على أنه ينبغي لنا مع ذلك أن نتساءل: إلى متى نظل في مصر، ونحن نملك فيها نظامًا ديمقراطيًا، نعتقد أن إصلاح شئون الطبقة الفقيرة...معناه التصدق والإحسان؟ وإلى متى، ونحن لدينا برلمان، لا نجد فيه ممثلين لملايين الطبقات الفقيرة، يدافعون عما تراه هذه الطبقات منهضًا لها مصلحًا لحالها؟ ما معنى الديمقراطية إذا لم تكن هي تمكين طبقات الشعب كلها على اختلاف مراتبها ومطالبها من الدفاع عن نفسها بنفسها تحت قباب المجالس النيابية؟ ما من برلمان في أي بلد ديمقراطي في العالم يعرف هذا الوضع الذي نحن عليه؛ لأنه ما من أحزاب في العالم تكونت هذا التكوين الشخصي المرتجل كأحزابنا المصرية ذات الصبغة الشخصية الواحدة المتشابهة! في البلاد الأخرى أحزاب ذات مبادئ مقررة، كلٌّ منها يدافع عن حقوق طبقة من طبقات الأمة، على نحو يكفل التوازن بين المصالح، بينما أحزابنا، على تعدُّدها وكثرتها، لا تمثِّل في حقيقة الأمر غير

طبقة واحدة: هي طبقة الملاك. هي التي نسمع صوتها في البرلمان. وهي التي اتخذت لنفسها صفة القوامة على الطبقات الأخرى. وهي التي تستطيع أن تمنع وتحرم الطبقات الأخرى حتى من حق الاعتراف بنقاباتها التي تنظم شئونها وتدافع عن حقوقها.

"Halkı temsil eden vekillerin halkın farklı sınıflarının taleplerini uygulama planlarını ve araçlarını tam olarak tanımlayan açık, sabit programlarla düşüncelerini parlamento koltuklarında sunmaları gerekiyor. Ancak bugün yaşananlar farklıdır. Çünkü her hayati proje insanları ilgilendirmektedir. Projeler vekiller olmaksızın partiler tarafından çıkarılıyor. Artık bu vekillerin milletin neyini temsil ettiğini bilmiyoruz. Bana göre günümüz insanı değişmiş, zihniyeti günlük gıda ve maddi yaşamının temelini etkileyen hayati arzulara sahip. Bugün, dün çağrı yaptığımız gibi sadece ahlaki olarak yaşamayı değil aynı zamanda milyonlarca yoksul insana sunulan gıda finansal olarak da talep edilmektedir. Ancak demokratik bir sisteme sahip olduğumuzda Mısır'da ne kadar kalacağımızı kendimize sormalıyız. Yoksul sınıfın işlerinde hayırseverlik yapılması ve ihsanda bulunulması gerektiğine inanıyoruz. Milyonlarca yoksul sınıfın vekilini bulamadığımız bir parlamentoya ne kadar süre sahip olacağız? Bu sınıflar için bir canlanma ve onların durumları için bir ihsan edinildiğini savunuyorlar. Statüleri ve talepleri ne olursa olsun her sınıftan insanın parlamento konseylerinin kubbeleri altında kendilerini tek başına savunmasına olanak tanımayacaksa demokrasinin ne anlamı var? Dünyanın hiçbir demokratik ülkesinde hiçbir parlamento içinde bulunduğumuz bu durumu bilmiyor. Çünkü dünyada bizim Mısır partilerimiz kadar doğaçlama bir şahsiyet yapısı oluşturup benzer karaktere sahip bir parti yok. Diğer ülkelerde yerleşik ilkelere sahip partiler var. Her biri, milletin bir sınıfının haklarını, çıkarlar arasında bir denge sağlayacak şekilde savunur. Partilerimiz sayılarının çok olmasına rağmen aslında yalnızca toprak ağası sınıfını temsil ediyor. Sesini mecliste duyduğumuz kişiler onlar. Bu kişiler diğer sınıflar üzerinde vesayet statüsünü üstlenen kişiler. Diğer sınıfları engelleyebilen, mahrum bırakabilen, hatta onların kendi işlerini düzenleyen, haklarını savunan sendikalarını tanıma hakkı verenlerdir."[186]

Yazarın ifadelerinden yola çıkıldığında dürüst parti programları ve düşünce şekilleri olmamasından dolayı ellerindeki fırsatı çıkar amaçlı olarak farklı yönlere çekebilen gruplar, demokrasi anlayışının Mısır'da tam olarak oturmasını engellemiştir. Partiler daha büyük kazançlar elde etmek isteyen samimiyetsiz insanlar tarafından idare edilmiş, halkın ihtiyaçları özellikle işçi ve çiftçi sınıf ezilmiştir. Demokrasi adaleti tayin etmek için büyük bir güçtür.

[186] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 81-82.

Halkın sesini doğru bir şekilde temsil ettiği durumda halkın refahını sağlayabilir. Ancak Tevfîk el-Hakîm'in sözlerinden anlaşıldığı gibi demokrasi yanlış ellerde cepleri doldurmak, siyasî güç elde etmek ve muhalif partilerin sesini bastırmak için kullanılmıştır. Parlamentodaki kargaşalar ülkenin gelişiminde, gelirde ve haklarda adaletin sağlanmasında olumsuz etkilere neden olmuştur. Siyasî tartışmaların üstünde bulunan Cumhurbaşkanı Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın bu kadar sevilmesinin muhtemel en büyük sebebi bu kargaşanın dışında kalması olmuştur. Ayrıca yazar demokrasinin özgürlük için bir temel olduğunu savunmuştur. Bu yüzden kalemlere dokunan demokrasiden uzak özgürlüğü kısıtlayan düşünürleri eleştirmiştir.

Aydınların faaliyetleri

Siyasî mecralarda yaşanan kaos yüzünden ülkedeki vatandaşların durumu, insanların ihtiyaç duyduğu hizmetler, ülkenin durumu ve ülkenin dünya ülkeleri arasındaki konumu devlet ricali arasında ya görmezden gelinmiş ya da farkedilememiştir. Geçmişten günümüze yazarlar ve araştırmacı gazeteciler ülke içindeki ve dünyadaki gidişatı toplumun görmesi için gözler önüne sermeye çalışmıştır. Tevfîk el-Hakîm de kalem tutan elin ve medyanın sorumluluğunun bu olduğunu dile getirmiştir. Çünkü bir yazar içinde bulunduğu toplumun aynası olduğu gibi toplumu ileri götürecek adımların atılmasına da ön ayak olmalıdır. Tüm kargaşa ülke içerisinde yaşanırken yazarlar da elini taşın altına sokmaya çalışmıştır. O yüzden kendisi ve arkadaşları bir dergi yayınlamıştır.

مما لا شك فيه أن البلد في حالة قلق بعد نحو خمسة أعوام من الهزيمة وانسداد الطرق وظلام الأفق، وظهرت بوادر هذا القلق مجسَّدة في اضطراب الشباب. وهناك الآن موضوعات وتساؤلات تبدو فيما يلي:

أولًا: هل هناك خلاف بين الحكم وبين الأمة وشعورها الممثَّل في شبابها وعقلها الممثَّل في مفكريها؟

ثانيًا: إذا كان هناك خلاف حقٍّا، فهل هو يعني تغييرًا في أساليب الحكم، مثل تمكين وتأمين حرية الرأي والمناقشة مِن حمل مسئولياتها؟ وما وسائل ذلك؟ وما هي النتائج المترتبة عليه بالنسبة للمعركة والإعداد لها؟

ثالثًا: ما هو مفهوم كلمة المعركة؟ وما هو المعنى الواجب تفسيره وفهمه وعرضه لمداها وأبعادها وجوهرها، وكذلك لكلمة الإعداد لها؟ وهل الإعداد مقصود به المدى القريب للمعركة العسكرية أو المدى البعيد للمعركة الحضارية؟

“Şüphe yok ki ülke, yenilgiden yaklaşık beş yıl sonra yolların tıkanması ve ufkun kararmasıyla bir endişe hâli içindedir. Bu endişenin belirtileri özellikle gençliğin huzursuzluğunda somut olarak görülmüştür. Bugün şu konular ve sorular ortaya çıkmaktadır:

Birincisi: Yönetim ile ümmet (halk) arasında; gençliğinde temsil edilen duyguları ve mütefekkirlerinde (aydınlarında) temsil edilen aklı arasında bir görüş ayrılığı veya kopukluk mu var?

İkincisi: Eğer gerçekten bir görüş ayrılığı varsa; bu durum, fikir ve tartışma hürriyetinin sorumluluklarını üstlenebilecek şekilde güvence altına alınması ve etkin kılınması gibi yönetim usullerinde bir değişiklik yapılmasını gerektirir mi? Bunun araçları nelerdir? Ve bu değişikliğin, verilmekte olan “Savaş” ve ona hazırlık süreci üzerindeki sonuçları neler olacak?

Üçüncüsü: “Savaş” kelimesinin kavramsal karşılığı nedir? Bu kelimenin kapsamı, boyutları ve özü ile buna yönelik “hazırlık” ifadesinden anlaşılması ve anlatılması gereken asıl mana nedir? Hazırlık ile kastedilen; askeri mücadelenin yakın vadeli hedefi mi, yoksa medeniyet mücadelesinin uzun vadeli hedefi mi?

نحن، الكتاب والأدباء الموقعَّين على هذا البيان، قد رأينا من واجبنا أن نعاون الدولة فيما تقوم به الآن هيئاتها الرسمية من تقصِّي الحقائق في حالة الاضطراب التي بدت بوادرها الآن في بعض الأحداث الجارية، يدفعنا إلى ذلك إيمانُنا بوطنية رئيس الدولة، واعتقادًا منا أن في استطاعته الإمساك بالزمام للسير بالبلاد في طريق محفوف بالمخاطر، تهبُّ عليه الزوابع اليوم من كل جانب، ويحتاج إلى الحكمة وسداد الرأي؛ لتجنيب الوطن ويلات الشَّطط، وتوجيهه إلى حيث يجد نفسه ويؤكد شخصيته ويسترد قوته. ولما كان من خصائص الكتَّاب والأدباء، بحكم رسالتهم في الأمة، أن يكتشفوا باطنها ويستشفُّوا ضميرها، في حين أن مهنة الصحافة هي تحرِّي أخبارها، ومهمة الهيئات الرسمية هي تقصي حقائقها من واقع حوادث معينة قد تكون مجرد بثور خارجية لمرض دفين، ودخان ظاهري لنيران تتأجج تحت رماد. لذلك كان علينا، نحن الكتاب والأدباء، أن نكمل الصورة ونقدم المعونة بإبراز ما استتر واستخفى مما يعتمل الآن ويضطرم في باطن الأمة وضميرها. وليس ذلك فقط لمجرد استكمال عمل تقوم به الهيئات الأخرى، ولكنه أيضًا للخشية من أن يُهمَل أمر هذا الغليان الذي يفور في نفوس الناس، فيجد طريقه في أي لحظة إلى الانفجار وتقع الكوارث. وذلك أنه مما لا شك فيه لدينا أن البلد يغلي في الباطن على نحو لم يعد يخفى على أحد.

وقد لا يعرف كل الناس تعليلًا لما يشعرون به من قلق واضطراب وغليان داخلي، وقد يُبدي البسطاء من الناس والأبرياء من الشباب تعليلات مختلفة، يسوقونها بغير تفكير أو تمحيص، ويرددونها في أحاديثهم ويضعونها في منشوراتهم، وهذه التعليلات أو المطالب أو الاحتجاجات قد تبدو في أغلبها سطحية أو غير ناضجة أو مدروسة، ولكن تبقى الحقيقة التي لا شك فيها وراء كل هذا، وهي شعورهم جميعًا بأنهم قلقون لشيءٍ ما، وأنهم ما عادوا يحتملون ما هم فيه من إحساس بالضياع. والآن ما هو منشأ هذا الإحساس العام بالقلق والاضطراب والضياع في نفوس الناس؟ لعل السبب الأهم في ذلك هو عدم وضوح الطريق أمامهم. فالصيحة المرتفعة في كل حين بكلمة المعركة، وأن الطريق هو المعركة، كان من الممكن أن يكون هو الجواب على أسئلتهم والطريق الواضح أمام أعينهم. وهذا لا شك ما أرادت الدولة أن تقدمه كجواب أو مصباح لوضوح الرؤية في طريق المستقبل المعتم. ولكن مع الأسف تمضي الأيام وتصبح كلمة المعركة مجرد كلمة غامضة لا حدود لها ولا أبعاد لمعناها ولا تحليل لعناصرها. مجرد كلمة تَلوكها الأفواه، مستهلَكة؛ لكثرة مضغها، ويصبح الناس ويمسون وهذه الكلمة تُردَّد على جميع النغمات في الأناشيد والأغاني والخطب والشعارات، حتى فقدت قوتها وفاعليتها، بل وصدقها، وصارت اللقمة الممضوغة في الفم غصة، لا هم يستطيعون ابتلاعها ولا هم يجرءون على لفظها. وأصبحوا في حيرة من شأنهم، وأصبح طريق المستقبل أمامهم مرة أخرى مسدودًا، وهم في ضياع. ولما كان الشباب هو الجزء الحساس في الأمة، وهو الذي يعنيه المستقبل أكثر من غيره، فهو لا يرى أمامه إلا الغد الكئيب. فهو يجتهد في دراسته ليحصل على شهادته النهائية، فإذا هي شهادة القذف به في رمال الجبهة لينسى ما تعلمه، ولا يجد عدوًّا يقاتله. وهذا أيضًا بالنسبة إليه هو الضياع. أما بقية المواطنين فهم يعيشون في حياة صعبة سيئة الخدمات العامة. وكل نقص، أو إهمال أو توقف أو عبث يختفي خلف صوت المعركة، وفي انتظار المعركة، وتمحُّكًا بالمعركة. وإذا بالأمر في نظرهم ينقلب إلى مهزلة وإلى سخط وإلى قرف عام.

Bu duyurudan sonra cevap niteliğinde düşüncelerini yansıtıp altlarına çalışmayı yapan yazar ve gazeteciler tarafından imzalar atılmıştır. Bu onların başlarına gelebilecek her şeyi göze aldıklarını ve cesaretlerini ortaya koymaktadır. Polis diktatörlüğü içinde yaşanan bir toplumda

bu kadar korkusuz davranmaları takdire şayan olmuştur. Tevfîk el-Hakîm'in de yazarlardan beklediği şey budur. Ayna olurken kırılmayı dahi göze almalarını ifade etmiştir.

"Bu bildiriye imza atan yazarlar ve akademisyenler olarak bizler, bazı güncel olaylarla belirtileri ortaya çıkan bu çalkantı ortamında gerçeklerin araştırılması konusunda resmî organların şu anda yapmakta olduğu çalışmalar konusunda devlete yardımcı olmayı görev saydık, devlet başkanının vatanseverliğine olan inancımız sayesinde bunu yapmaya motive oluyoruz, parlamentonun dizginleri eline alıp ülkeyi tehlikeli bir yola sürükleyeceğine inanıyoruz, bugün her taraftan fırtınalar esiyor, milleti aşırılıkların belasından kurtarıp bulunduğu yere yönlendirmek, milletin bilincini ortaya çıkarmak ve yeniden güç kazanmak için akla ve sağduyuya ihtiyacı vardır. Yazarların özelliklerinden biri de millete misyonları gereği, onun içini keşfetmek ve vicdanını iyileştirmek olduğu gibi gazetecilik mesleği de onun haberlerini araştırmaktır. Resmî kurumların misyonu, gizli bir hastalığın yalnızca dış kabarcıkları ve küllerin altında için için yanan alevlerin görünen dumanı olabilecek belirli olayların gerçeklerini araştırmaktır. Bu sadece diğer bedenlerin yaptığı işi tamamlamak için değil, aynı zamanda insanların ruhundaki bu kaynama noktasının ihmal edilmesi korkusundan da kaynaklanmaktadır. Her an patlamak için yolunu buluyor ve felaketler yaşanıyor. Çünkü ülkenin apaçık bir şekilde içten içe kaynadığına dair hiçbir şüphemiz yok. Hissettikleri kaygı, çalkantı ve iç kaynamasının açıklamasını herkes bilmeyebilir, sıradan insanlar ve masum gençler düşünmeden, incelemeden verdikleri farklı açıklamaları dile getirebilirler ve bunları konuşmalarında tekrarlayıp yayınlarına katabilirler. Bu açıklamalar, talepler veya protestolar çoğu zaman yüzeysel, olgunlaşmamış veya kötü düşünülmüş görünebilir. Ancak tüm bunların ardındaki şüphe götürmez gerçek ortadadır. Hepsi bir şey hakkında endişelendiklerini hissediyorlar. Yaşadıkları kayıp hissine artık dayanamıyorlar. Şimdi insanların ruhundaki bu genel kaygı, şaşkınlık ve kayıp duygusunun kaynağı nedir? Bunun büyük ihtimalle en önemli nedeni önlerindeki yolun net olmayışıdır. Savaş kelimesinin her zaman yüksek sesle haykırılması ve yolun savaş olduğu, onların sorularının cevabı ve gözlerinin önündeki açık yol gibi görünebilir. Devletin karanlık geleceğe giden yolda bir cevap veya görüş netliği için bir lamba olarak sunmak istediği şey şüphesiz budur. Ancak ne yazık ki günler geçiyor ve savaş kelimesi, hiçbir sınırı, anlamının boyutu ve unsurlarının analizi olmayan, yalnızca belirsiz bir kelimeye dönüşüyor. Sadece insanların ağzından çıkan ve çokça çiğnenen bir kelimedir. Bu kelime gücünü ve etkinliğini yitirinceye kadar her tonda ilahilerde, şarkılarda, konuşmalarda, sloganlarda tekrarlanacak. Buna da inandılar ve ağızlarındaki çiğnenmiş lokma ne yutabilecekleri ne de telaffuz etmeye cesaret edemeyecekleri bir yumru hâline geldi. İşlerinde şaşkınlığa uğradılar, önlerindeki istikbâl yolu yine tıkandı ve şaşkına döndüler. Gençlik milletin hassas kesimi olduğundan ve geleceğe diğerlerinden daha fazla önem veren kesim olduğundan,

önlerinde sadece karanlık bir yarın görüyorlar. Diploma almak için derslerinde çok çalışır ama belge ise cephenin kumlarına atılır, böylece öğrendiklerini unutur ve savaşacağı bir düşman bulamaz. Onun için bu aynı zamanda bir kayıptır. Geri kalan vatandaşlar ise kamu hizmetlerinin yetersiz olması nedeniyle zor bir hayat yaşıyorlar. Muharebeyi beklerken ve muharebeye hazırlık yaparken her eksiklik, ihmal, durma ve tahrifat muharebe sesinin ardına gizlenir. Sonra onlara göre mesele bir komediye, hoşnutsuzluğa ve genel bir tiksintiye dönüşüyor."[187]

'Abdu'n-Nâsır döneminde bu konuyu ele aldıkları bilinmektedir. İsrail'e karşı olan, yenilgi ile sonuçlanan savaşlardan sonra ülke içerisindeki olumsuz ortam halkı korkuya sevk etmiştir. Yazarın yıllardır yazdıklarında ve ilk kitabında bahsetmiş olduğu dürüstlük burada tekrardan ortaya çıkmıştır. Çünkü 1952 Devrimi sonrasında olanlar Abdu'lnâsır'ın ve medyanın dürüst olmamasından kaynaklanan kandırmacalardan dolayı halk aslında durumunun ne olduğunu dahi bilmiyordu. Bu yüzden halkın üzerindeki kaygıyı atmanın en güzel yolunun dürüstlük olduğu ve ülkesi için çaba göstermeye çalışan kalemlerin susturulmaması gerektiği ifade edilmiştir.[188] Dürüstlük makam mevki fark etmeksizin insanlar arasında yaygın olması gereken etik bir erdemdir. Müslümanlar kendisinden emin olunan kişiler olmalıdır. Hz. Peygamber de Müslümanların asla yalan söylememeleri konusunda sıkça uyarmıştır. Bu yüzden devlet ve halk arasında dürüstlük ilkesi es geçilemeyecek kadar önemlidir. Bu sadece siyasîler ve halk arasında geçerli olan bir etik ilkesi olmamalıdır. Bir yazar da söylediklerinde dürüst olmalı, zenginler tarafından fonlanarak gerçeklerden farklı bir şey söylememeli ve halkı bile bile farklı yönlendirmemelidir.[189] Ancak her zaman yazarların ve edebiyatçıların halk için yaptıkları kabul görmemiştir. Tevfîk el-Hakîm'in de sağa sert eleştiriler yapmasına sebep olan şey bu olmuştur. Çünkü sağ otoritesinin sarsılmasını asla istememiş, halkın yararına olacak herhangi bir şeyin başka ellerden çıkması da asla istenmemiştir. Bundan dolayı halkın yararına olacak bir şey kendi ellerinden çıkmadığında bunu hem o zaman kullanmayıp hem de daha sonra kendileri yapmış gibi ele alıp daha önce bunu öneren kaleme ceza vermişlerdir. Hatta yazar 1938 de parlamenter sistemi eleştirerek Sosyal İşler Bakanlığının kurulmasını önerdiği için 15 günlük maaş kesintisi cezası almış ancak 1939 yılında Sosyal İşler Bakanlığı kurulmuştur.[190] Ayrıca yazarın, bazı kalemleri de fakirleri savunmayan, dertlerini dile getirmeyen ve aksine zenginleri koruyan yazarlar olarak suçlaması da gözden kaçmamıştır. Bir diğer yandan yazarların özgürlüğünün elinden alınmasını eleştirmiş ve halkın, yazarların görüşüne ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.

---

[187] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 41-42.
[188] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 42-43.
[189] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 82-83.
[190] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 83.

Yazar son görüşlerini 1942'de basılan *Fikir Güneşi Altında* olarak tercüme edilen eserlerinden altı yaparak geçmişindeki görüşlerine eserinde yer vermiştir. Çünkü o dönemde demokrasi sadece kralın izin verdiği kadar göstermelik olarak var olmuştur. Halkın düşüncesi görüşü önemli olmamıştır. Yazar ve edebiyatçılar bu dönemde insanları aydınlığa çıkarmanın derdine düşmüşlerdir. Geniş çerçeveden bakıldığında, yazar ve edebiyatçılar devrimde fikirsel bir rol oynamışlardır. 1919 Devrimi'nde halkı aydınlatarak İngilizlere karşı olan ayaklanmayı desteklemişler ve bu hareket başarıya ulaştığı için 'devrim' adını almıştır.

Plan ve program hakkındaki düşünceler

Dünya'nın hızlı bir teknolojik ve düşünsel gelişim gösterdiği soğuk savaş yıllarında birçok farklı düşünce ve akım ortaya çıkmıştır. Mısır'ı ekonomik ve sosyolojik alanda geliştirmek için yeni plan ve programlar ülkeler üzerinde etkili olan düşünce akımlarına uygun olarak hazırlanması ön görülmüştür. Yazarlar bu konuyu o dönemlerde eserlerinde, köşe yazılarında ve gazetelerde işlemiş hükümetlerine ve halklarına ışık tutmayı kendilerine görev edinmiştir. O dönemde yazarlar hükümetlerini yapacakları planlar konusunda uzun vadeli düşünmeleri gerektiğini, millî geliri öncelemelerini, nüfus artışına ayak uydurarak ihtiyaçları karşılamalarını, nitelikli eğitim alacak bireyler yetiştirmelerini ve genel kültürü artıracak projeler yapmaları gerektiğini ifade etmiştir.[191] Tevfîk el-Hakîm de ülkenin bilim ve bilim adamlarının ellerinden yükselişe gideceğini ön görmüştür. Kaostan sonra gelecek sistemde hızlı bir şekilde konum elde edilmesi için çabalanması gerektiğini savunmuştur. Çünkü tarihte kaostan sonra yeni haritalar ve yeni düşünceler oluşmuştur. Mısır da kendileri için ortaya çıkacak yeni sistem içerisinde yer edinmelidir. Bundan dolayı yazar bir gelişim ve değişimin ardından rönesans hareketlerinin kendi ülkesinde de olması gerektiğini savunmuştur. Çünkü sağ düzen her zaman durağanlığı simgelemiş ve sol ise yenilikleri takip eden bir yapıya sahip olmuştur. Bilim ile eşleştirdiği solcu düşüncenin yeni bir program sağlayacağı yazar tarafından defalarca dile getirilmiştir. Yazarın genel görüşü 1952 Devrimi öncesinde yazmış olduğu eserlerinde solcuyum demese de sol görüş üzerine olmuştur. Yazarın görüşlerinin devlet ricali tarafından çoğu zaman hoş karşılandığı görülmüş bu yüzden yazar çalışmalarını arttırma kararı almıştır. Özellikle ülkedeki üretim konusunda çarkların durduğunu ve yok oluşa doğru gittiğini ifade etmiş, insanların başkanın ağzından çıkan laflara 'âmin' demekten başka hiçbir şey yapmamasını eleştirmiştir.[192] Dönemin bakanlarından bazıları da yazara göre sağ yönüyle öne çıkan ve uzman görüşlerini reddeden bir yapıya sahiptir. Dürüstlüğün ardından saygının da tartışılamayacak bir yerinin olduğunu düşünmeye başlamıştır. Çünkü üste rapor hazırlayan

[191] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 80.
[192] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 80-81.

astlardır ve bu yüzden sözleri dikkate değer olmuştur. Üst altın dediğini her zaman değerlendirmek zorunda olmuş ancak Mısır'da sağ mantık hâkim olduğundan başarılı olunamamıştır. Burada yazar tarafından sağın var olanı korumaya çalışan tarafı temsil ederken solun devrimi ifade ettiği unutulmamalıdır. Yani yenilik ve inkılap kelimeleri sol görüşün neticesini ifade etmiştir. Bundan dolayıdır ki bilimi ele alan taraf da yine sol taraf olmuştur. Programların ve yeniliklerin de yine sol mantık tarafından yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Ancak yazar sağcıların bulundukları yeri terk etmeleri gerektiğini değil savundukları görüşü terk etmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Her zaman eleştirileri kişiye göre değil, karşısında ülkesini ileri götürmeyen düşüncelere yönelik olmuştur.

Ülke ekonomisi hakkındaki düşünceler

Tevfîk el-Hakîm'in alanı olmadığından dolayı ekonomi konusunda yazar kendine ait bir görüşü yansıtmamış çevresindeki uzmanlardan almış olduğu görüşlerini paylaşmıştır. İsraf konusunda dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiş, özellikle savaş için harcanan paraların tarım ve sanayi sektöründe kullanılmasını tavsiye etmiştir. Liberalizm, komünizm, sosyalizm ve kapitalizm tarzı düşüncelerden bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Ülkenin üst üste yaşadığı yenilgiler sadece toprak kayıplarından ibaret değil, özellikle üç büyük savaştan sonra burada harcanan paralar da zayiat içerisinde yer almıştır. Hatta Yemenli kabileleri yanlarına çekmek için dahi harcamalar yapılmıştır.[193] Savaş için harcanan meblağ sadece düşmana değil, dosta da harcanmış ancak sonuç yine de hüsran olmuştur. Bunun yerine tarımın gelişmesi için sermaye sağlasaydı, halkın ihtiyaç duyduğu ürünlerin fiyatı dudak uçuklatacak kadar yükselmeyeceği yazar tarafından ifade edilmiştir. Tevfîk el-Hakîm bütün bunları anlamak için uzman olmanın gerekmediğini halkın da her şeyin farkında olduğunu ancak bunu söylemekten çekindiklerini dile getirmiştir. Bu sırada İsrail'in kazandığı onca toprak parçasından dolayı ABD'nin Orta Doğu'ya bakışlarını çevirmesi de kaçınılmaz olmuştur. İngiltere'den sonra Amerika'nın da Mısır üzerinde etkileri bu yenilgilerden sonra ağır basmaya başlamıştır. ABD çöküşe sürüklenen Mısır'ı istismar etmeye çalışmıştır.

أخيرًا عندما وجدنا أن الولايات المتحدة إذا كانت فعلًا من مصلحتها أن تحل قضية الشرق الأوسط وتحل

السلام، وجدنا أنها لا تملك هذا حتى في بلادها. وقد وجدنا أن من قال كلمة الصدق من قادتها وقال إن إسرائيل

[193] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 52.

فتحت لها ترسانة الولايات المتحدة بأكثر مما يجب، وإنه يجب أن نراجع أنفسنا في التحيز لإسرائيل، كل من قال هذا وجدناه يسقط، وكذلك الأمر مع نيكسون عندما أراد أن يحل المسألة.

إذن أمريكا ليست لها القدرة أن تحل مسألة الشرق الأوسط بمفردها، لماذا؟ لأن إسرائيل هناك لها وضع يقيد الساسة في داخل أمريكا. من الجائز بشكل لا يتمشى مع مصالح أمريكا نفسها. فإذن الاعتماد على أمريكا سياسيًا، كل الاعتماد، لن يؤدي إلى ما نتمناه دائمًا؛ لأنه بخلاف رغبة الحكام أيضًا ربما كان الحاكم يريد حل المسألة بما يناسبنا لأسباب خاصة بالبترول، خاصة بمصالحه، ولكن ماذا تفعل في القوى التي تقيده في الداخل؛ فيضطر أيضًا أنه يسحب كلامه المناهض لإسرائيل ويتمشى؟ إذن أنت أمام صديق مكبل لا يستطيع أن يمشي معك إلى آخر الشوط. لكن الصديق الآخر أيضًا يجب أن نراعيه ونجعله دائمًا في الصورة، وألا نضعه في وضع غير مشجع له على أن يقف بجانبنا؛ لأنه هو يستطيع أن يقف. لماذا يستطيع؟ لأنه غير مكبل في الداخل باتجاهات تمنعه من مساعدتنا. الشعب السوفيتي نشعر منه بكل صداقة في أشياء كثيرة. الحكومة أيضًا...إذن لا يوجد تخلخل في الداخل يمنع من تنفيذه لما يريد أن ينفذه فيما يختص بنا. أما الذي نرفضه دائمًا فهو النزعة العاطفية في العلاقات الدولية.

“Sonunda, ABD'nin gerçekten kendi çıkarı doğrultusunda Orta Doğu sorununu çözüp barışı sağlayacağını düşündüğümüzde kendi ülkesinde bile bunu yapamadığını gördük. Başkanlarından bazılarının asıl gerçekleri söylediğini ve İsrail’in ABD’nin cephaneliği olduğunu söylediklerini gördük. İsrail’e ve Nixon’a karşı önyargımızı yeniden gözden geçirmeliyiz diyenin boşa konuşmuş olduğunu gördük.

O hâlde Amerika, Orta Doğu meselesini tek başına çözebilecek güce sahip değildir. Neden? Çünkü orada İsrail’in, Amerika içindeki siyasetçileri kısıtlayan bir konumu vardır. Üstelik bu durum bazen Amerika’nın kendi çıkarlarıyla bile örtüşmeyebilir. Dolayısıyla siyasî bakımdan Amerika’ya bütünüyle dayanmak, her zaman arzu ettiğimiz sonucu vermez. Çünkü yöneticilerin isteğinin aksine bile olabilir: Mesela bir başkan, petrol ya da kendi çıkarları gibi sebeplerle sorunu bizim lehimize çözmek isteyebilir; fakat içeride onu kısıtlayan güçler karşısında ne yapabilir? Bu yüzden İsrail karşıtı sözlerini geri çekmek ve onlara uymak zorunda kalır. Yani karşınızda sizinle sonuna kadar yürüyemeyen eli kolu bağlı bir dost vardır. Öte

yandan diğer dostu da (Sovyetler Birliği'ni) hesaba katmak, onu daima tablonun içinde tutmak ve bizi destekleme konusunda isteksiz hâle getirecek bir konuma sokmamak gerekir. Çünkü o gerçekten yanımızda durabilir. Neden? Çünkü içeride onu bize yardım etmekten alıkoyan eğilimlerle bağlı değildir. Sovyet halkından birçok konuda samimi bir dostluk hissediyoruz, hükümetinden de öyle… Yani içlerinde bize dair yapmak istediklerini engelleyen bir bölünmüşlük yoktur. Bizim her zaman reddettiğimiz şey ise uluslararası ilişkilerdeki duygusal yaklaşımdır."[194]

Tevfîk el-Hakîm uluslararası ilişkilerde daha rasyonel ve pragmatik olmayı savunmaktadır. Mısır yararına doğru ilişkilerin kurulması gerektiğini vurgulamıştır. İsrail ve ABD ilişkisi karşılıklı bir pragmatizme dayanmaktadır. İsrail ne zaman başı sıkışsa ABD'den yardım istemekte ve ABD de İsrail'i Orta Doğu'yu kontrol etmek için merkez olarak kullanmaktadır. 1947'den günümüze kadar ABD ve İsrail arasındaki ilişki sıkı bir şekilde devam etmiştir. Yazar uluslararası ilişkilerde Sovyet Rusya'nın da varlığını kabul ederek denge politikasını savunmuştur.

Mısır'da ham madde ve iş gücü olmasına rağmen sanayi kollarının planlanmasında problemler yaşanmıştır. Ülke içerisinde zengin insanların üretim ve yatırımdan uzaklaşıp komisyonculuk yapması ülkedeki sanayileşmenin yavaşlamasına sebep olmuş, aksi halde elli yıllık bir süreçte Sovyet Rusya seviyesine ulaşılabileceği ön görülmüştür.[195] Devletin sermaye sağlama problemi de sanayileşmenin ve tarımın önünde bir engel olmuştur. Savaş için harcanan paralardan sonra ülke içerisindeki yetersiz sermayeden dolayı yeni iş kolları oluşturulamamış ve var olan sanayi devam ettirilememiştir. Bu yüzden dışarıdan yatırımlara ihtiyaç duyulmuştur. Devletin kasasındaki para herhangi yeni bir savaş tehlikesine karşın kullanılmak üzere saklanmış, bundan dolayı piyasadaki para sadece el emeği ile elde edilen para olmuştur. Nil Nehri'nin bulunduğu havza hem verimli olmasına hem de birçok madene ev sahipliği yapmasına rağmen yeterince kullanılamamıştır. Bu durumun en temel sebebi dahilî ve haricî baskılar olmuştur. Hükümetlerin en temel amacı halkı yönetmek ve kaos oluşmasını engellemek olmuş, kendilerine yapılan dış baskıyı delmek gibi bir niyetleri ya da çabaları olmamıştır.[196] Mısır 1919 Devrimi ile bağımsızlığını İngilizlerden geri kazanıp 1952 Devrimi ile kral otoritesini ortadan kaldırmış olsa da hâlâ pratik anlamda özgür olamamıştır. Özgürlük ifadesini Tevfîk el-Hakîm yalnızca halk için ifade etmiş olmasına rağmen Mısır için de ABD tarafından eli kolu bağlanmış bir ülke profili çizilmiştir. Yazarın özgürlük kavramını yönetim

[194] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 70.
[195] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 61.
[196] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 84.

ve tebaa arasındaki çıkarımı da oldukça şaşırtıcıdır. Polis devleti anlayışı olduğu için halk özgür değildir. Yönetenler özgür değildir çünkü halk özgürce dileklerini dile getiremediğinden yönetim kadrosu, sığ mantıklarının dışına çıkmak konusunda bir şey yapma gereği duymamışlardır. Bu yüzden yönetim kadrosu kendi düşün hapishanelerinde sıkışıp kalmıştır.

1952 Devrimi öncesinde İngiliz işgalinden sonra ülke içerisinde bazı atılımlar olmuştur. Şirketler kurulmuş ancak iflas etmiştir. Çünkü devlet adamları kendi menfaatlerini hiçe sayan oluşumlara karşı tavır almıştır. Sorun sadece bu olmayıp içinde para aklama ya da hırsızlık amacıyla kurulmuş sahte şirketler zenginler tarafından kurulmuştur.[197] Böylelikle zengin daha zengin fakir daha fakir olmuştur. Ülkedeki form tartışmasını etkileyen bir etken de ekonomik gelişimler olmuştur. Çünkü kapitalizm düşüncesini ülkede yok eden şeyin sahte şirketlerin kurulması ve kullanılmasındaki olumsuzluklar olmuştur.

Ekonomik kalkınma için ayrılan bütçe 1948 Savaşı sebebiyle kullanılmış ve o dönemki sanayi kalkınmalarına Mısır katılamamıştır. Bu yüzden sürekli geriden gelen Mısır ekonomisi tartışmaların konusu olmuştur. Mısır'da arz talep dengesi onlarca yıl sağlanamamış, özellikle 1956 Savaşı sonrasında tüketim miktarı üretim miktarını geçmiştir. Ordunun Sina Çölü'nde uzun süre kalması ve askerî harcamaların o dönemde had safhaya çıkması birçok alanda fiyat artışlarına sebep olmuştur. Fiyat artışlarının yükselmesinin en büyük sebeplerinden biri de satıcıların aç gözlülüğü ve ahlaksızlığı olmuştur.

لا حديث للناس اليوم إلا عن الغلاء ... هذا الداء المستعصي الذي تعبت الرءوس وكلَّت الهمم في البحث عن علاجه ... ألا ترى له من دواء؟ فلنبحث أولًا عن أصل هذا المرض بعيدا عن نظريات العلماء والخبراء. فمهما يكن من قوة الأسباب الاقتصادية أو غيرها مما يؤثر في السوق ويرفع الأسعار، فإن السبب الأكبر هو في أيدينا نحن، بل في بطوننا. أن نضعها على موائدنا في كل يوم. إن شراهة المنتج والبائع إنما تنبع من شراهة المشتري والمستهلك (مجتمع الاستهلاك) وإليكم تجربة تثبت ذلك بالدليل. قوموا، معشرَ المستهلكين، بحملة واسعة النطاق واستخدموا فيها الصحف والإذاعة وكافة طرق النشر لتحديد الأصناف وتنظيم ألوان الطعام لكل قادر ولكل بيت، محذرين من أكل الفاكهة أكثرمن مرتين في الأسبوع واللحم أكثر من ثلاث مرات والأرز أكثر من مرتين أو ثلاث، واحملوا حملة شعواء على الإسراف والتبذير والترف في المأكل والملبس، وروِّجوا للقناعة والبساطة. افعلوا ذلك بكل وسيلة وأنتم

[197] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 67.

ترون العجب: إن الكروش ستختفي وينقص الترهل ومرض السكر وضغط الدم، وتنقص الأسعار وتعمر الجيوب ويَطعَم الفقير والغني. لا فائدة من علاج الغلاء قبل أن نعالج بطوننا وترفنا. لا شيء يقتل البائع الطامع غير المشتري القانع...

"Bugün insanlar sadece yüksek fiyatlardan bahsediyor. Bu insanların çare arayan akıllarını yoran ve tedavisi mümkün olmayan bir hastalıktır. Bunun için bir çare görmüyor musun? O hâlde önce bilim adamlarının ve uzmanların teorilerinden uzak bu hastalığın kökenini araştıralım. Ekonomik veya diğer nedenler ne kadar küçük de olsa piyasayı etkiler ve fiyatları yükseltir. En büyük sebep bizim elimizde ancak mide elimizde değildir. Et, meyve, pirinç gibi gıda maddelerini her gün sofralarımıza koymak istediğimiz sürece hiçbir günde fiyatları önemli ölçüde düşmeyecektir. Tüketim toplumunda üretici ve satıcının oburluğuyla alıcı ve tüketicinin oburluğundan kaynaklanmaktadır. İşte bunu delille kanıtlayan bir deneyimlenmiş bir öneri: Tüketicilerle birlikte geniş çaplı bir kampanya başlatın ve gazeteleri, radyoyu ve tüm yayın araçlarını kullanarak her sağlıklı kişi ve her aile için gıda türlerini belirleyip renklerini düzenleyin; günde iki defadan fazla meyve yenmemesi konusunda uyarıda bulunun. Haftada üç defadan fazla et, haftada iki veya üç defadan fazla pirinç tüketilir. Yiyecek ve giyimde israfa ve lükse karşı amansız bir kampanya başlatalım, kanaati ve sadeliği teşvik edelim. Bunu mutlaka yapın ve mucizeyi göreceksiniz. Göbek kaybolup gidecek, şeker ve tansiyon düşecek. Fiyatlar düşer, cepler dolar, fakir ve zengin doyar, midemizi ve lüksümüzü tedavi etmeden önce yüksek fiyatlara tedavi olmanın bir anlamı yok. Açgözlü bir satıcıyı kanaatkâr bir alıcıdan başka hiçbir şey öldüremez."[198]

Yazarın paylaşmış olduğu tavsiye onun Avrupa analizlerinden kaynaklanmaktadır. Avrupa'nın tamamen kapitale teslim olmaması için almış oldukları bir önlemi okuyucularıyla paylaşmıştır.

Tevfîk el-Hakîm *Yeniden Uyanış* ve *Yeniden Uyanış Yolunda Belgeler* eserlerini geç dönemde yazmış ancak o dönemde bazı suçlamalarla töhmet altında olduğu için içerisine daha önce yazmış olduğu eserlerinden alıntılar eklemiştir. Böylelikle şu anki fikirlerinin bugüne ait olmadığını daha önce de aynı şeyleri düşündüğünü ancak kral baskısından o günlerde dile getiremediğini aktarmıştır.

[198] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 86.

Yazar *Ay'ın Güneşi Altında* adlı eserinde gezilerinde başından geçen olayları toplamış, fikirlerini sunduğu, halkı aydınlatmaya çalıştığı köşe yazılarında bunları aktarmıştır.

ويحضرني هنا مثَل أحب أن أذكره: فقد وجدت في حانوت حلاقة ذات مرة حلاقَين أحدهما يعمل إلى جانب الآخر ويتقاضيان أجرَين متساويَين، الأول مصري والثاني يوناني، فعلمت شيئًا عجيبًا: فقد قال لي العامل المصري إنه وهو في بلاده لا يستطيع أن يعلِّم أبناءه بالمجان، ولا أن يستشفي بالمجان، وإنه لا يجد أحدًا ولا هيئة تعينه على تكاليف العيش. بينما زميله اليوناني يعلِّم أولاده كلهم بالمجان، في المدارس اليونانية، ويستشفي هو وعائلته بالمجان في المستشفيات اليونانية؛ لأن هناك هيئات ونقابات يونانية تُعنى أتم العناية بمساعدة العمال والأجُراء اليونانيين! وقد روى لي هذا العامل المصري أيضًا أنه ذهب بابنته الصغيرة يومًا إلى مدرستنا الأولية، فوجد عاملًا مصريًا آخر قد عجز عن دفع مصروفات ابنته، على ضآلتها (عشرة قروش شهريًا)، فاضطر إلى العودة بها إلى البيت، مما حزَّ في نفس زميله فأخرج أَجْره اليومي من جيبه ودفعه من أجله. لا شك في أن أكثر الناس يوافقونني على أن هذا الوضع للأشياء يجب أن يتغير.

"Bu noktada aklıma çok sevdiğim bir hikâye geliyor: Bir keresinde bir berber dükkânın birinde yan yana çalışan ve eşit maaş alan iki berber buldum. Birincisi Mısırlı, ikincisi ise Yunandı. Onlardan garip bir şey öğrendim. Mısırlı işçi bana ülkesindeyken çocuklarını ücretsiz okutamayacağını söyledi. Bedava hastaneye kaldırılamaz ve geçim masraflarına yardımcı olacak kimseyi veya kuruluşu bulamaz. Yunan meslektaşı tüm çocuklarına ücretsiz ders verilirken kendisi ve ailesi Yunan okullarında ücretsiz eğitim görüyor, Yunan hastanelerinde ücretsiz tedavi görüyor. Çünkü Yunan işçi ve çalışanlarına yardım etmekle tam olarak ilgilenen Yunan kurumları ve sendikaları var. Bu Mısırlı işçi de bir gün küçük kızını ilkokulumuza götürdüğünü anlattı. Kızının ayda on kuruş olan masraflarını karşılayamayan başka bir Mısırlı işçi buldu. Bu yüzden onu eve geri götürmek zorunda kaldı. Bu durum meslektaşını üzdü ve cebinden yevmiyesini çıkarıp ona verdi. Hiç şüphe yok ki çoğu insan bu durumun değişmesi gerektiği konusunda benimle aynı fikirde."[199]

Mısır ekonomisi hem savaşların etkisinden dolayı hem de iç ve dış siyasî baskılardan dolayı ülke ekonomisi ve halka yansıyan mikro ekonomide sorunlarla karşılaşmıştır. Kendisi gibi şanslı olmayan Yunanistan bile ekonomik anlamda halkının yanında daha fazla

[199] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 82.

olabilmiştir. Devrimler arasında özellikle siyasî bağlamdaki tıkanıklıklar yüzünden Mısır ekonomisi ilerleme kaydetmemiştir. Ancak belli bir dönem sonra sahte şirketlerin düzeni yıkılmış ve ekonomik anlamda hem gerçek şirketler hem de bu şirketlerin işçileri refah seviyesi anlamında olumlu olarak etkilenmişlerdir. İşçi ücretleri zamanla yükselmesine rağmen işçi standartları aynı kalmış, bunun için yazar işçi ücretlerinden bir kısmını sendikalar kurularak toplanması gerektiğini ve bu paralar ile sağlık, eğitim, barınma, gıda ve eğlence alanları inşa edilmesini gündeme taşımaya çalışmıştır.[200] Yıllar içerisinde ülkede birtakım olumlu atılımlar olsa da bu atılımlar zenginlerin işine yaramış ve halkın alım gücünü aşan fiyat arttırımları uygulanmıştır. Materyalizmin, kariyerciliğin ve gözü doymayan ahlaksızların elinden üretilen ürünler ihtiyaç sahiplerinin ellerine ulaşamamıştır.[201] Sonuç olarak sorun sadece ABD ve İngiltere gibi dış baskılar ya da savaşlarda yaşanan büyük maddi kayıplar değil; asıl sorun, ahlakını ve bilincini kaybetmiş bir ülke hâline gelinmiş olmasıdır. İnsanlar maddi çıkarlara yönelmiş, maneviyat konusunda endişe duyulacak seviyede çöküş yaşanmış ve Filistin o devirde İsrail'in merhametine terk edilmiştir. Yazar maddi çöküntünün beraberinde manevî çöküntüyü de getirdiğini ifade etmiştir. Bu yüzden Mısır toplumunun bilincini tekrar tesis etmek için ekonomik refahın sağlanmasını gerektiğini aktarmıştır.

Son sözleri

Tevfîk el-Hakîm 1952-1956 yılları arasında ekonomik ve sosyal atılımları gördükten sonra 'Abdu'n-Nâsır'ın ülke için büyük ilerlemeler sağlayacağını düşünmüştür.

وبعدُ... فما هو الموقف الآن؟ وخاصة بالنسبة إلى شيخ مثلي في المرحلة الأخيرة من العمر؟ هل أسكن إلى الراحة، ولي الحق فيها، الآن؟ أو أبذل ما بقي لي من عمر وأنفاس في المشاركة بالجهد الضئيل أتوقع مجيئه من أحداث؟ نعم إن بلادنا مقبلة على تغييرات اجتماعية لا بد منها للسير في طريق التطور الحتمي. وإن ما أخشاه هو أن تضيع فرصة التقدم الحقيقي مرةً أخرى في متاهات تغوص فيها الأقدام، وأن يفشل أصحاب النوايا الطيبة في غرس اشتراكية حقيقية، بعيدة عن الشعارات الكلامية، تنفع الشعب حقًّا وتحمي حقوق الملايين من الكادحين والمحرومين، وترتفع بمستوى اقتصاد شعبنا (كما نصحنا خروشوف) ومستوى ثقافته ورفاهيته ... إلخ. إني أضع يدي في يدِ مَن يسير بنا في هذا الطريق. وتحت تصرفه أودع رصيدي الباقي من الطاقة القليلة والصحة الضعيفة. لقد

[200] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 85.
[201] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 85-86.

حقق عبد الناصر شيئًا من الاشتراكية، وكان من الطبيعي والمنطقي أن أنوِّه بذلك وأضخِّمه. أنا بالذات؛ لأنه كان يعلن أنه قرَأني وتأثر بي إلى حدٍّ وصفتْه بعض الكتب الأجنبية بأنه تلميذ أفكاري. وكان من مصلحتي الشخصية إذن أن أستغل هذه الصفة وأضخمها بتضخيم منجزاته. ولكن مصلحة مصر المتجددة هي في ألا تقنع وتتجمد على هذه الاشتراكية الهزيلة، وأن تعلم أنه قد ضيعت عليها فرصة الاشتراكية الحقيقية حتى تهب مرةً أخرى تطالب بها.

والدوام دائمًا لمصر.

"Peki… Özellikle ömrünün son safhasına gelmiş benim gibi bir ihtiyar için tutumum ne olmalıdır? Artık rahatlığa çekilip (ki buna hakkım da var) dinlenmeli miyim? Yoksa kalan ömrümü ve nefesimi, gelmesi beklenen olaylara küçük de olsa bir katkı sunmak için mi harcamalıyım? Evet, ülkemiz kaçınılmaz bir gelişme yolunda ilerlemek için zorunlu toplumsal değişimlere doğru gitmektedir. Benim korkum, gerçek ilerleme fırsatının bir kez daha ayağın batağa saplandığı karmaşık labirentlerde kaybolması; iyi niyetli insanların, sloganlardan ibaret olmayan, gerçekten halka yarayan, milyonlarca emekçi ve yoksulun haklarını koruyan, halkımızın ekonomisini (Hruşçov'un da tavsiye ettiği gibi), kültürünü ve refahını yükselten gerçek bir sosyalizmi yerleştirmekte başarısız olmalarıdır. Ben elimi bu yolda bizi yürütene uzatıyorum ve kalan azıcık gücümü, zayıflamış sağlığımı onun emrine veriyorum. 'Abdu'n-Nâsır sosyalizmin bir kısmını gerçekleştirdi, bunu övmem ve büyütmem doğal ve mantıklıydı. Özellikle ben; çünkü kendisi beni okuduğunu ve belli ölçüde etkilendiğini ilan etmişti; hatta bazı yabancı kitaplar onu "fikirlerimin öğrencisi" diye nitelemişti. Dolayısıyla bu sıfatı kendi kişisel çıkarım için kullanıp, başarılarını abartmam benim için de yararlıydı. Ama Mısır'ın yenilenen çıkarı şudur: Bu cılız sosyalizmle yetinmemek ve onun, Mısır'a gerçek sosyalizm fırsatını kaçırttığını bilmek; ta ki ülke yeniden ayağa kalkıp onu talep edene kadar.

Daima Mısır için…"[202]

Tevfîk el-Hakîm Mısır'ın geleceği hususunda sosyalizmin doğru uygulanmadığından yakınmıştı. Ancak cumhurbaşkanlığı makamına ilk geldiğinde önceliği programlar olmasına rağmen 'Abdu'n-Nâsır döneminde form yolunda da büyük bir ilerleme katedilmiştir. Çünkü asırlardır hak ve hürriyet sahibi olamayan halkın elinde artık maddi bir şeyler var olmaya

[202] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 87.

başlamıştır. Mısır; bağımsız ve hürdü, halkı da öyle olmalıydı. Bundan dolayı yazarın biçim ve içerik konusunda son düşüncesi sosyalizm ve sosyalizmin güçlendirilmesi olmuştur. Özellikle göze çarpan diğer bir konu 'Abdu'n-Nâsır'ın Tevfîk el-Hakîm'in öğrencisi olarak nitelendirilmesidir. Bu betimleme gösteriyor ki 'Abdu'n-Nâsır'ın yazardan birçok şey öğrendiği ve hatta belki de yazara ait önerileri uygulamışlığı da vardır. Bu dışarıdan yapılan betimleme kalemin kılıcı yönettiğini ve yönlendirdiğini gösterir. O hâlde bilgisine güvenilen, dürüst, güvenilir ve özgür bir kalemin sahibi devrimcilerin düşüncelerini dahi yönlendirebilir.

3.2.2.2. Tevfîk el-Hakîm'in mektubu ve mektup hakkındaki soruşturma

Tevfîk el-Hakîm topluma karşı sorumluluuğunu yerine getirdikten sonra polis devlet yapısı bunun karşılığını vermek istemiştir. Tevfîk el-Hakîm'in kaleme aldığı eserleri ve gazetelerdeki köşe yazılarının dışına çıkarak daha farklı bir yol izlemiş ve Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a bir mektup yazmaya karar vermiştir. Bir mektubun suç teşkil edilebilmesi için tehdit, azmettirme ya da en azından yalan bilgilere kaynaklık ettiğinde mektubun bir davanın konusu olması çok doğaldır. Ancak ülkesi için önerilerini sunan bir yazarın mektubunu bir yayınevi aracılıyla başkana iletmesi nasıl bir soruşturma konusu olmuştur? Muhtemeldir ki o dönem de üstler ve astlar arasındaki çatışmalardan kaynaklı olarak el-Ahrâm'da Tevfik el-Hakîm'e karşı kin besleyen biri ya da birileri tarafından bir süre sonra bu olay açığa çıkarılarak gündeme gelmiştir.

Tevfîk el-Hakîm'in mektubu

O dönemde yazarın kendisine saygı duyan büyük bir çevresi bulunmaktaydı. İyi bir dost ve iyi bir lider olarak gördüğü Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'a ülkesinin ve milletinin refahı için bir mektup yazmayı istemiş ve bunun için bazı arkadaşlarından yardım almıştır. Ancak aradan zaman geçmesi ve çevresindeki insanların yaş olarak büyük ya da birtakım rahatsızlıklara maruz kalmasından dolayı yapılan soruşturmada tam bir sonuca varılamamıştır. Sadece belirsizlikten ötürü bazı kişiler hapis cezasına çarptırılmıştır.

سمحت لنفسي أن أكتب إليكم هذا الخطاب الخاص؛ لما لي من صلةِ قلمٍ بجريدة الأهرام باعتبارها المنبر الذي ينطلق منه صوت بلادنا في أرجاء الأرض. ودفعني إلى ذلك ما علمت به في أمر تعيين الأستاذ محمد حسنين هيكل وزيرًا للإرشاد. ولثقتي الوطيدة بسداد رأيكم، فقد تقبلت الخبر بشيء من التفكير. وجعلت أقلب الأمر على مختلف وجوهه. وتمهلت قليلًا في قَبول ما يَلوكه الناس من تعليقات، ربما كان أكثرها صادرًا ممن يُهِمُّهم إضعاف هذا المنبر، وإخفاتُ صوت يُعتقَد أنه منبعث من نبع القلب الوطني والقومي. مهما يكن من أمر فهناك حقيقة لم أستطع

لها دفعًا؛ هي أن جريدة الأهرام، باستقلالها وبما فيها من أقلام حرة يثق بها الناس، قد استطاعت، وتستطيع دائمًا، أن تُشيع في النفوس الثقة والأمل، وبهذا الاتجاه الذي سارت فيه في طرح الحقائق، حتى المؤلم منها، ثم الإيحاء مع ذلك بروح التفاؤل، بعيدًا عن أي توجيه رسمي، قد هيأها لهذه المهمة الفريدة في وقتنا الحاضر، وجعل منها الأداة الفعالة في تنوير الرأي العام والتأثير فيه، دون الالتجاء إلى الشعارات المفتعلة التي مجَّها الناس من أجهزتنا الرسمية. وهذه الأجهزة الرسمية الإذاعية لها عذرها، ولا يُنتظَر منها أن تفعل أكثر مما تفعل؛ لأن الناس لا تصدِّق غالبًا ما يصدر عن جهاز حكومي. وهنا الأزمة الحقيقية يا سيادة الرئيس. أزمتنا اليوم هي أزمة ثقة. والحالة النفسية التي يمر بها شعبنا اليوم هي الحيرة والقلق وبلبلة الفكر. وكل شعب في مثل وضعنا مر بهذه الحالة. ولكن علاجها دائمًا كان في وجود الثقة. لأن أصواتًا ومنابرَ حرة كان يُعرَف منها كلُّ شيء بحجمه. أما نحن فقد انفردنا بالعلة دون العلاج؛ لأننا اعتمدنا على أجهزة الدعاية الرسمية وحدها. جهاز واحد كان يُرجى منه العلاج؛ هو الحر. وكان الناس في مصر والعالم العربي، بل وخارج هذه البلاد، ينتظرون كل جمعة ليعرفوا حقائق ما يجري من خلال أسطر لا تنتمي إلى جهة رسمية، «بصراحة» مقال، ولكنها تكشف عن الصدق الذي يريده الناس، على قدر الإمكان.

أتصور الآن ما يجري يا سيدي الرئيس إذا فقدت الأهرام هذه الصفة. ما الذي سيبقى للناس؟ أبواق إذاعة وتلفزيون لا تقبل إلا أغانيها! وكل نشاط لهذه الأجهزة في مجال الرأي سيأتي بعكسه؛ لأن الناس لا تريد الآن أن تصدِّق إلا ما يصدر بعيدًا عن السلطة.

صدِّقني يا سيادة الرئيس، إن جريدةً كالأهرام بأقلامها المستقلة تستطيع أن تعالج نفسية الرأي العام بأفضلَ مما تستطيع وزارة من الوزارات. ولا أقولها دفاعًا عن زميل، فالموقف أجلُّ وأخطر من أن أنظر إليه من زاوية شخصية. إنما هو الحق الذي أراه ونحن نجتاز مرحلة حرجة من تاريخنا، على كل مواطن فيها أن يكون صريحًا.

فاعذرني يا سيادة الرئيس إذا أقحمت نفسي وكتبت إليكم لأول مرة بما بدا لي في هذا الشأن الهام. وإني لعلى يقين دائم بحكمتكم وحبكم لبلادكم، بما تريدون لها وتعملون من أجل حريتها ونهضتها.

وتفضلوا يا سيادة الرئيس بقبول أصدق آيات التقدير والإجلال.

“Ülkemizin sesinin tüm dünyaya yayıldığı yayınevi olan el-Ahrâm gazetesiyle olan bağlantımdan dolayı bu özel mektubu size yazmak için kendime izin verdim. Profesör Muhammed Husneyn Heykel’in Rehberlik Bakanı olarak atanması hakkında öğrendiklerim beni bunu yapmaya teşvik etti. Fikrinize olan güçlü güvenim nedeniyle durumu biraz düşündükten sonra kabul ettim. Konuyu farklı yönlere çevirdim. İnsanların ağızdan ağıza dolaştırdığı yorumları kabul etmeden önce biraz duraksadım; çünkü bunların çoğu, bu kürsüyü zayıflatmakla ilgilenen ve ulusal ve de millî yüreğin kaynağından yükseldiğine inanılan bir sesi susturmak isteyen kimselerden gelmiş olabilirdi. Her ne olursa olsun, karşı koyamadığım bir gerçek vardır: El-Ahrâm gazetesi, bağımsızlığı ve halkın güvendiği özgür kalemleri sayesinde, insanların gönüllerine güven ve umut aşılamayı başarmıştır ve her zaman da başarabilmektedir. Gerçekleri -acı olanları bile- ortaya koyma konusundaki bu tutumu ve bununla birlikte resmî bir yönlendirmeden uzak, iyimserlik ruhu oluşturması, onu çağımızda bu benzersiz göreve hazırlamış; böylece kamuoyunu aydınlatmada ve onu etkilemede resmî kurumlarımızın insanların bıktığı yapay sloganlara başvurmadan etkili bir araç hâline getirmiştir. Radyo ve benzeri resmî yayın organlarının ise kendi mazeretleri vardır, onlardan yaptıklarından daha fazlası beklenemez. Çünkü insanlar çoğu zaman bir devlet kurumundan çıkan şeye inanmazlar. İşte asıl kriz burada Sayın Başkan. Bugünkü krizimiz bir güven krizidir. Halkımızın bugün içinde bulunduğu psikolojik durum; tereddüt, kaygı ve düşünce karmaşasıdır. Bizim durumumuzdaki her halk bu aşamadan geçmiştir. Fakat bunun tedavisi her zaman güvende bulunmuştur. Çünkü özgür sesler ve kürsüler vardı ve her şey onların aracılığıyla gerçek boyutlarıyla biliniyordu. Oysa biz, tedavisi olmadan hastalığa yakalanmış gibiyiz çünkü yalnızca resmî propaganda araçlarına bel bağladık. Oysa şifa beklenen tek bir araç olarak özgür basın vardı. Mısır’da ve Arap dünyasında, hatta bu ülkelerin dışında bile insanlar her cuma, resmî bir makama bağlı olmayan satırlar aracılığıyla olup bitenin gerçeklerini öğrenmek için beklerdi. ‘Açık sözlülük’ başlıklı o makale, imkânlar ölçüsünde insanların aradığı dürüstlüğü ortaya koyardı.

Sayın Başkan, el-Ahrâm bu özelliğini kaybederse ne olacağını şu an hayal edebiliyorum. İnsanları yalnızca kendi şarkılarını kabul eden radyo ve televizyon ağızlarıyla bırakacak ne olacak? Bu organların görüş alanındaki her faaliyeti tam tersi sonuçlara yol açacaktır. Çünkü artık insanlar iktidar dışında çıkan hiçbir şeye inanmak istemiyorlar.

Sayın Cumhurbaşkanım, el-Ahrâm gibi bir gazete, bağımsız kalemleriyle kamuoyunun psikolojisine herhangi bir bakanlıktan daha iyi hitap edebiliyor. Bunu bir meslektaşımı

savunmak için söylemiyorum. Çünkü durum benim için kişisel açıdan bakamayacak kadar ciddi ve tehlikeli. Aksine, tarihimizde her vatandaşın dürüst olması gereken kritik bir aşamadan geçerken gördüğüm bir gerçek bu. Bu yüzden Sayın Başkan, eğer bu önemli konuyla ilgili olarak bana ilk defa kendimi dahil edip size yazdımsa kusura bakmayın ve ülkeniz için ne istediğiniz, onun özgürlüğü ve rönesansı için ne yaptığınız konusunda bilgeliğinizden ve ülkenize olan sevginizden her zaman eminim.

Sayın Başkan, en içten takdir ve hürmetlerimizi lütfen kabul edin."[203]

صورة رسالة توفيق الحكيم

Şekil 1: Tevfîk el-Hakîm'in Mektubu 1. Sayfa

[203] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 15-16.

Şekil 2: Tevfîk el-Hakîm'in Mektubu 2. Sayfa

Tevfîk el-Hakîm'in 'Abdu'n-Nâsır'a yazmış olduğunu mektup incelendiğinde herhangi bir tehdit ifadesi ya da ülkedeki siyaseti çevirip döndürme gibi herhangi bir şey göze çarpmamıştır. Aksine toplumu için çözüm üretmeye çalışarak var olan krizin güven ve dürüstlük olduğunu ifade etmiştir. Çünkü yıllarca el-Ahrâm bağımsız bir yayın organı olarak

çalışmıştır. Herhangi bir projeyi veya stratejiyi içermemiştir. Basın özgürlüğünün ve basında kalemlerini kullanırken yazarların da özgür olması gerektiğini birçok yazar ve düşünür el-Ahrâm bünyesinde savunmuştur.

Yazar entelektüellerin görüşlerinin önemli olduğunu daha önce de ifade ettiği gibi şimdi de dile getirmiştir. Solcuların sözlerinin de dinlenmesi gerektiğini belirtmek istemiş, onların kaleminin susturulmasına karşı çıkmıştır. Bu sözleri ifade ederken muhatabının bir devlet başkanı olduğunu da unutmamıştır. Göndermiş olduğu mektup Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın son zamanlarında ortaya çıkmış ve emniyet tarafından incelenmiştir. Bakan Heykel'in el-Ahrâm'ın yönetimine atanması özgür kalemleri susturacağı düşüncesinden dolayı yazar ve arkadaşları başkana böyle bir mektubun gönderilmesine karar vermiştir. Bu yüzden yazar ve mektubun gönderilmesinde yardımcı olan şahıslar hakkında soruşturma dosyası açılmıştır.

Mektup hakkındaki soruşturma

Mektup hakkında yapılan soruşturma kamuoyunda Tevfîk el-Hakîm ve el-Ahrâm'ın saygınlığını yitirmesine yol açmıştır. Hatta Tevfîk el-Hakîm'in düşünceleri köşe yazılarına kadar incelenmiş birçok kişi sorguya çekilmiş ve asıl niyetinin ne olduğu öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu sırada bazı kısımlardan ona ajan, vatan haini ve istihbaratçı gibi ithamlar gelmiştir. Bu yüzden Tevfîk el-Hakîm, *Yeniden Uyanış Yolunda Belgeler* adlı eserinde bu konuyu da irdelemek zorunda kalmıştır. Gizlilik içerisinde yönetilen soruşturma evresi hakkında yazarın verdiği bilgiler dışında bilgi bulunamamıştır. Yazar da bu tartışmaların ve soruşturmanın mahiyetini açıklamak için bu kısımdaki detayları atlamamıştır. Mektubun yazılış amacından başlayarak açıklamalar yapmıştır.

أما الرسالة فقد كتبتها بمناسبة تعيين محمد حسنين هيكل وزيرًا، ونقْله بذلك من مجال القلم إلى كرسي السلطة. وأردت أنا أن أجعل من هذه المناسبة وسيلة لإفهام الرئيس عبد الناصر أن البلاد، وهي تعاني أزمة نفسية شديدة بعد هزيمة ١٩٦٧ م، أصبحت لا تصدِّق ما يصدر عن الجهات الحكومية؛ لأن أزمتنا هي أزمة ثقة. ولذلك فإن الأقلام الحرة المستقلة هي وحدها التي تستطيع أن تعالج نفسية الرأي العام.

"Mektubu Muhammed Husneyn Heykel'in bakan olarak atanması ve böylece kalemden (yazar) yönetim koltuğuna geçmesi vesilesiyle yazdım. Bu vesileyle, Başkan 'Abdu'n-Nâsır'ın, 1967 yenilgisinden sonra ciddi bir psikolojik kriz yaşayan ülkenin artık hükümet kurumlarının yayınladığı haberlere inanmadığını, ülkedeki krizin çok ağır olduğunu ve bizim krizimizin bir

sosyal kriz olduğunu anlamasını istedim. Dolayısıyla kamuoyunun psikolojisine ancak özgür ve bağımsız kalemler hitap edebilir."[204]

1967 Savaşı devlet radyolarından, televizyonlarından ve gazetelerinden birçok yalan haber verilmesinin ardından güven bunalımına neden olmaya başlamış ve halk el-Ahrâm'ın elinden çıkan haberlere güvenmiştir. Halk ve devlet arasında oluşan bu sosyal kriz, el-Ahrâm'ın ününü daha çok arttırmıştır. Yazar kendisi ve kendisi gibi düşünen yazarları bir aydın olarak nitelemiş, bu yüzden var olan durumu aydınlatacak ve çıkış yolunu gösterebilecek kimselerin el-Ahrâm'dan çıkacağını ve güven problemini ortadan kaldırabileceğini ifade etmiştir.

Mektup önce soruşturma dosyalarında el-Ahrâm'a yapılan bir soruşturmada bir delil olarak yer alırken zamanla ayrı bir soruşturmanın konusu hâline gelmiş ve mektubun gönderilmesine Tevfîk el-Hakîm'in beraberinde Lutfi el-Hûlî ve Heykel'in sekreteri olan Nevâl el-Mahallâvî de soruşturma kapsamında değerlendirilmeye başlanmıştır.[205] Lutfi ve Nevâl, Tevfîk el-Hakîm'i büyük üstat olarak gördükleri için Tevfîk el-Hakîm'in düşüncelerini önemserlerdi. Bu yüzden mektubun gönderilmesi konusunda yardımları olabileceği düşünülmüştür. Ancak mektubu 'Abdu'n-Nâsır'a gönderen kişinin Hatem es-Sâdık olduğu ifade edilmiştir.[206] Hatem es-Sâdık ve Lutfi mektubun gönderme konusunu önceden bilenler arasında olmuştur. Ancak mektubun içeriği hakkında en ufak bilgilerinin olmadığını dile getirmişlerdir. Tevfîk el-Hakîm onlara fikirlerini 'Abdu'n-Nâsır'a anlatmak istediğini söylemiş, Hatem ve Lutfi bunda hiçbir beis olmadığını düşündüklerinden Tevfîk el-Hakîm'e yardım etmeyi kabul etmişlerdir. Bunun röportaj ya da mektup yoluyla yapılabileceğini söylediklerinde Tevfîk el-Hakîm mektupla yapmak istediğini ifade etmiştir.[207] Yazarın mektup yolunu seçmesinin sebebi aralarındaki dostluğun ve samimiyetin röportaj ortamında yansıtılamayacağı ve yazarın görüşlerinin diğerleri tarafından bilinmesini istemediği için ona görüşlerini ifade eden bir mektup yazmanın daha mantıklı olacağıdır. Röportaj istememesinin bir diğer nedeni de zan altında kalmamak olabilir. Çünkü başkan ile bu kadar yakın olması ona olan bakışların değişmesine neden olabilirdi. Yazarın 'Abdu'n-Nâsır'a olan muhabbeti azımsanamayacak kadar büyüktür. Çünkü ortaya koyduğu *Ruhun Dönüşü* adlı eseri 'Abdu'n-Nâsır'dan esinlenerek yazmıştır. Mısır halkının ruhen kendi benliğine geri dönmesini arzu ettiği için esere bu ismi vermiştir.

---

[204] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 7.
[205] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 7-8.
[206] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 8.
[207] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 8.

Lutfi ve Hatem'den sonra soruşturma için Nevâl ve eşi Atiyye el-Bendârî çağırılmıştır. Nevâl, Heykel'in sekreteri ve Tevfîk'e yakın olduğu için mektup konusunda birşeyler bildiği düşünülmüş ve soruşturma onun üzerinden yürümeye başlamıştır.[208]

Yazar sonra soruşturma sırasındaki sorguda geçen diyalogları vermiştir. Önce Lutfi el-Hûli sorgu için çağırılmıştır. Müfettiş ilk olarak mektubun Hatem Sâdık tarafından gönderilip gönderilmediğini, daha sonra olayın planın Lutfî'nin evinde yapılıp yapılmadığını ve bu işte başka kimlerin parmağının olduğunu öğrenmeye çalışmıştır. Ardından mektup kendisine gösterilmiş ve içeriği hakkında bilgisinin olup olmadığı sorulmuştur. İçeriği daha önce görmediğini ancak Tevfîk el-Hakîm'in el-Ahrâm'ın yurt içinde ve yurt dışında görevini en iyi yapabilmesi için Heykel'in bakanlığının sorun oluşturabileceğini söylediğini ifade etmiştir.[209] Lutfi'nin çok fazla bilgi sahibi olmadığı görülünce konu Nevâl el-Mahallâvî üzerine yoğunlaşmıştır. Sorgulanan kişi hakkında müfettiş tarafından rapor hazırlandıktan sonra Nevâl el-Mahallâvî'nin çevresindekiler sorgu için aranmaya başlanmıştır.

كلفنا الرائد محمد حسن إسماعيل بالقسم الفني بإدارة المباحث العامة لإحضار جهاز تسجيل، فأحضر جهاز تسجيل داخل غرفة التحقيق، وقمنا بفض حِرز الشريط المسجل وسلمناه إليه وطلبنا منه إدارة الجهاز، على ما جاء بالصحيفة ٢٥ من تفريغ إدارة المباحث العامة على لسان نوال المحلاوي بخصوص واقعة قراءتها الخطاب وتصويرها له. وبعد أن استمعنا مع المتهم إلى الحديث السالف وتبين أنه يطابق ما ورد بالتفريغ؛ سألنا المتهم عما إذا كان الصوت الذي سمعه خاصًّا بنوال المحلاوي، فقرر أنه لا يستطيع أن يقطع؛ لأن لست خبيرًا بالأصوات، ولا أدري ما موضوع هذا التسجيل وطبيعته الصوت غير واضح، ومشروعيته القانونية.

"Genel Soruşturma Dairesi'nin teknik biriminden sorumlu Yüzbaşı Muhammed Hasan İsmail'i bir kayıt cihazı getirmesi için görevlendirdik. O da kayıt cihazını sorgu odasına getirdi. Kayıtlı bandın muhafaza zarfını açtık ve bandı kendisine teslim ederek cihazı çalıştırmasını istedik. Bu işlem, Genel Soruşturma Dairesi tarafından yapılan incelemenin 25. sayfasında, Nevâl el-Mahallâvî'nin mektubu okuması ve onun görüntülenmesi olayına ilişkin beyanında yer aldığı şekildedir. Sanıkla birlikte söz konusu kaydı dinledikten ve bunun çözümde yer alan metinle örtüştüğünü gördükten sonra, sanığa duyduğu sesin Nevâl el-Mahallâvî'ye ait olup olmadığını sorduk. Sanık ise şunu söyledi: 'Kesin olarak söyleyemem; çünkü sesler konusunda

[208] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 9.
[209] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*, 9-11.

uzman değilim. Bu kaydın konusu ve niteliği nedir bilmiyorum, ses de net değil; ayrıca bunun hukuki bağlayıcılığı konusunda da emin değilim."[210]

İlk sorgulamadan sonra sesin kime ait olduğu bulunamamış, Tevfîk el-Hakîm de konu hakkında birtakım açıklamaları ve sorgu sonucu çıkan mahkeme kararlarını açıklamıştır.

وهكذا استمر التحقيق على هذه الصورة كما هو مبين في وثائق التحقيقات الرسمية المنشورة في هذا الكتاب، على قدر ما استطعت الحصول عليه. وهي واضحة الدلالة على حقيقة الحكم البوليسي المسيطر على البلاد. وإذا كان كل هذا الضيق والتضييق لمجرد رسالة شخصية ودية مهذبة إلى الرئيس عبد الناصر، حاولت أن أجعلها في طي الكتمان على قدر الإمكان، حتى تؤدي الغرض منها في هدوء –وهو توصيل رأيي إلى الرئيس وإسداء النصح إليه– فما الذي كان يمكن أن يُفعَل ويُقبَل في مثل هذه الحالة؟ ها أنا ذا لماذا سكتَّ؟ ولماذا لم تتكلم وتقل له: لم أسكت، ولم أنتظر حتى يأتي اليوم من يسألها أنا ذا قد قلت له رأيي في حالة البلد والشعب وما هو فيه من حيرة؟ رأيك وهو حي وقلق وبلبلة فكر وأزمة ثقة، وأننا دون غيرنا من البلاد التي مرت بمثل هذه الأزمة انفردنا بالعلة دون العلاج؛ لأننا اعتمدنا على أجهزة حكومية لا يصدقها أحد، وأن الثقة هي في الأقلام المستقلة. قلت له ذلك بأرقِّ أسلوب في رسالة شخصية، فماذا كانت النتيجة؛ نتيجة رسالة صادقة أمينة مِن كاتب يحبه ويقدره ويتمنى له الخير، ويريد أن يساعده على إدراك خطورة الموقف وما يراه له من علاج؟ كانت النتيجة عدم احتمال ذلك. ووُضعت هذه الرسالة الشخصية الأمينة الناصحة موضعَ هذه التحقيقات، وما أدت إليه من سجنِ الذي نضبط عندهم شريط التسجيل الذي سُجِّل به هذه الأحاديث والمناقشات حول هذه الرسالة، حتى السيدات وُضِعن في السجن مع أزواجهن. فقد سُجنت نوال المحلاوي سكرتيرة محمد حسنين هيكل وزوجها عطية البنداري، كما سُجن لطفي الخولي مع زوجته. ودام سجنهم جميعًا أكثر من ستة شهور بدون محاكمة. ولولا الحياء، على الأقل لكِبَر سنِّي وحسن نيتي، لكنت قد وُضِعت معهم جميعًا في السجن.

"Böylece soruşturma, edinebildiğim kadarıyla bu kitapta yayınlanan resmî soruşturma belgelerinde de görüldüğü gibi bu şekilde devam etti. Bu ülkeyi kontrol eden polis yönetiminin

[210] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 11.

gerçek olduğunun açık bir göstergesidir. Eğer tüm bu sıkıntı ve kısıtlamalar sadece Başkan 'Abdu'n-Nâsır'a yazdığım mümkün olduğu kadar gizli tutmaya çalıştığım, dostane ve kibar bir şahsî mektup uğruna olsaydı, yani benim fikrimi cumhurbaşkanına iletmek ve tavsiyelerde bulunmak amacına sessizce hizmet edebilseydi, böyle bir durumda ne yaşanabilirdi? İşte buradayım, susmadım ve bugün birilerinin 'Niçin sustun ve neden o hayattayken konuşup ona fikrini söylemedin?' diye sormasını beklemedim. İşte buradayım ve kendisine ülkenin ve halkın durumunu, içinde mevcut olan kafa karışıklığını, kaygı, düşünce karışıklığını ve güven bunalımı hakkındaki düşüncelerimi anlattım ve biz diğer ülkelerden farklı olarak böyle bir krizden geçmiş, çaresi olmayan sorunla baş başa kalmış durumdayız. Çünkü biz kimsenin inanmadığı devlet kurumlarına güvendik ve oysa güven, bağımsız kalemlerdedir. Bunu kendisine en zarif şekilde kişisel mektubumda anlattım. Peki onu seven, takdir eden, ona iyi dileklerde bulunan, durumun ciddiyetini anlamasına yardımcı olmak isteyen bir yazarın samimi ve dürüst mektubunun sonucu ve de bunun için gördüğü tedavi ne oldu? Sonuç olarak bu mümkün olmadı. Bu samimi ve iyi niyetli kişisel mektup, bu soruşturmaların konusu hâline getirildi; mektup etrafında yapılan bu konuşmaları ve tartışmaları kaydeden bantların ele geçirilmesi sonucunda insanlar hapse atıldı. Hatta kadınlar bile eşleriyle birlikte cezaevine konuldu. Nitekim Muhammed Husneyn Heykel'in sekreteri Nevâl el-Mahallâvî ile eşi Atiyye el-Bendârî hapsedildi ve aynı şekilde Lutfi el-Hûlî de eşiyle birlikte tutuklandı. Hepsi yargılanmaksızın altı aydan fazla süre cezaevinde kaldı. Eğer biraz haya duygusu olmasaydı en azından yaşıma ve iyi niyetime bir saygı gösterilmemiş olsaydı ben de onların hepsiyle birlikte hapse atılmış olacaktım. "[211]

Kesin bir delil olmaksızın yapılan tutuklamalardan sonra soruşturma hızlanmış ve yakın tarihli olarak sanıklar sorgulanmak üzere çağırılmıştır. 17 Mayıs 1970 Pazar günü Genel Araştırma İdaresinde aynı heyet toplanmış ve Atiyye el-Bendârî 'Abdu'l-Azîz sorgulamak üzere daireye çağırılmıştır. Atiyye el-Bendâri mektubun kendisine asla gösterilmediğini, kime gönderileceğinden haberinin olmadığını, bu konunun Lutfi ve kendi eşinin arasında geçip kendisinin mektup hakkında eşiyle de konuşmadığını, eşinin; Hatem Sâdık ve Lutfi el-Hûli hakkında sınırlı ilişkisi olduğunu ancak Lutfi ve Tevfîk el-Hakîm arasında özgürlük konusunda konuşmaların geçtiğini ifade etmiştir.[212] O dönem Heykel ve Hâtem arasında bir yarışın olduğu söylentisi yayılmış ancak bununla alakalı detaya girilmemiştir. Bazı müfettişler Hatem'in mektubu göndermedeki yardım etme amacının idareci olduğundan dolayı kendisinin atanmasını

[211] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 11-12.
[212] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 17-20.

beklemiş ancak el-Ahrâm yönetimine kendisinin yerine idareci görevinde dahi olmayan birinin atanmasından kaynaklandığını düşünmüşlerdir.

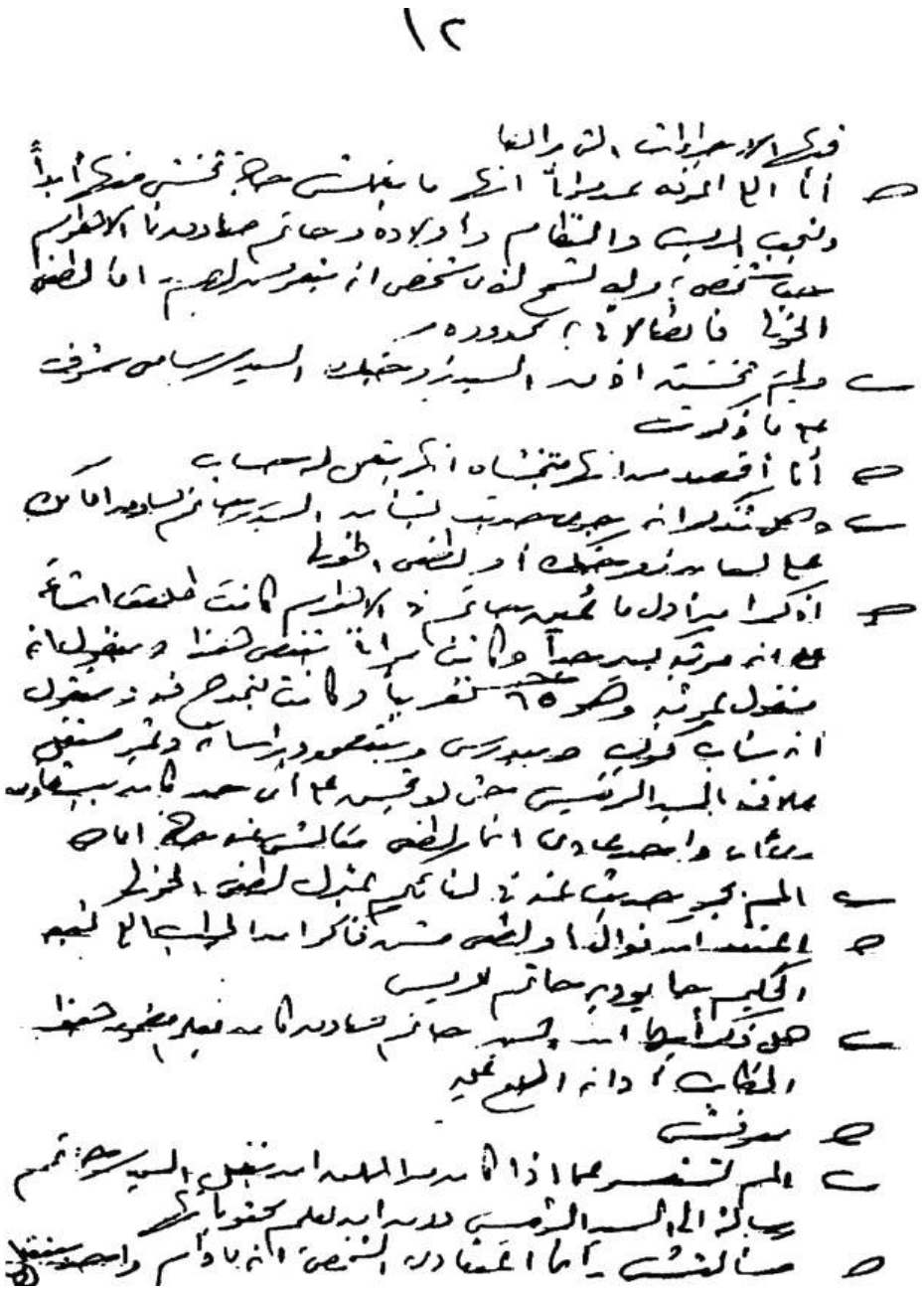

Şekil 3: Soruşturmanın 12. Sayfası

طلبنا من المختص إدارة التسجيل على التفريغ الوارد في صفحة ١٢ من تفريغ إدارة المباحث العامة، الذي دار فيه الحديث بين الأربعة المجتمعين عن السيد الرئيس، والذي وردفيه رأي خالد بالنسبة لقبول الأستاذ حسنين هيكل الوزارة، والأسباب التي دعت إلى أن يكتب الأستاذ توفيق الحكيم بالذات خطابه للسيد الرئيس، وقد تم إدارة

الشريط على ماورد بصفحتَي١٢،١٣والجزء الأول من صفحة ١٤ وأقر المتهم بأن هذا الحديث جرى بالفعل على لسان الأربعة السابق بيانهم، وأن الذي قصده لطفي الخولي بخالد هو السيد خالد محيي الدين.

"Uzmandan, Genel Soruşturma Dairesi'nin çözüm tutanağının 12. sayfasında yer alan döküme göre kaydı çalıştırmasını istedik. Bu bölümde, bir araya gelen dört kişi arasında Sayın Cumhurbaşkanı hakkında yapılan konuşma yer almakta; ayrıca Husneyn Heykel'in bakanlığı kabul etmesi konusunda Halid'in görüşü ve Üstat Tevfik el-Hakîm'in özellikle Cumhurbaşkanı'na hitaben bu mektubu yazmasına sevk eden sebepler de bulunmaktadır. Bant, 12 ve 13. sayfalara ve 14. sayfanın ilk kısmına uygun şekilde dinletildi. Sanık, söz konusu konuşmanın gerçekten de adı geçen dört kişi tarafından yapıldığını ve Lutfi el-Hûlî, 'Halid' derken Sayın Halid Muhyiddin'i kastettiğini kabul etti."[213]

Kaydı dinledikten sonra Atiyye el-Bendârî eşinin mektuptan haberdar olabileceğini düşünmüş, mektubun bir kopyasını aldığını ve mayıs krizinde ofisteki eşyaların Tevfîk el-Hakîm'in isteği üzerine başka bir yere taşınması gerektiğini itiraf etmiştir.[214] Atiyye el-Bendârî gönderme olayının yanlış anlaşılması durumunda eşi Nevâl, Lutfî, Tevfîk el-Hakîm ve Halid Muhyiddin'in başlarının ağrıyacağını belirtmiştir.

Atiyye el-Bendârî'nin sorgusunun ardında Lutfi el-Hûlî sorgu için çağırılmıştır. Çünkü ofiste Nevâl'e en yakın olanlardan biri Lutfî'ydi. Onun Nevâl hakkında bildikleri soruşturmanın çözülmesi için önemli olacağından Atiyye el-Bendârî ile aynı sorulara maruz kalmıştır. Lutfi mektubu görmediğini, Tevfîk el-Hakîm ile aralarında Bakan Heykel'i hedef alan herhangi bir konuşma olduğunu hatırlamadığını ve müfettişe bu konularla alakalı olarak ispatlanan suçlamalar olursa akıbetinin ne olacağı hakkında sorular yöneltmiştir.[215] Atiyye el-Bendârî'nin, Nevâl'in eşi olması hasebiyle Lutfî'ye nazaran daha çok bilgi sahibi olduğu görünümü verse de eşinin iş hayatına dair pek bilgisinin bulunmadığı görülmüştür. Ayrıca Lutfî'nin soruşturma sırasında akıbeti hakkında sorular sorması onun da bir şeyler gizlediği izlenimini uyandırmıştır. Bundan dolayı da Atiyye el-Bendârî soruşturma sonrasında hapsedilmemiş ancak Lutfi hapsedilmiştir.

وأقُفل المحضر على ذلك عقب إثبات ما تقدم، حيث كانت الساعة ١٢:٥٥ صباح يوم١٩٧٠ / ٥ / ١٣ م وقررنا ما يأتي:

[213] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 20.
[214] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 21-23.
[215] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 23-24.

أولًا: حبس المتهم أحمد لطفي الخولي حبسًا مطلقًا على ذمة القضية، ويودَع بسجن القناطر للرجال.

ثانيًا: ندب السيد رئيس القسم الفني بإدارة المباحث العامة لتفريغ شريط التسجيل المقدم من هيئة الأمن القومي، وينبه عليه بالحضور الساعة ٩ صباحا لحلف اليمين واستلام الشريط. وتعرض.

"13 Mayıs 1970 Sabah 12.55'te yukarıdakiler ispat edildikten sonra kayıtlar kapatıldı ve aşağıdaki kararları aldık:

1. Sanık Ahmed Lütfîel-Hûli, dava süresince süresiz olarak hapsedildi ve el-Ganâtir Erkekler Hapishanesine yerleştirildi.
2. Genel Soruşturma Dairesi Teknik Daire Başkanı, Millî Güvenlik Kurumunun sağladığı kayıt kasetinin yazıya geçirilmesiyle görevlendirildi ve kendisine sabah dokuzda yemin ederek kaseti alıp teşhir etmesi talimatı verildi."[216]

Aynı gün içerisinde Hatem Sâdık da sorguya çekilmiş, Atiyye el-Bendârî'nin sesleri ayırt edememesine rağmen müfettiş, Hatem'e buradakilerin Lüftî ve sen olduğunu Atiyye el-Bendârî tarafından teyit edildiği söylenmiştir. Hatem ise Heykel ile çalışmaktansa başka editör ile çalışmanın mantıklı olduğunu ve bu ses kaydına asla güvenmediğini belirtmiştir.[217]

Hatem'in ardında Lutfî el-Hûlî'yi tekrar çağırttılar. Sayın Tevfîk el-Hakîm'in Sayın Cumhurbaşkanına gönderdiği mektubun resmini Lutfî'ye gösterdiler, Lutfî ise bu mektubu ilk defa gördüğünü ve mektubu nasıl ulaştıracağına dair en ufak bir şey bilmediğini söylemiştir. Ancak Tevfîk el-Hakîm fikirlerini ofiste söylediğini ve bu sırada Heykel'in bizzat kendisinin de orada bulunduğunu söylemiştir. Yazar, Heykel'in bakanlığa atanmasının el-Ahrâm'da işlerin yavaşlayacağını, basın anlamında gerilemeye neden olabileceğini ve bir bakanın özgür gazetecilik adına yayın yapan bir organın başında editör olarak görev yapması devlet tarafından bu basın organının sık sık denetlenmesine hatta engellenebileceğine yol açacağını ifade etmiştir.[218] Lutfî'nin kendisine gösterilen resimle alakalı ve evlerde toplanıp konuşulanlarla alakalı olarak hiçbir şey bilmediğine dair karar alınmıştır. Ancak evlerde sohbet esnasında oturduklarında el-Ahrâm'ın özgürlüğü konulu sohbetlerin yapıldığını itiraf etmiştir. Lutfi el-Hûlî'nin soruşturması Atiyye el-Bendârî'nin soruşturması ile paralellik göstermektedir. Tevfîk el-Hakîm mektup ve bu konuşmaların dışarıdaki herhangi birine söylenilmemesini istemiştir. Müfettiş yaklaşık 7 saatlik bir sorgulamanın ardından oturumu kapatmış ve bir hafta sonra

[216] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 25.
[217] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 26.
[218] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 26-30.

tekrar sorgu için burada toplanılacağını belirtmiştir.[219] Lutfi, Tevfîk el-Hakîm'in diyalog adı verdiği bir yöntemden bahsetmiştir. Bu yöntem diğer yazarlar ve toplum için bilgilendirmeyi sağlamak için yazılan köşe yazılarını ifade eder. Ancak Tevfîk el-Hakîm bu yöntemi henüz kullanamamıştır.

20 Mayıs 1970 saat 11.10 da sabahleyin Genel Araştırmalar İdaresi tarafından dosya tekrar açılmış Ahmet Lutfi el-Hûlî tekrar sorgu için odaya çağırılmıştır. Kendisine Tevfîk el-Hakîm ile münakaşa ettikleri diyalogların konusu sorulmuş, Tevfîk el-Hakîm'in diğer yazarları ve halkı batılı yazarların yaptığı gibi el-Ahrâm'da aydınlatmak amacıyla farklı bir köşe yazısı yöntemi kullanmak istediğini söylemiştir.[220] Tevfîk el-Hakîm'in bu fikri ve mektup yazma fikrini çok fazla insana duyurmamasının sebebi sır saklayan bir kişiliğe sahip olmasıdır. Lutfî'nin soruşturmasında herhangi büyük bir ilerleme yol alınamamıştır. Çünkü 1968 yılında geçirmiş olduğu kalp rahatsızlığından ötürü birçok şeyi hatırlayamadığını ifade etmiş, mektubu Hatem'in gönderip göndermediği, Nevâl'in mektubun fotoğrafını çekip çekmediğine ve kayıt cihazındaki sesin kime ait olduğuna dair bir saptama Lutfi el-Hûli'nin soruşturmasından yapılamamıştır. Lütfî'nin sözleri ve Atiyye el-Bendârî'nin paralellik göstermiştir. Müfettiş aynı soruları sorarak eş güdümlü olarak kapalılıkları açığa çıkarmaya çalışmıştır. Luftî'nin rahatsızlığından kaynaklı Atiyye el-Bendârî'ye nazaran bazı soruların cevapları daha da kapalı kalmıştır.

كلفنا الرائد محمد حسن إسماعيل بالقسم الفني بإدارة المباحث العامة لإحضار جهاز تسجيل، فأحضر جهاز تسجيل داخل غرفة التحقيق، وقمنا بفض حرز الشريط المسجل وسلمناه إليه وطلبنا منه إدارة الجهاز، على ما جاء بالصحيفة ٢٥ من تفريغ إدارة المباحث العامة على لسان نوال المحلاوي بخصوص واقعة قراءتها الخطاب وتصويرها له. وبعدأن استمعنا مع المتهم إلى الحديث السالف، وثبت أنه يطابق ما ورد بالتفريغ، سألنا المتهم عما إذا كان الصوت الذي سمعه خاصًا بنوال المحلاوي، فقرر أنه لا يستطيع أن يقطع؛ لأن الصوت غير واضح و"ليست خبيرًا بالأصوات، ولا أدري ما موضوع هذا التسجيل وطبيعته ومشروعيته القانونية.

"Genel Soruşturma Dairesinin teknik bölümünden sorumlu Yüzbaşı Muhammed Hasan İsmail'i bir kayıt cihazı getirmesi için görevlendirdik. O da sorgu odasına bir kayıt cihazı getirdi. Kayıtlı bandın muhafaza zarfını açtık ve bandı kendisine teslim ederek cihazı

[219] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 31.
[220] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 31-34.

çalıştırmasını istedik. Bu işlem, Neval el-Mahallâvî'nin mektubu okuması ve onun görüntülenmesi olayına ilişkin olarak, Genel Soruşturma Dairesi çözüm tutanağının 25. sayfasında yer alan ifadesine uygun şekilde yapıldı. Sanıkla birlikte söz konusu konuşmayı dinledikten ve bunun çözüm tutanağında yer alan metinle örtüştüğü sabit olduktan sonra, sanığa duyduğu sesin Nevâl el-Mahallâvî'ye ait olup olmadığını sorduk. O da şunu söyledi: 'Kesin olarak söyleyemem; çünkü ses net değil. Ben sesler konusunda uzman değilim; bu kaydın konusu, niteliği ve hukuki bağlayıcılığı hakkında da bilgim yoktur."[221]

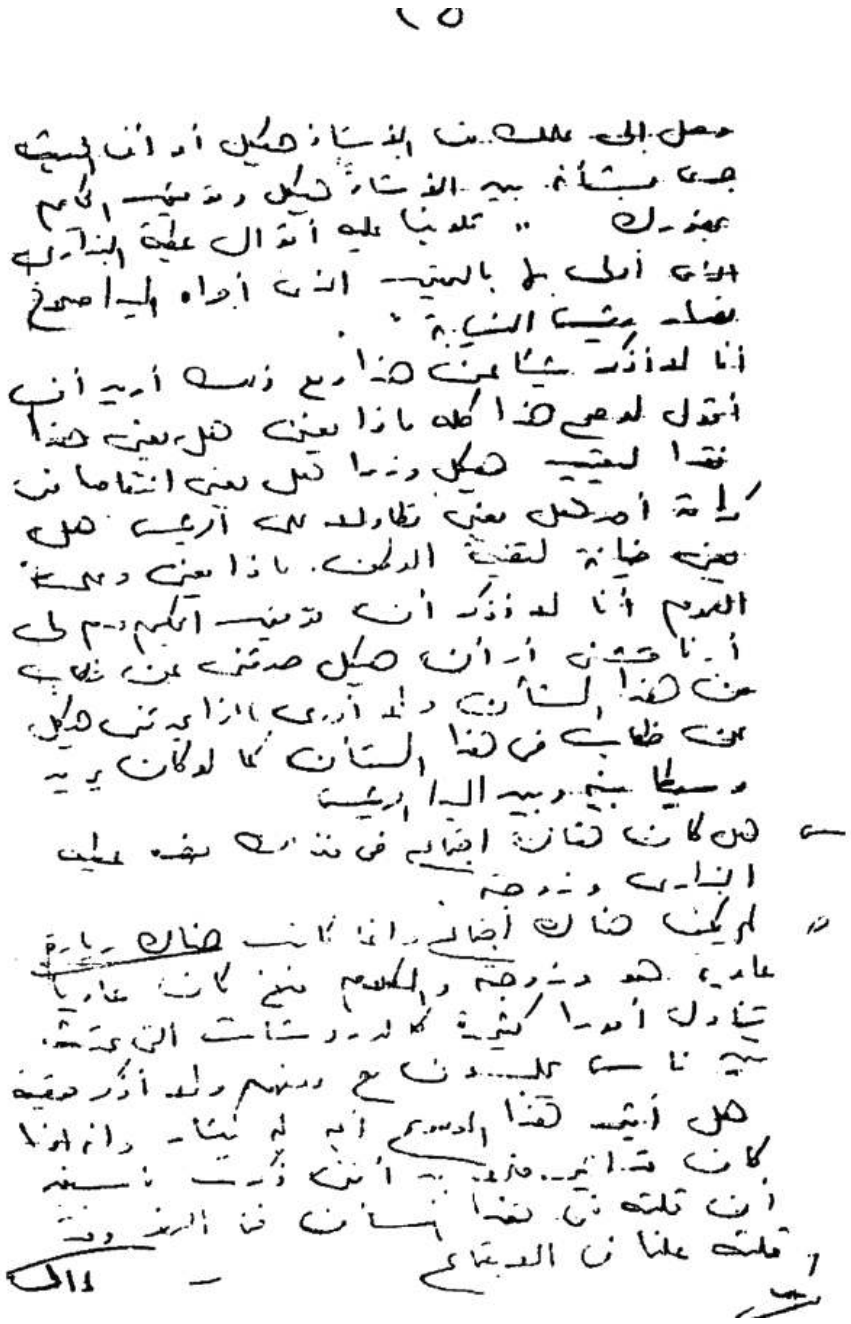

Şekil 4: Soruşturmanın 25. Sayfası

[221] el-Hakîm, *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y,* 35.

Soruşturmanın sonunda ortaya çıkan sonuçlara göre Atiyye'den gelen bilgiler ve Lutfî'den gelen bilgiler arasında ince bir farklılık görülmüştür. Özellikle özgürlük ve Sayın Heykel'in el-Ahrâm'dan Rehberlik Bakanı olması durumlarının tartışılması Atiyye'nin sözleri sayesinde daha fazla açık hâle gelmiştir. Nevâl'in, Tevfîk el-Hakîm ile fikir alışverişi noktasındaki sohbeti de göze çarpmıştır. Çünkü siyasî nitelikli olmamasına rağmen Tevfîk el-Hakîm onunla da bu konularda konuşmuştur. İkisi arasında geçen konuşmanın diğerleri tarafından bilinmemesi de soru işareti bırakmıştır. Eşine dahi söylemediği bu konuya eşinin sadece ondan sadır olabileceğini söylemesi de bu gizliliği gözler önüne sermiştir. Bütün bu soruşturma evrelerinden sonra Atiyye el-Bendârî eşi Nevâl ve Lutfi el-Hûli'nin hapse atılmasıyla olay kapanmıştır. Tevfîk el-Hakîm mektubun yazarı olmasına rağmen yaşından dolayı hapsedilmemiştir. Bütün bunlardan sonra yazar sorumululuklarını yerine getirmeye devam etmiştir. 1970'ten sonra incelenen eserleri yazmış halkın görmesini sağlamıştır. Daha sonra bu iki eseri birleştirerek tekrar topluma sunmuştur. Bu soruşturma sonrasında onun hâlâ bu azimle halk için çalışması kendisinin ifade ettikleri ve yaptıkları arasında tutarlı bir şahsiyete sahip yazar olduğunu göstermektedir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Sonuç

Tarih boyunca her toplumun içinden kalem tutan eller dönemini yansıtmış, yaşadığı dönem içerisinde siyasî arenalarda yaşamış ve danışılacak kişiler olmuştur. Bu durumda ellerindeki gücün sorumluluğunu da almışlardır. Bilindiği gibi Osmanlı döneminde padişahlar kimi zaman vezirlerinin başlarını vurdurduğu dahi olmuştur. Tevfîk el-Hakîm de kendisini aydın olarak nitelemiş kalemin gücünü iyi bir amacın doğrultusunda kullanmak istemiştir. Onun öncelikli amacı Mısır'daki bilinci tekrar oluşturmak ve halkı yöneten kişilere yol göstermek olmuştur. Bu bağlam içerisinde yazarın görevini hakkıyla icra ettiği ve bu yüzden başından birtakım sıkıntıların geçtiği görülmüştür. Ancak bu onun kararlılığını etkilememiş ve kalemini oynatmaya devam etmiştir. Her ne kadar yakın arkadaşları ve çevresi 'Abdu'n-Nâsır'a gönderilen mektuptan dolayı sorgulanmış hatta bazıları tutuklanmış da olsa kendisine aydın yani yol gösterici olduğunu söyleyen kişi işini yapmaktan asla geri durmaması gerektiğini söyleyerek kararlılıkla yoluna devam etmiştir. Elindeki var olan bilgi birikimini ve dostlarıyla olan sohbetlerinden elde ettiği bilgileri batıda almış olduğu eğitimle harmanlayarak döneminin sorunlarına karşı nasıl önlem alınması gerektiğini ifade etmiştir. Sosyolojik, ekonomik, siyasî, devletler arası politikalar ve dinî anlamda neyin yanlış olduğunu göstermiştir. Ancak en büyük başlığı dürüstlük kısmındadır. Çünkü dürüst bir siyasî arena ülke içerisindeki vatandaşların karşısına zaman içerisinde ne çıkacağını gösterir. Mısır'ın 1952 Devrimi'den sonra özellikle ketum bir hava içerisinde olduğu görülmüştür. Ayrıca başlarına gelen durumlar gizlenmiş ve halka farklı bir şekilde lanse edilmiştir. Avcı olduğunu zanneden halkın aslında av olduğu da çok geçmeden açığa çıkmıştır. Tevfîk el-Hakîm'in kalemi incelendiğinde onun devlet sırlarına hâkim olmadığı normal bir vatandaş kadar bilgi sahibi olduğu görülmüştür. Ona karşı yapılan vatan haini iddiaları da bu yüzden düzgün bir zemine sahip değildir. Yazar bundan dolayı sebep sonuç ilişkisi içerisinde yaşananları değerlendirirken özellikle Cumhurbaşkanı Cemâl 'Abdu'n-Nâsır konusundaki fikirleri değişmiştir. Bu durum yazarın sabit fikirli ya da parti odaklı olmadığını gösterir. Parantez açılması gereken bir nokta da Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın ketumluk yapmasının sebebi halkı seviyor ve korumak istiyor olmasıdır. Çünkü halkın içerisinden tıpkı 1919 Devrimi gibi bir isyan gelebileceğinden halkın telaşa kapılıp birbirlerinin mülküne çökme, birbirinin canına kastetme ve askere karşı hareket etme gibi bir durumu olabilirdi. İlk zamanlar için değerlendirilidğinde cumhurbaşkanının yanlış politikalarına karşı yazarın da sessiz kaldığı görülmüştür. Bunun sebebi de yazarın cumhurbaşkanına olan güveni ve sevgisinden kaynaklanmaktadır. Aralarındaki sohbet ve muhabbet durumları onun da dürüst davranmasından ödün vermesine yol açmıştır. Yazar bu hatasını daha sonra kendisi bizzat

üstlenmiştir. Bu da yazarın dürüst ve sorumluluk sahibi olduğunu göstermektedir. Bu yüzden kişinin görevi her ne olursa olsun dürüstlük onun elinde, ağzında ve aklında tecelli etmelidir. Devlet içerisinde işçisinden devlet başkanına kadar herkes dürüstlük erdemini taşımalıdır.

Yazarın yapmış olduğu bazı saptamaları ele almak gerekli olmuştur. Allah'ın ilk yarattığı şeyin kalem olması ve Kur'an'da ilk emrinin oku olması oldukça önemli bir yere sahiptir. Akıllı ve kendini geliştirebilen kişi yaşamış olduğu toplumu da geliştirebilir. Yazarın devrimci olarak nitelendirdiği kişiler de bu kimselerdir. Bu yüzden yazar kalem tutan insanların bazı görevler üstlenmesini ve birtakım özelliklere sahip olmalarını tavsiye etmiştir. Yazar ve anlattıklarından şu saptamalar yapılmıştır:

- İşinin başında bulunan özellikle kanaat önderleri, toplum liderleri, yazarlar ve akademisyenler kesinlikle dürüst olmalıdır,
- Kalemi elinde tutan kişi liyakati olduğu konuda yazmalı,
- Bir yazar yanlış olduğunu düşündüğü şeyler hakkında yazmaktan çekinmemeli,
- Sosyolojik konularda bilgin olan yazarlar toplumu ilgilendiren konularda daha cesur davranmalı,
- Basın özgür olmalı ve kalem tutan ellere baskı yapılmamalı,
- Yazarlar donuk zihniyetlerden uzak durmalı,
- Yazarlar siyasî görüşlerin çok fazla olduğu yer ve zamanda iğneleyici konuşmamalı,
- Yazarlar analizleri güçlü kişiler olmalı,
- Kalem tutan kişiler halkın aynası olmalı ve gerekirse devlet erkanını karışışına alarak kırılmayı göze almalıdır.

Tartışma

Mısır tarihi farklı kalemler tarafından ele alınmış ve birçok kalemin sonucunda da sol ve sağ tartışmalarının olduğu görülmüştür. Hz. Yusuf'un Mısır'a hükmettiği dönemden bu zamana kadar dinin amaç olmaktan ziyade ülkeyi yönetmede bir araç hâline geldiği dikkatlerden kaçmamıştır. Tevfîk el-Hakîm de kuvvetli bir kalem olarak iki eserde de bu ana konuyu ele almış ancak onun sol ve sağ düşüncesi dindarlık ve dinsizlik olarak ele alınmamalıdır. Çünkü yazar sol kelimesini ifade ederken onun devrim olduğunu kastetmiştir. Bu yüzden peygamberlere dahi solcu demiştir. Ancak dindar kesime sağ demesinin sebebi bilimden geri kalarak var olanın üstüne çıkmaya çalışma ihtiyacı duymamaları sebebiyle olmuştur. Sol ve sağ kavramları bir nevi yazar açısından devrim ve istibdat anlamındadır. Cumhurbaşkanına asla istibdatçı dememiştir. Ancak devrim sonrasında birçok kişinin ellerinin bazı işlerden kesilmesinden kaynaklı olarak bu yorum yapılabilmiştir. Özellikle particilik

mantığının ileri düzeyde olmasından kaynaklı olarak oluşan propaganda ve mitinglerdeki göz boyamalar insanların düşünce özgürlüğünü dolaylı olarak engellemiştir. Partilerin mantığı tıpkı bir sokak satıcısının elinde daha fazla ürün olmasına rağmen sadece yanında getirdiği birkaç adet ürünü halka pazarlaması şeklinde düşünülmüştür. Bu yüzden her kim olursa olsun her zaman dürüst olmalı ve durumu olduğu gibi açıklamalıdır. Tevfîk el-Hakîm de bir yazar olarak bu konuda çalışmalar yapmıştır. Ancak gelmiş olduğu noktada kendini değerlendirirken bazen işini tam olarak yerine getiremediğini dile getirmiştir. Yine de Cemâl 'Abdu'n-Nâsır gibi ordudan olup darbeyle başa geçmiş bir devlet adamına karşı söylenmesi gerekeni söylemeyi ihmal etmemiş, partileri eleştirmiş ve doğru bildiği yolu halka eserleriyle, gazete yazılarıyla ve sohbetleriyle ulaşmaya çalışmıştır. Tevfîk el-Hakîm'i büyük bir kalem yapan da onun söz ve davranışlarındaki bu tutarlılıktır.

Öneriler

Onlarca eser vermiş olan Tevfîk el-Hakîm'in gördükleri, duydukları ve düşündükleri yalnızca iki eserinden esinlenerek ortaya koymaya çalışmak onun ve Mısır'da yaşanan devrimler hakkında sınırlı bilgi vermiştir. Yazarın çağdaşları arasında önemli olan Necîb Mahfûz gibi yazarların Türkiye'de edebiyat alanında öne çıkması Tevfîk el-Hakîm'in kaleminin gölgede kalmasına sebep olmuştur. Yine de son dönemde Tevfîk el-Hakîm üzerine yapılan çalışmaların artması sevindirici bir haberdir. Çünkü Tevfîk el-Hakîm kendisi hakkında ufacık bir eleştiri yapanlar için dahi iki çift sözle değil, bir eserle cevap vermiştir. Bundan dolayı eserleri içerisinde, konu başlıklarında verilen eserler tercüme edilmeli ve incelenmelidir. Tekerrür eden tarih, onun bilgi birikimini yansıttığı eserlerinden öngörülebilir. Ayrıca yazarın tarihi yansıtan romanları birçok dile çevrilmişken Türkçe'ye de kazandırılması gerekmektedir. Cesur, tutarlı, dürüst ve bilgin bir yazar her nereden olursa olsun, ilim yolundaki herkes için baş tacıdır. Tevfîk el-Hakîm de tanınmalı, bilinmeli ve analiz edilmelidir.

KAYNAKÇA

Ahmed, Ahmed Maher Mohamed. *I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerin Mısır'a Yerleşmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Alptekin, Hulusi. *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfik el-Hakîm ve 'Usfûrun Mine'ş-Şark Adlı Eserinin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

ân, Leylâ es-Seb'. "Rivayetu hiye fî me'bedi'l-Fenni li Tevfîk el-Hakîm dirâsetün fî's-serdi ve'l-lugati". *Mucelletu İttihâdi'l-Câmi'âti'l- 'Arabiyyeti li'l-Âdâbi* 13/1 (2016).

Armanoğlu, Fahir. *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1984.

Bakır, Mansur. *Modern Mısır'da Laikliğin Gelişimi ve Cemal Abdunnasır Dönemi Politikaları*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Bayraktar, Özgür. "Mısır'daki Hür Subaylar Darbesi ve Türkiye'deki 27 Mayıs Darbesi'nin Karşılaştırılması". *Kesit Akademi Dergisi* 6/25 (2020), 608-621.

Behçet, Muhammed. "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır Siyasi Tarihi Üzerinden Arap Baharı'nın İncelenmesi". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/303-321 (2019). https://doi.org/10.26468/trakyasobed.421119

Bilge, Mustafa L. "Fuad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/201-202. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Nehhas Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çalıkkılıç, Cengiz. *Teknik ve Tematik Açıdan Tevfîk el-Hakîm'in Öykücülüğü*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Doğan, Adem. "Tevfîk el-Hakîm'in Mitolojik Unsurlar Taşıyan Tiyatroları". *Asya Studies* 7/23 (2023).

Doğaner, Suna. "Mısır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Duman, Ömer. "Arap Dünyası'nda Mısır Lideri Cemal Abdülnasır Rüzgarı ve Nasır Sonrası 1970-1981 Yılları Arasında Mısır'ın Durumu". *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2020), 27-40.

Dursun, Davut. "Cemal Abdünnasır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/296-301. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Er, Rahmi. *Modern Mısır Edebiyatı*. Ankara: L&M Yayınları, 2004.

Er, Rahmi. *Modern Mısır Edebiyatı Antolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.

Eskioğlu, Mustafa. *Modern Arap Edebiyatında Tevfîk el-Hakîm*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

el-Hakîm, Tevfîk. *'Avdetü'l-Va'y*. Kahire: Dâru'l-Şurûk, 2006.

el-Hakîm, Tevfîk. *Edebu'l-Hayât*. Kahire: Mektebetu'l-Mısr, 1988.

el-Hakîm, Tevfîk. *Sicnu'l-Umr*. Kahire: Dâru'l-Şurûk, 1964.

el-Hakîm, Tevfîk. *Vesâik fî Tarîki 'Avdeti'l-Va'y*. Kahire: Muessesetu Hendâvî, 2024.

Fazlıoğlu, Şükran. "Tevfîk el-Hakîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Görgün, Hilal. “Enver Sedat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstabul: TDV Yayınları, 1995.

Görgün, Hilal. “Fransız İşgali ve Sonrası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Gündüz, Ayça. *Piyasa Sosyalizmi ve Vietnam Örneği*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Güldeş, Dilek. *Urabî Paşa Haretketi ve İngilizlerin Mısır’ı İşgali (1881-1882)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

İşler, Emrullah. “Tevfik el-Hakim’in Hayatı ve Eserleri”. *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2001).

Kalkan, Ataer. *Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferi Organizasyonu ve Seferin Askeri Strateji Kapsamında Değerlendirilmesi*. Mardin: Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Kalyoncuoğlu, Yasemin. *Türk Basınında Cemal Abdül Nasır (1960-1970)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Karal, Enver Ziya. “Osmanlı Tarihi”. C. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi*. çev. Akile Zorlu Durukan - Kaan Durukan. İstanbul: Timaş Yayınları, 2002.

Kaya, Emrah. *Bir Karizmatik Lider Örneği Olarak Cemal Abdülnasır*. İstanbul: Altınbaş Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kıllıoğlu, Mehmet Erkan. “1973 Ramazan/Yom Kippur Savaşı ve Ortadoğu”. *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi 3* 129-151 (2022).

Korkmaz, Ümit. *Tevfik el-Hakîm’in Arap Edebiyatındaki Yeri ve Eş’ab Adlı Romanının Tahlili*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Kurşun, Zekeriya. “Panarabizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. *A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present*. New York: Cambridge University Press, 2007.

Milad, Ahmed M.A. *Abdunnasır ve Enver Sedat’ın Arap-İsrail Çatışmasını Yönetimlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1952-1973)*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Murat, Turgay. “Kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Mısır Siyasetinde Vafd Partisi”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2013), 159-173.

Sünbül, Menekşe. *Tevfik el-Hakîm’in Er’Ribât’ul-Mukaddes Adlı Romanının İncelenmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şen, Sabahattin. *Ortadoğu’da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*. İstanbul: Birey Yayınları, 2004.

Şûşe, Muhammed es-Seyid. *85 Şem’a fî Hayati Tevfik el-Hakîm*. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1984.

Ünalan, İbrahim. *Necib Mahfuz’un Tarihi Romanları*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Ürün, Ahmet Kâzım. *Modern Arap Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Yıldız, Musa. *Necib Mahfuz’un Sembolik Romanları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 1998.

ÖZ GEÇMİŞ

Tuncay YILDIZEL [redacted] O dönem ilçesinde İmam Hatip Lisesi bulunmadığı için yine aynı ilin Ayancık ilçesinde İmam Hatip Lisesine kaydolmuş ve lise eğitimini burada tamamlamıştır. Hazırlık eğitimini Ondokuz Mayıs Üniversitesine bağlı ADİM'de ve lisans eğitimini de yine Ondokuz Mayıs Üniversitesinde tamamlayarak mezun olmuştur. Eğitimi sırasında çeşitli vakıflarda İngilizce ve Arapça eğitimi almıştır. Daha sonra KPSS'den aldığı puanla İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmeni olarak Gümüşhane'nin Şiran ilçesine atanmış ve hâlâ görevine devam etmektedir. Bu sırada Bayburt Üniversitesinde Temel İslam Bilimleri ana dalına yönelerek Arap Dili ve Belâgâtı dalını seçmiş ve bu alanda devam etmektedir.